

નિર્ણય સિન્ધુ ગુજરાતી ટીકા મુદ્ર ૩. ૮

શિવ પુરાણ શિવ ગીતા સાથે સંપૂર્ણ સચિત્ર મુદ્ર ૩. ૬

તુલસી કૃત રામાયણ ગુ. ટી. ૩. ૩૫

કુવલી સૌભાગ્ય રત્ન ગુ. ટી. ૩. ૫૫

સર્વ હકક અસિદ્ધકર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

જેમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, ત્યારે ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન અવતારને પાઠવે છે તે પ્રમાણે શ્રી યજ્ઞર ભગવાનનો અવતાર પણ ત્યારે પાંખડી મળતું પ્રાણસ્થ વાસુ, ત્યારે ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાનના અંશરૂપે શ્રી યજ્ઞર ભગવાને અવતાર પાઠવે છે. એમણે ધર્મ પ્રમ સંબંધી સ્તોત્રો બનાવ્યાં છે, જેમાં વિવેકાનંદ, અપરાધનુભૂતિ, આત્મબોધ, સ્વાત્મ નિરૂપણ, વાક્યવૃત્તિ તથા હસ્તામલક સ્તોત્ર અદિ મુખ્ય છે. સમગ્ર આચાર્યોએ પ્રધાનત્વ પર વિવેચન કર્યું છે. પણ સમગ્રના કરતાં શ્રી યજ્ઞર ભગવાન આ પ્રધાનોનું રહસ્ય ધણી સારી રીતે સમજ્યા છે

ઉપનિષદના સિદ્ધાંતને સમજી સારી રીતે વિચરણ કરવામાં શ્રી યજ્ઞર ભગવાને જેટલો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેટલો બીજા કોઈ ટીકાકારને પ્રાપ્ત કર્યો નથી. વળી અદ્વૈત સિદ્ધાંત પર પણ જેટલો શ્રી યજ્ઞરે કાબુ મેળવ્યો છે તેટલો બીજા કોઈએ મેળવ્યો નથી. આ અદ્વૈત જ્ઞાન એ એક એવું જ્ઞાન છે કે, જે આત્માની ઉપશુષ્કિત છે. આ પરમાર્થ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ધર્મથી સર્વ વિચરણનું મિશ્રણ પણ તથા અનિર્વાચ્ય એવા એક ચેતન્ય વિશે સર્વનો અનુભવ થાય છે, એમ જાણવામાં આવે છે.

સંપત્તિ એ પ્રાપ્તની છે, આયુરી તથા દેવી પ્રાણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું રંજન કરનારી સંપત્તિને આયુરી સંપત્તિ કહે છે તથા દિવ્ય જ્ઞાનરૂપે પ્રાપ્ત થતું તે દેવી સંપત્તિ છે. આ દેવી સંપત્તિ અમૂલ્ય માર્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે. બાજુ કરણને લીધે સંપત્તિ

ચનરૂપે એક આત્માધિક્ષા આપી છે તેવો તથા અમુકે
એક જ પ્રજાભાવના પુત્રે દત્તા તથા તેઓએ અમુક મેળવતા
માટે સમુદ્રનું મંથન કર્યું. અદ્વૈત રીતિ પ્રમાણે એક જ મેળવ્યા
માંથી જો પ્રકારના જાવો જેવા કે આમુરી તથા દેવી જાવો
ઉપલ્ભ્યા. આ જ પ્રકારના જાવો દુદવાકાશરૂપી સમુદ્રમાં અમુક
અર્થોત્ત જન્મ માર્ગના અર્થોત્ત માટે મંથન કરવા લાગ્યા તેઓએ
મેરૂ પર્વત રૂપે 'એકાર' રૂપી પ્રજુવને કર્યા તથા વામુરી નાગ
રૂપે કુંડલિની નામની નાગીને કર્યા તથા તેમણે મંથન કરવા
માંડ્યું. આ રીતે મંથન કરતાં ચૌદ રત્નો ઉપે ચૌદ પ્રકારની
લાલચો ઉત્પન્ન થઈ. જે તે લાલચમાં ફસાયે, તે અમુક ભા
વને પામી શક્યો નહીં, પણ દેવી સંપત્ત જે જ્ઞાનરૂપે છે, તેવું
લાલચમાં નહીં ફસાતાં અમુકને મિળ્યું તથા આમુરી જાવ
અમૃત અર્થોત્ત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહીં.

જગત્ત એ માયારૂપી એક મદ્દા બંધકર તન છે તથા તેમાં
કામ ક્રોધાદિ અનેક આપદો રહે છે. એ વનમા ગ્રહા, વિષ્ણુ,
તથા મહેશ્વર એ ત્રણ મહાન્ પુરો છે. આ પુરોનો જે આશ્રય
કરે છે તે સ્વાપદોથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. જેવી
કામનાથી મનુષ્ય આ મહાન્ પુરોનો આશ્રય કરે છે તેનાં તેનાં
ક્ષણ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. આમી આ પુરોને વિદ્વાનો કર્મપુરો
કહે છે.

આ બંધાં સ્તોત્રો ઉપરથી રહસ્ય એ લેવાનું છે કે, અકાર,
ઉકાર, મકાર તથા અર્ધ માત્રાવાળા પ્રજુવમાં વિશ્વ,
માત તથા તુરીય એ ચાર અધ્યાત્મ પાઠવડે અચળ
હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને પરમાત્મા આ ચાર
પાઠવડે તાદાત્મ્ય સાધને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મારૂપ
મંત્રનું રટન કરવાથી દુર્વાસાનઓનો નાશ થઈ જાય

છે. દુર્વાસનાનો નાશ થવામાં કોનીમંજે ૪૨ પોને ગિરમાવને
પામે છે જ્ઞામાં ઢેવ ગુહિ કાવનારી આ માયા મોટી (૧૭૩)
રૂપે છે આ વિહવનાં પ્રપંને રૂપે અનેક અરચાઓ છે.

જો સદગુરુશ્રી શ્રીયાંકર બચવાનના ઉપદેશામૃતરડે
આ પ્રપંચનું છેલ્લે માય તો અમુક પંચાન્વનો આશય લેતો
છતો જ્ઞાતાનના પરિશીલનમા રાત્રિ વિષમ મર્યો રહે છે તથા
તે સ્વયંભ્યોનિ આનદરૂપ અદૈત જ્ઞાને પામે છે. જગદેશમાં
જ્ઞા શબ્દનો અર્થ પ્રાર્થના અથવા ભક્તિ કયો છે, પણ જૂના
જ્ઞાણના ગામમાં 'જ્ઞાનો અર્થ' પૂર્ણ પરિવ્રતા કયો છે. આત્મન
નધા જ્ઞાન આ બેઉ શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે

આ હરેક સ્તોત્રો આરી રીતે સમજવું પડે, માટે વિવેક-
પુરામણના જુદા જુદા સ્તોત્રોપર વિવચના દેવીંગ આપવા
છતાં હરેકનાં જુદાં જુદાં પ્રકારો આપ્યાં છે. આ રીતે વિવેક-
પુરામણનાં પાંચ પ્રકારો પાડવા છે. આટલું કહી દુ. જી. સુ-
પુંડની યમા માશુ મું કે, તેઓ આ ગ્રંથને જેમ બને તેમ સારી
રીતે સુધારીને વાંચ્યો. કારણ પ્રેસની ખાતીને ક્ષીધે અનેક
સ્થળે આમાં ભૂલો રહી ગઇ છે, પણ જેમ દંડ સ્વ ને પાટી
બિઠમાં કદી મૂક્યાં હોય તેમાંથી રૂપન મદ્યુ રહે છે તથા
પાણીને પદમું રહેવા રે છે. તેમ દંડશીર ન્યાયની માફક રોયો
નરેક નજર ન કરતાં વાંચ્યો આ સર્વમાંથી સારને બહુ જ કદી
ભૂલોને માટે હરગુજર રહ્યો.

શ્રીયાંકર પદ્મવિદ્યાનિધી

શાંતિ ગુહિ દિનીવા.

ઝાટાલાલ ચંદ્રાંકર શાસ્ત્રી.

સ્વર્ગ ૧૯૭૦

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય
૧	વિવેક ચૂડામણિ.	૧૨	શિષ્યપ્રતિ અભયદાનપૂર્વક ઊપદેશ
	પ્રકરણ ૧ હું.	૧૪	શિષ્યનો પ્રશ્ન
	દેહનિરૂપણ.	૧૪	શિષ્યપ્રતિ આપેલો ધન્યવાદ
૧	મમસાચરણ	૧૫	સંસારભયમાથી છોડવનાર
૧	પુદ્ગલિના મોહની અપ્રાપ્તિ		આત્માજી
૨	મનુષ્યદેહનું દુર્લભપણું.	૧૬	બહાજાન એ જ મોહ
૨	આત્મચાતિ કોણ ?	૧૬	વસ્તુતૈશ્વર્યથી મહાદેવની પ્રાપ્તિનો અભાવ
૩	આત્મજ્ઞાનવિના મુક્તિનો અભાવ	૧૭	અભયજ્ઞાનીને સારથ નિષ્ક્રમ
૩	આત્મપ્રાપ્તિનો પાત	૧૭	તત્ત્વજ્ઞાન અશ્વરૂપ યોગ્ય
૪	વિચારવડે આત્મજ્ઞાન	૧૭	અભયજ્ઞાન એજ અજ્ઞાનનું નાશક
૫	અધિકારીનું લક્ષણ	૧૭	અપરોક્ષાનુભવ એજ મુક્તિ
૬	સાધનોનું વર્ણન	૧૮	કેવળ તર્કવડે આત્મતત્ત્વનો અભાવ
૬	શમ, દમ તથા ઉપરતિનું સંજ્ઞા	૧૮	શિષ્યના પ્રશ્નની પ્રશંસા
૭	નિર્નિજ્ઞાનું લક્ષણ	૧૮	મોહના સાધનનો ક્રમ
૮	અજ્ઞાનું સંજ્ઞા	૨૦	આત્માનાત્માનું વિવેચન
૮	મમતાવાનનું સંજ્ઞા	૨૧	વિવિધપાથ જન્મમરણનું કારણ
૮	મુમુક્ષુતાનું સંજ્ઞા	૨૧	સર્પ કરતાં વિવિધમાં વિશેષના
૯	ત્રીન પેશાબ એજ સમાધિનું દેશ	૨૨	પરંપરાશ્રવનું જ્ઞાન મોહનું સાધન નથી
૯	વેર અને અમારે અમારે માધનું નિષ્ક્રમ	૨૨	ત્રીન પેશાબના અભાવથી મોહનો અભાવ
	જ્ઞાનું સંજ્ઞા	૨૨	આજ યદનો નાશ એજ મોહ
	૧. મુનું સંજ્ઞા		
	૨. ને વિવિધ		

- ૨૩ અશ્વિનિષ્ઠ ગુરવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ
 ૨૩ વિગતના ત્યાગવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ
 ૨૪ સરીરના પેત્રજીવાગને આત્મ-
   જ્ઞાનનો અભાવ
 ૨૪ મોક્ષ મૃત્યુના કારણરૂપ
 ૨૪ મોક્ષનો જગત્તે મોક્ષ મોક્ષનું સાધન
 ૨૫ રમ્ય સરીરની નિંદા
 ૨૫ પૂર્વકર્મને ક્ષીણે રમ્ય દેહની
   પ્રાપ્તિ
 ૨૫ જીવ તથા દેહમાં ભેદ
 ૨૬ રમ્ય સરીરના ધર્મો
 ૨૬ જ્ઞાનેન્દ્રિયની તથા કર્મેન્દ્રિયની
   મધ્યતા
 ૨૬ મન તથા બુદ્ધિનું સજાજી
 ૨૭ અલંકારે તથા ચિત્તનું સજાજી
 ૨૭ પ્રાણના પાંચ ધર્મો
 ૨૭ સૂક્ષ્મ સરીરનું રચણ
 ૨૮ સ્વપ્નમાં બુદ્ધિનું કળીપાન
 ૨૮ આત્માનું અસંગપાનું
 ૨૮ મર્વ વ્યાપારો દ્વિવેગના ધર્મરૂપે
 ૨૯ જીવિષયાસા એ પ્રાણીના ધર્મ
 ૨૯ અલંકારવડે સુખદુઃખની ઉત્પત્તિ
 ૩૦ આત્માની પ્રવૃત્તિમત્તા
 ૩૦ શાશ્વતિમાં આત્માનંદનો અભાવ
 ૩૧ પરમેશ્વરી સ્થિતિ એજ માયા
 ૩૨ માયાના ગુણોનું નિરખણ

- ૩૨ રંગેગુણના ધર્મો
 ૩૨ આચરણસ્થિતિ તમેગુણનું કાર્ય
 ૩૩ તમેગુણનું સજાજી
 ૩૩ સત્ત્વગુણનું કાર્ય
 ૩૪ મિથ સત્ત્વગુણના ધર્મ
 ૩૪ શુદ્ધ મત્ત્વગુણના ધર્મ
 ૩૪ અન્યકલમા ગુણોની સામ્યતા
 ૩૪ સામ્યતાનું સજાજી
 ૩૪ જગત્તાનું સજાજી
 ૩૪ માયાના કાર્યનું અસંગપાનું
   મુક્તિરૂપે ૨ ભુવં
   પરમાત્મસ્વરૂપ.
 ૩૬ આત્માનું વિચિરણે વર્ણન
 ૩૬ કુંપળનું સજાજી
 ૩૭ આત્માનું અક્રિયપાત્ર
 ૩૮ જાણેનું રચણ
 ૪૦ આચરણસ્થિતિ એજ જાણ
 ૪૦ વિશેષ સ્થિતિથી થતી વ્યથા
 ૪૦ અલંકાર એ આત્માનું આચરણ
 ૪૧ સંસારનું જ્ઞાનરૂપે નિરખણ
 ૪૨ અનામજાએ એ દુઃખપ્રવહનું
   કારણ
 ૪૨ જાણને દમ દિલેલનો અભાવ
 ૪૨ પરમાત્માત્મથી સંસારનો નાશ
 ૪૩ અન્યકલમાનના અન્યકલમાં પંચ
   કાશ કાશ

पृष्ठ

विषय

- ४३ पांशु शैशना नाशयी आत्मानो
भूतशरीरे प्रतीति
४३ आत्मानात्माना विवेकशरीरे सन्नि-
धानं प्रीति
४४ भूतानुं सक्षयं
४५ देह तथा आत्माभां रहंज
वितक्षयना
४६ नरः, विद्वान् तथा निवेष्टनी
शुद्धिभां हेरक्षर
४७ अहंतातां त्याग विना मोक्षनो
अभाव
४८ प्राणभय शैशनुं वधुंन
४९ मनोभय शैशनुं वधुंन
५० मनोभय शैशनो विचार
५१ विद्वान्भय शैशनो विचार
५२ आनन्दभय शैशनो विचार
५३ आत्मा शैशने केहेवो ?
५४ विद्वेष विद्वेष्टो प्रश्न
५५ विद्वेष विद्वेष्टुं वधुंन
५६ आभरवरपने प्राण वध
पञ्चीनी निधनि
५७ अहंन प्रश्नितुं स्वयम्
५८ अहंन श्रद्धा
५९ परमार्थनी प्रश्नितुं अन्व-
त्याने अभाव

पृष्ठ

विषय

- ५३ नरगतनुं शिष्ट्यापत्त्यं
५४ नरगतु अहंनरी
५५ अहंनुं स्वयम्
५६ कार्यकारण्य उपनिषदो त्याग
५७ सर्वनुं शिष्ट्या अहंन अहंन
५८ आत्मानुं अहंन शिष्ट्या अहंन
५९ सर्वं वस्तु मन्त्र शरीरे
६० अहंन शिष्ट्या अहंन शिष्ट्या
६१ सर्वं नरगतनुं अहंन शिष्ट्या
६२ पुनर्नरगतनुं अहंन
६३ वासनाक्षय अहंन शिष्ट्या
६४ भगवन्तो त्याग
६५ अनात्माभां आत्मशुद्धिनो त्याग
६६ वधुं वासना अहंन अहंन
६७ वासनात्याग अहंन शिष्ट्या
६८ अभ्यासत्याग निरपन्न
६९ आत्मानुं शिष्ट्या
७० देहभां अनासक्ति
७१ आत्मानो परमात्मभां मय
७२ अहंन शिष्ट्या
७३ शिष्ट्या देहनी त्याग
७४ नर वेष्टनी भाक्ष देहत्याग
७५ शरीर तथा शरीरशरीर शिष्ट्या आत्म
७६ अहंन शिष्ट्या
७७ शिष्ट्या शरीरना अहंन शिष्ट्या

24214 3 00

ਅਨੰਮਤ ਨਿਰਾਸ਼

- [illegible]

- ૧૩ મુનિ ગોખી
- ૧૪ નરેનભાઈ ૬૫ ૭ ૧૫
- ૧૫ આરુણ ન હરવનુ ૧૨૫
- ૧૬ શાસનાઈ '૨૫૩'
- ૧૭ વિઠેલદાસ હવારે ૭૧.૫
- ૧૮ અરુનથી આગાનો નામ
- ૧૯ વચાઈ ૨૩ ૫ મળખાની આ-
વચાવા
- ૨૦ હિંદાર તથા બિવલની અસતવા
- ૨૧ પરમભાઈ ૨૫૩૫
- ૨૨ હું તું અહિં જુદાના રોગો
- ૨૩ અન્ધાની શાસનાઈ
- ૨૪ નિવરવ અમાઈ એ
- ૨૫ એકનિષ્ઠનુ પ્રાણ ૫
- ૨૬ મનને શુભૃદ્ધાં
- ૨૭ નિર્વિદ્ય અમાઈ હવારે આપે
- ૨૮ અમાઈનુ પ્રાણ ૫
- ૨૯ નિર્વિદ્ય અમાઈની એ હવા
- ૩૦ અનિરોધની મેટના
- ૩૧ શાખી આરિનો મય
- ૩૨ પેરાડ તથા એલ એ પાખરપે
- ૩૩ મને નિઃ મુખનો અનુભવ ?
- ૩૪ રાગની આરવગદા
- ૩૫ અગાનો નામ
- ૩૬ અનુભાનો નામ
- ૩૭ દરેક પદાર્થનો અનુભવ

પૃષ્ઠ

વિષય

- ૧૦૬ અત્માત્મ ઉપાધિથી સંહિતપણું
 ૧૦૭ ઉપાધિનું મિથ્યાપણું
 ૧૦૭ સ્વસ્વરૂપાપ્તિ
 ૧૦૭ સર્વ વસ્તુની ઐક્યતા
 ૧૦૮ આત્માની અદ્વિતીયતા
 ૧૦૮ ટું લુ આદિ સર્વ મિથ્યા
 ૧૦૮ 'અહમ્' સ્વરૂપ
 ૧૦૯ જગતની અહરૂપતા
 ૧૦૯ અદ્યુદ્ધિનો ત્યાગ
 ૧૧૦ સંસ્વરૂપનું જ્ઞાન એજ દુઃખ-
 નિવૃત્તિ.
 ૧૧૦ આભાસરૂપ વસ્તુઓનો ત્યાગ
 ૧૧૧ ભેદનો ત્યાગ
 ૧૧૧ અહમ્ જગતની કલ્પના મિથ્યા

પ્રકરણ ૪ થું

- ૧૧૧ અહમ્ અભેદતા
 ૧૧૨ પરબ્રહ્મમાં જગતનો અભાવ
 ૧૧૨ આરોપ્યતા અધિષ્ઠાનનું મિ-
 થ્યાપણું.
 ૧૧૩ ચિત્તમાં પરમાત્માનો સ્થ
 ૧૧૩ વિદ્વાનને અહમ્નુભવ
 ૧૧૪ મહાત્માને પુનર્જન્મનો અભાવ.
 ૧૧૪ 'હવન્મુક્તનું' રૂળ નિરૂપણ
 ૧૧૫ ભેદ 'સામ્ય'ની પરમ અવધિ
 ૧૧૬ હવન્મુક્તનાં સક્ષરો
 ૧૧૮ મિથ્ય વસ્તુનું સફળ

પૃષ્ઠ

વિષય

- ૧૧૮ હવન્મુક્ત કોને કહેવો ?
 ૧૨૨ હવન્મુક્તના પ્રારબ્ધ કર્મનો
 વિચાર
 ૧૨૩ કર્મનો સમ ક્યારે ?
 ૧૨૩ સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વ નિરૂપણ
 ૧૨૩ ભાવીકર્મની નિર્દોષતા
 ૧૨૩ અત્માની ઉપાધિનો અભાવ
 ૧૨૪ પ્રારબ્ધનો ભોગ વિના અનાશ
 ૧૨૪ અત્મમય મુનિને પ્રારબ્ધનો
 અભાવ
 ૧૨૪ જ્ઞાનવાનની સ્થિતિ
 ૧૨૪ જ્ઞાનીને અજ્ઞાનાદ્ય પદાર્થોની
 અનિરૂપા
 ૧૨૬ આત્માને પ્રારબ્ધનો અભાવ
 ૧૨૭ અદ્વૈતનો ઉપદેશ
 ૧૨૮ જ્ઞાન તથા જિતેન્દ્રિયને પરમા-
 નંદપ્રાપ્તિ
 ૧૩૦ સ્વાનુભવશળી બુદ્ધિ એજ
 તરંગ
 ૧૩૦ સંજ્ઞાને અહરૂપ માનવું એજ
 મેક્ષ

પ્રકરણ ૫ થું.

સમાધિ પછીના ઉદ્દગારો.

- ૧૩૨ મુક્તને અભિવંદન
 ૧૩૩ મગમાં આમંત્રિતનો અભાવ

પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય
૧૩૩	મારામાં કનિષ્ઠો અભાવ	૧૪૭	વાસના રહિત થીત એવ મેં
૧૩૪	મારામાં અવજ્ઞાનો અભાવ	૧૪૮	ગુણ
૧૩૫	કલ્પ અધારિતો મારામાં અભાવ	૧૪૯	અદ્યવેતા રૂપી ગીતે રહે છે
૧૩૬	મારામાં અભાવે કાળક્રિયાના	૧૫૦	નિષ્કામપણાથી વિષયોનું મેં
૧૩૭	દુર્લભ જ્ઞાના, વિષય તથા અ- દેશરૂપે	૧૫૧	અદ્યવેતાને ગુણ દુષ્ણ આદિનો અભાવ
૧૩૮	જોડના આદિનો અભાવ	૧૫૨	અદ્યવેતાને પ્રારબ્ધી શું નરે છે
૧૩૯	વિષયો સંસારસાગરના તરંગ રૂપે	૧૫૩	અવનુભવે સંકરૂપ વિષય રૂપનો અભાવ
૧૪૦	દુર્નિમિત્ત તથા અપારરૂપે	૧૫૪	અવિદ્યાનો નાર એવ મેં
૧૪૧	અપનાદિ સર્વ ક્રિયાનો ઉપા- ધિમાં અંતર્ભાવ	૧૫૫	અભાવનું અવિનાશીપણું
૧૪૨	મારામાં પુણ્ય પાપાદિનો અભાવ	૧૫૬	આત્મામાં અંધ મોહનો અભાવ
૧૪૩	મારામાં અપર્યાદિનો અભાવ	૧૫૭	આત્મામાં પ્રવચ્છાદિનો અભાવ
૧૪૪	મારામાં સાક્ષી આદિનો અભાવ	૧૫૮	શૂન્યો પરમતત્ત્વોપદેશ
૧૪૫	મારામાં કર્તા બોધતાદિનો અભાવ	અપરોક્તાનુબૂતિ પ્રકરણ ૧ છું. સમ્બંધ નિરૂપણ.	
૧૪૬	મારામાં દેહ ધર્મનો અભાવ		
૧૪૭	પ્રાણિના વિચારનો મેં ન્યાયમાં અભાવ		
૧૪૮	શિષ્યના શૂન્ય નમસ્કાર	૧૫૯	મંત્રજાત્યરણ
૧૪૯	શૂન્યો બીજાવારનો કુપરોગ	૧૬૦	માર સ્વરૂપનો આત્મચક્રના
૧૫૦	સર્વ આત્મચક્ર	૧૬૧	આત્મચક્રે વેગમધિ સિદ્ધિ
૧૫૧	આત્મામાં બોધના ત્ર્યમ્બકે કુપરોગ	૧૬૨	દેશભૂતું સંકરૂપ
૧૫૨	ગોળ ગીતે કહેયું !	૧૬૩	સમસ્તનું સ્વરૂપ
		૧૬૪	ઉપરનિ તથા નિર્નિશાનું સ્વરૂપ
		૧૬૫	ચક્ર તથા અભાવનું સ્વરૂપ

૪૫૬	વિવચ	૪૫૭	વિવચ
૧૧૫ મુમુક્ષુનું સ્વરૂપ		૧૧૬ વદ્ય એક રસાંગે	
૧૧૬ જ્ઞાનસિદ્ધિનો અમય		૧૧૭ મદનની અદૈનતા	
૧૧૭ જ્ઞાનનું સાધન વિચાર		૧૧૮ એક વિચારજાને જગતમાં	
૧૧૮ વિચારનું સ્વરૂપ		૧૧૯ મદ્યમાંથીજ મર્વેની કૃતિ	
૧૧૯ શું જોખનો વિચાર		૧૨૦ જલ એજ મર્વે નામ રંગે	
૧૨૦ જગતનો કર્તા જોખ		૧૨૧ કાચે કારખુની ઐક્યતા	
૧૨૧ જગતનું કૃપાદાન કારખ		૧૨૨ મોહકર્તનને અથ	
૧૨૨ છાં અદ્વતી એકમતા		૧૨૩ અમેહાતિને સર્વે અનરંગે	
૧૨૩ આત્મા તથા દેહમાં વિભક્તિ		૧૨૪ અનંદથી મોહ તથા મોહને	
૧૨૪ આત્માની સ્વર્ગપ્રકાશ સ્વચ્છતા		૧૨૫ નાનકી માણે જગતના	
૧૨૫ દેહમાં રહેલી અદૈનતા		મિથ્યા	
૧૨૬ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ		૧૨૬ સુકૃતિતમા મર્વેનો અથ	
૧૨૭ શું આત્મા ગુન્યરૂપે		૧૨૭ આત્મા નરે અવરણનાં પ્રકાશ	
૧૨૮ દેહાત્મવાદીને કૃષ્ણરૂપ		૧૨૮ જ્ઞાનીને મર્વેની શ્રદ્ધાપે પ્રતીતિ	
૧૨૯ ઉપનિષદમાં રહેલી આત્માની વિવક્ષાશુભતા		૧૨૯ છવ તેજ અદ્વ	
૧૩૦ કર્મકાંડમાં દેહ તથા આત્માનો બેદ		૧૩૦ જગતનું નિરૂપાપણું	
૧૩૧ દેહનું સ્વરૂપ		૧૩૧ જગતના મિથ્યાપણાનો દુર્લભ	
૧૩૨ આત્મા તથા દેહના બેદનો ઉપસંહાર		૧૩૨ અદ્વેદ એજ આત્મા	
૧૩૩ દેહનું પ્રતિપાદન		૧૩૩ અદ્વેદો જગદપે પ્રકાશ	
૧૩૪ દેહની સત્તા જેજ આત્મસત્તા		૧૩૪ અજ્ઞાનનાજ એજ અવનનિ	
૧૩૫ મૈત્ર્યની એકરૂપતા		૧૩૫ પ્રથમે તથા અલ્પ કાચે કારખ	
૧૩૬ રંગનું તથા મર્વેનું દર્શન		૧૩૬ કાચે કારખુની ઐક્યતા	
૧૩૭ જગતનું કૃપાદાન કારખ અદ્વ		૧૩૭ આત્માનાત્માનો વિભાગ મધ્યે	
		અમજતામારે	

ક્રમ	વિવરણ	ક્રમ	વિવરણ
૧૫	મહા દેવતા સ્થાપના થઈ	૨૧૦	લોક સનન કરાવ્યું
૧૬	પરિણી	૨૧૧	બધા જાણુ ભણાવ
૧૭	અભાન એવર વિચરિત થાવનું	૨૧૨	દેવ ભક્તનું કરાવ્યું
૧૮	કાવ્ય	૨૧૩	પ્રાર્થનાઓ કરાવ્યું
૧૯	ભૂત નવા ભાવના ઉપાસા	૨૧૪	પાણી પાન નિરૂપણ
૨૦	પ્રાર્થનાઓ થાય પછી દુહો	૨૧૫	કલક પ્રાર્થનાઓ થાય
૨૧	પ્રાર્થનાઓ થાય એવર જાનો.૨૫	૨૧૬	પ્રત્યક્ષ કરતું ભણાવ
૨૨	જાવન અભાવથી પ્રાર્થનાઓ	૨૧૭	પારખનું કરાવ્યું
૨૩	ભણવ	૨૧૮	જાણનું કરાવ્યું
૨૪	ભણવ ભણવ એવર જાવન	૨૧૯	સમાધિનું ભણવ
૨૫	જા. પછી પ્રાર્થનાઓ થાય	૨૨૦	અંતર્યામિનિ નિર્દિષ્ટાસના કરાવ
	મુકમલ ૨ જુ.	૨૨૧	કુવરના સાધનથી અર્પણ
	રાજયોગ નિરૂપણ.	૨૨૨	અક્ષરિયનિષા વિનો
૨૬	નિર્દિષ્ટાસના થઈ અંતર્યામિ	૨૨૩	રતિ એવર જાણ મોક્ષનું કરાવ્યું
૨૭	મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન	૨૨૪	અક્ષરિયની રતિની નિકા
૨૮	જાણના નિર્દિષ્ટાસનાથી આજ	૨૨૫	અક્ષરિય રતિવચનાની રિપનિ
૨૯	રજા	૨૨૬	મુખ્ય અક્ષરિયની રિપનિ
૩૦	નિર્દિષ્ટાસના થઈ અંતર્યામિ	૨૨૭	અક્ષરિયની રિપનિ
૩૧	પ્રમ	૨૨૮	વિરેકની અક્ષરિય રતિ
૩૨	વિવરણ કરાવ્યું		
૩૩	જાણનું કરાવ્યું		
૩૪	જાણના અનિર્વચનીયતા		
૩૫	વિવરણેય નિરૂપણ		
૩૬	જાણનું કરાવ્યું		
૩૭	આખરનું કરાવ્યું		
		મુકમલ ૩ જુ.	
		સાંપડયોગ.	
		૨૨૯	મનન એ રતનું સાધન
		૨૩૦	નિર્દિષ્ટાસના એ રતનું સાધન
		૨૩૧	નિર્દિષ્ટાસનાથી મુક્તિ કરાવ
		૨૩૨	અક્ષરિયનાથી રતિ મોક્ષ

- ૨૪૧ રેતુનું અનાદિપણું
 ૨૪૨ આત્મજ્ઞાનમાં વેદ એક પ્રમાણ
 ૨૪૩ સામેના અનુચારપે
 ૨૪૪ રેતના બે ભાગો
 ૨૪૫ દૈત્ય તથા અદૈત્યોની સંખ્યા શું ?
 ૨૪૬ દૈત્ય વસ્તુનો અદૈત્યમાં આરોપ
 ૨૪૭ સત્વાનુબંધનો અરોધ અન્યમાં
 ૨૪૮ દૈત્યનું ક્રુરતામાં અધનિપાતન
 ૨૪૯ ક્રુરતામાં દૈત્યના પ્રતિષ્ઠાનના અનુચારનું કારણ
 ૨૫૦ અદૈત્ય ધ્રુવ એજ એજ
 ૨૫૦ એજ અદૈત્યપે ક્યારે થાય ?
 ૨૫૧ એવનું સ્વાભાવિક એવધનું માનવામાં કેવ
 ૨૫૨ એવનું સર્વદા એજ સ્વરૂપ
 ૨૫૩ કાર્ત્ત્વ્ય સ્વરૂપનો સન એજ અભિપ્રાય
 ૨૫૪ શું કાર્ત્ત્વ્ય માનના અનુચાર નથી ?
 ૨૫૫ અધિકાર તથા તેના વિષયની ભિન્નતા
 ૨૫૫ અવિદ્યાનિવૃત્તિ એજ જ્ઞાન પ્રકરણ ૨ ભૂત
 આત્માનું નિરૂપણ
 ૨૫૫ જ્ઞાન સ્વરૂપનો અર્થ
 ૨૫૫ આત્માનું સાદૃશ્યનું કેવી રીતે

- ૨૫૬ અભને સંગ્રહની અર્થ
 ૨૫૭ અદૈત્યના અર્થ
 ૨૫૮ અદૈત્ય જ્ઞાન એજ સર્વ જ્ઞાન
 ૨૫૯ અદૈત્ય સર્વના કારણરૂપ
 ૨૬૦ કારણરૂપ વસ્તુ સત્યરૂપ
 ૨૬૧ ક્રુર તથા ક્રુરિત્યા કારણની ક્રુરરૂપે સિદ્ધિ
 ૨૬૨ કારણ કાર્ત્ત્વ્યની એકતા
 ૨૬૩ જગતને સત્યપે માનવાથી જગત્પરમુની પ્રાપ્તિ
 ૨૬૪ અજ્ઞાનીને સાક્ષાત્કારનો અભાવ
 ૨૬૫ અદૈત્યરૂપની અભાવમાં ક્રુરતા
 ૨૬૬ ક્રુર એવી પ્રતિભિને વિષય અદૈત્ય
 ૨૬૭ અદૈત્યરૂપી કાર્ત્ત્વ્યનું આરોપ
 ૨૬૮ અદૈત્યરૂપનો વિષય આત્મા
 ૨૬૯ ઉપાધિને લીધે આત્માનું વિચિત્રતા
 ૨૬૯ સંપૂર્ણ સદૈ માયાનું કાર્ત્ત્વ્ય
 ૨૬૯ જગત્ તથા ધ્રુવનો અર્થ
 ૨૬૯ જગત્ રૂપી ચિત્તનો ઉત્પત્તિ કારણ
 ૨૬૯ વિદ્યા અવિદ્યાદિ બેરૂઢ કહેવાનું કારણ
 ૨૬૯ જ્ઞાનીની સ્થિતિ
 ૨૬૯ વિદ્યુત્ તથા અવિદ્યાનમાં ફેર
 ૨૬૯ જ્ઞાનીને કહેવો અભાવ

૫૬

વિષય

૨૬૮ તત્ત્વનીને જન મેલુકિને
અમાન

૨૬૯ ઉપનિષદનું ૨૬૨૫

૨૬૯ સિધ્ધિનો આત્માનુભવ

૨૬૯ સિધ્ધિની સત્ત્વમજાવના

૨૬૯ અધિકારીને વિદેહમુકિતની પ્રાપ્તિ

આત્મવોષ.

પ્રકરણ ૧ છું

સત્ત્વરૂપનિરૂપણ

૨૬૯ મોક્ષનું સાધન કમ કે ગાન ?

૨૬૯ આજ્ઞાથી સંસારની સન્ધના

૨૬૯ જગતનું મિથ્યાપણું

૨૬૯ જગતની અસન્ધનાનું દૃષ્ટાંત

૨૬૯ રમ્ય ઉપાધિ નિરૂપણ

૨૬૯ મદમ સરીર ઉપાધિ નિરૂપણ

૨૬૯ કારણ સરીરરૂપ ઉપાધિ નિરૂપણ

૨૬૯ આત્માને વિશે મનના પ્રમેાનો

નિર્ણય

૩૦૩ તત્ત્વ તથા ત્વનું અંગેશચિંતન

પ્રકરણ ૨ છું.

૩૦૬ અંગેશ નિરૂપણ

૩૦૮ ગાનીની અવમુક્તિ અભ્યાસ

૩૦૯ અવમુક્તિ પુરુષનું શી સામ-

યદ્યપિ વર્ણન

૩૦૯ તત્ત્વની વિદેહ મુક્તિ

૫૬

વિષય

૩૧૦ વિદેહનું ૨૧૨૫

વાક્યદર્શન.

પ્રકરણ ૧ છું

અવ હંસવરની એકયતા.

૩૧૭ સિધ્ધિનું સંકલ્પ

૩૧૮ અવ હંસવરનો અંગેશ કેવી રીતે

૩૧૮ હું અક્ષર કેવી રીતે ?

૩૧૮ પદાર્થ તથા વાક્યનું એકપણું

૩૧૮ હું મુક્તિ કે

૩૨૦ આત્માનું શરીરના સાક્ષી કે

પ્રતિપાદન

૩૨૧ હિન્દુધર્મે આત્મા માનનાર

પંડિત

૩૨૧ દેહેન્દ્રિયનો સમુદાય અનાત્મ

૩૨૫ તત્ત્વસંધેનું પ્રતિપાદન

૩૨૬ તત્ત્વદના અર્થનું નિરૂપણ

૩૨૬ મારે પાપિ જ્ઞાતરૂપનું નિરૂપણ

૩૨૮ તત્ત્વની એકતા

૩૩૦ તત્ત્વને તથા ત્વપદનો વાક્ય

અર્થ

૩૩૧ જાને પદના વાક્ય અર્થનો

વિરોધ

૩૩૩ તત્ત્વસંધિની લક્ષણનું ઉપાધિ

૩૩૭ સાધન પંચક

૩૩૯ દૃષ્ટામયકલ્પના

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः
अथ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः

विवेकचूडामणिः

प्रकरण १ सु.

देहनिर्मुक्तिः.

भगवत्परा

सर्ववेदान्तमिद्वान्तगोचरं तमगोचरम् ।

गोविन्दं परमानन्दं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

ઉત્તમ ગોવિંદ કે જે સધળા વેદાંતોના સિદ્ધાંતોના વિષય-
રૂપ છે, પરમ આનંદરૂપ છે અને વાળી તથા મન આદિથી બાળી
શેકાતા નથી, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૧

પ્રણામના ગોળની અપ્રાપ્તિ

જન્મનાં નરજન્મ દુર્લભમનઃ પુંસ્ત્યં તતો વિમતા ।

તસ્માદ્વિદ્યમર્મમાર્ગગત્તા વિદ્યારમસ્પાત્પત્તમ્ ।

આત્માનાત્મવિવેચનં મનુષ્યોઃ પ્રજ્ઞાન્મના મંસિગ્નિ-
મુક્તિનો સતતનન્દયોઽસિગુહ્યતઃ પુણ્યવિના લભ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રાણીઓમાં માણસનો જન્મ મળ્યો હોય છે. તેમાં પુરુષ પણ હોય છે, તેમાં પણ શ્રાદ્ધજન્ય હોય છે, તેમાં પણ વેદોક્તધર્મના આર્ગમાં નત્યરપણુ હોય છે. તેમાં પણ વિદ્વાન્ પણ હોય છે, તેમાં પણ આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક મળ્યો હોય છે. તે યથા પછી પણ સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ થયો હોય છે, અને તે યથા પછી તાઢાડપે ચિત્તની રચિતિ ઈશ્વરી એ હોય છે; માટે મુક્તિ સેકરો જન્મોમાં કરેલાં કરારો પુણ્યોવિના મળતી નથી. ૨

મનુષ્યદેવનું દુર્લભપદ.

દુર્લભં ત્રયમેવ તદેવાનુગ્રહદેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વ મુમુક્ષુત્વં મહાપુરુષસંશ્રય ॥ ૩ ॥

મનુષ્યપણુ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મહાન્ પુરુષોનો આશ્રય, એ ત્રણ પદાર્થો દુર્લભ છે તથા તે ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જ મળે છે ૩

આત્મધ્યાન કાણુ ?

લઘ્વા કથંચિન્નરજન્મ દુર્લભં તત્રાપિ પુસ્ત્ત્વં શ્રુતિપારદર્શનમ્ ।

યસ્ત્વાત્મમુક્તો ન યતેત મૂઢધીઃ સયાત્મહાસ્વંચિનિદન્ત્યસદ્

ગ્રહાત્ ॥ ૪ ॥

માણસનો જન્મ કે જે દુર્લભ છે, તે મળ્યા છતાં અને તેમાં પણ જેથી વેદના અર્થનો પાર પામી શકાય, એણે પુરુષપણું મળ્યા છતાં, જે પુરુષ પોતાની મુક્તિને વાસ્તે યત્ન ન કરે, તે

મુદ પુરુષ આમદ્યા કાનાર છે અર્થાત્ અમનુ કહેતાં દેહાદિકના
મિથ્યા અભિમાનથી પાતે જ પાત્રાને દાનિ પડેલાં છે ૪

ઇતઃ શોન્નરિત્વ મૃદાન્મા યમ્નુ સ્વાર્થે પ્રદાશીત ।

દુર્લભં માનુષં દેહં પ્રાપ્ય તત્રાપિ પાત્તવમ્ ॥ ૬ ॥

અનુપ્પનો દેહ કે જે દુર્લભ છે, તે મળ્યા છતાં અને નેમાં
પણ પુરુષ પણ મળ્યા છતાં જે પાત્રાના સ્વર્થમાં (મુક્તિમાં)
પ્રમાદી (ગરેષ) થઈ છે, તેથી સ્વાર્થે બીજા કોને મુદ પુરુષ
સાથે સમજવો ? ૫

આમદ્યાનવિના મુક્તિનો અભાવ.

યદન્તુ શાશ્વત્તિ યમન્તુ દેવાન્નુર્વત્તુ કર્માણિ મજન્તુ દેવતાઃ ।

આર્થસવશંપેન વિનાપિ મુક્તિઃ નિઃશ્વરિ પ્રમદગત્તાન્તરેણપિ ૬

અર્થે શાશ્વત્તિ થવાં હયાં કરે, દેવતાઓનું યજન હયાં કરે,
કર્મો હયાં કરે અને દેવતાઓની બલિ હયાં કરે, પરંતુ છતાં અને
પરમદ્યાનું કોરના મમલયા વિના એકદો કર્મો પીતી જવા છતાં
પણ મુક્તિ થતી નથી ૬

અમૃતગરમ નાશાગિ વિભેનેયેવ દિ શ્રુતિઃ ।

પ્રવીતિ કર્મણા મુક્તિઃ કૃત્યે સ્ફુટં યતઃ ॥ ૭ ॥

‘ પતથી મુક્તિ મળવાની આશા નથી ’ એવા અર્થવાળી શ્રુતિ
સ્ફુટ થીતે રહે છે કે, કેવળ કર્મો કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી. ૭
અમૃતગરમીયો યત.

અતો વિમુક્ત્યે પ્રયતેત રિટાન્નન્દમ્પરાવાર્થમુચ્ચરુદઃ સન્ ।

મન્નં પ્રદાન્તં મનુરેન્દ ટ્રેનિકં તેનોવદિદાપેમવાદિતાન્મા ॥ ૮ ॥

આથી અધિકારીએ બાહ્ય વિષયોના સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી મોટા સદ્ગુણ પાસે જવું તથા તેણે ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતોમાં એકાચતા રાખવી. આ રીતે સુકૃતિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૮

उद्धरेदात्मनात्मानं मम संसारवारिधौ ।

योगाद्ब्रह्मવાसाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥ ૯ ॥

પોતાનો જીવાત્મા, જે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે તેનો, યોગાદ્બ્રહ્મ પાસે મેળવ્યા પછી, સમાર્થ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખીને પોતાની મેળે જ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. ૯

संन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।

यत्प्रतापं षण्डितैर्धौरेकात्माभ्याમ उपस्थितैः ॥ ૧૦ ॥

સધનાં કર્મોનો ત્યાગ કરી, વિવેકી પુરુષોએ આત્માના વિચારમાં જ તત્પર રહી, સંસારરૂપી બંધનથી છટકા માટે યત્ન કરવો જોઈએ. ૧૦

વિચારવડે આત્મજ્ઞાન

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तुष्वलक्षये ।

एतन्मिद्विचारेण न किञ्चित्कर्म कोटिभिः ॥ ૧૧ ॥

કર્મોં ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માટે છે, પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રતિનિધિ અર્થે નથી. આત્મજ્ઞાન તો વિચારથી મળે છે કરોડો કર્મ દ્વંદ્વથી જ નહીં પણ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. ૧૧

गन्तव्यिवाग्नः मिद्धा गज्जुतन्नाचधारणा ।

आग्नेःशिट्पशमर्षभेददुःखविनाशिनी ॥ ૧૨ ॥

તેમ સારી રીતે વિચારથી સિદ્ધ થયેલ રક્ષણ (દોરી) ના તત્વનો નિશ્ચય, શાંતિ પામેલા પુરૂષે કહેલા મોટા સર્પના શયરૂપ દુષ્ણનો વિનાશ કરે છે. તેમ સમાર્થ વિચારથી સિદ્ધ થયેલો આત્મતત્વનો નિશ્ચય, સસારવડે ઉત્પન્ન થતા મુખદુઃખનો વિનાશ કરે છે. ૧૨

અર્થસ્ય નિશ્ચયો દૃષ્ટો વિચારેણ હિતોક્તિતઃ ।

ન જ્ઞાનેન ન દાનેન માણાયમશનેન વા ॥ ૧૩ ॥

સદગુણના વચન ય અર્થઃ ૧૨૨૨૨૩૫નો નિશ્ચય થાય છે, પણ દાનવડે, દાનવડે, તેમ જ સંકટો માણાયમ કરવાવડે થતો નથી. ૧૩

અધિકારિણમાશાસ્ત્રે ફલસિદ્ધિર્વિજેયતઃ ।

ઉપાયા દેશકાલાદ્યાઃ સન્ત્યસ્મિન્મહકારિણઃ ॥ ૧૪ ॥

વિશેષે કરી ફળની સિદ્ધિ થવામાં થોડા અધિકારીની આવશ્યકતા ॥ અને તેમાં દેશ તથા કાળ આદિ ઉપાયો સહાય કરનારા છે. ૧૪

અનો વિચારઃ કર્તવ્યો નિજ્ઞામોરાત્યવસ્તુતઃ ।

મમાસાઘ દયાસિન્ધુઃ શુરં વ્રહ્મનિદુષ્ટમમ્ ॥ ૧૫ ॥

એટલા માટે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ દયાના અમુકરૂપ અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ શુરની પાસે જઈ, આત્માનો વિચાર કરવો જોઈએ. ૧૫

અધિકારીનું વક્તવ્ય.

મેધાવી પુરુષો વિદ્વાનુદાપોહવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥ ૧૬ ॥

જે પુરૂષ જીવિમાન, વિદ્વાન, તર્ક વિતર્ક કરવામાં વિચક્ષણ અને સુકૃત પુરૂષનાં લક્ષણોવટે સુકૃત હોય. તે પુરૂષ આત્મ-વિદ્યાનો અધિકારી છે. ૧૬

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શયાદિગુણશાન્નિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞામાયોગ્યતા મતા ॥ ૧૭ ॥

જે પુરૂષ વિવેકી, વૈરાગ્યવાળો, શમ આદિ ગુણોવાળો અને મેક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય, તે જ બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાવાળો કહેવાય છે. ૧૭ સાધનોનું વર્ણન.

માધનાન્યત્ર ચત્ત્વાર કથિતાનિ દર્નાપિભિઃ ।

યેષુ સત્સેવ સન્નિષ્ઠા યદભાવે ન સ્થિત્યતિ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્વાનોએ બ્રહ્મવિદ્યાને વારતે ચાર સાધનો કહેલાં છે કે જે સાધનો હોય તે જ બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે અને ન હોય તે પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૮

શમ, દમ તથા ઉપરતિનું ૩ લક્ષણ

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ પરિગણ્યતે ।

ઈદામુત્ર ફલભોગવિરાગસ્તદનન્તરમ્ ॥ ૧૯ ॥

શમાદિપદ્કસમ્પત્તિર્મુમુક્ષુત્વમિતિ સ્ફુટમ્ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૦ ॥

સાંજ્યં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહૃતઃ ।

તદ્દરાગ્યં નિદામા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ॥ ૨૧ ॥

દેહાદિબ્રહ્મપર્યન્તે ધનિત્યે ભોગવસ્તુનિ ।

વિરજ્ય વિષયગ્રાનાદોપદૃષ્ટ્યા મુદુમુદુઃ ॥ ૨૨ ॥

સ્વલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ કાય ઉચ્યતે ।

વિષયેભ્યઃ પરાદૃત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ॥ ૨૩ ॥

ઉભયેષામિન્દ્રિયાર્ણા મ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ।

શાશ્વાનાલમ્બનં વૃત્તેરેવોપરતિરુક્તમા ॥ ૨૪ ॥

(૧) નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક. (૨) તે પછી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી કૃષ્ણ ભોગવવામાં વેરાગ્ય, ૧૯ (૩) તે પછી શમ આદિ છ વસ્તુની સંપત્તિ અને (૪) ગોક્ષની ઇચ્છા એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના ચાર સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે. તેઓમાં બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય. ૨૦ તે નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહેવાય છે. દેહાદિથી બ્રહ્મપર્યંત સર્વ અનિત્ય ભોગવસ્તુમાં શાશ્વત્વજુથી જે અરુચિ થયી, તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે વિષયો ઉપર વારવાર દોષદષ્ટિ કરવાવડે વિષયોના સમુદ્ભૂતી વૈરાગ્ય પામી, મનની સ્વલક્ષ્યમાં જે નિયમિત રિચિત થાય, તે શમ કહેવાય છે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી વાળીને પાત- પાનાના ગોક્ષકોમાં જ રાખવી, એ દમ કહેવાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિષયોની વાસનાથી રહિત થાય, એ ઉત્તમ ઉપરતિ કહેવાય છે.

નિનિશ્ચય ભાવ

મરદનં સર્વદુઃસ્થાનામપ્રતિકારપૂર્વકં ।

ચિન્તાવિન્યાપરહિતં સા તિતિશા નિગદ્યતે ॥ ૨૫ ॥

કાંઈ પણ કુ ખોને મટાડવાનો ઉપાય નહીં કરતાં તથા ચિંતા કે વિલાપ પણ નહીં કરતાં સમજાં કુ ખોને સદ્ગન કરવાં, તેને નિતિશા કહે છે. ૨૫

તીવ્ર વૈરાગ્ય, એ જ સમાપ્તિ ૧૭

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં દસ્ય તુ વિધતે ।

તસ્મિન્નૈવાર્થવન્તઃ સ્યુઃ ફલવન્તઃ શમાદયઃ ॥૨૦॥

જે પુરૂષને મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય,
તે પુરૂષમાં જ શમ આદિ પદાર્થો સફળ થાય ॥ ૩૦

વૈરાગ્યને અભાવે શમાદિ સાધન મળ્યાં.

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तम्वमुमुक्षयोः ।

મર્દાં સત્તિમ્બલ્લગ્ન શમાદેર્માનમાયતા ॥ ૩૧ ॥

જે પુરૂષમાં મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય એ જ
સાધનની મંદતા હોય, તે પુરૂષમાં નિર્લજ્જ ભૂમિમાં જળની
પેઠે (દ્રોણાંશવાનાં પાણીની પેઠે) શમ હમ આદિ સાધનોને બાસ
માત્ર હોય છે. ૩૧

ભક્તિનું સ્વરૂપ.

મોક્ષકારણમાપદ્યાં ભક્તિરેવ મરીપતી ।

સ્વસ્વરૂપાનુમન્ધાનં ભક્તિરિતિર્વિધિર્જે ॥ ૩૨ ॥

મોક્ષનાં કારણોની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ સર્વોત્તમ ॥ અને
સ્વસ્વરૂપનું અનુમન્ધાન, એને જ ભક્તિ કહે છે. ૩૨

ઉપરનું ચરનું સ્વરૂપ.

સ્વાન્મત્સ્વાનુમન્ધાનં ભક્તિરિત્યપેરે જગુઃ ।

ઉક્તસાધનમ્પ્રથમસ્તદ્દશનિશ્ચામુરાત્યનઃ ॥ ૩૩ ॥

ઉપરનીદેટ્ટકં માર્ગં ચસ્માદ્દન્ધવિષોત્તણમ્ ।

શ્રોત્રિયોઽહનિનોઽક્ષમાદતો ચો દષ્ટાવિષ્ણવઃ ॥ ૩૪ ॥

અદાનું તત્ત્વ

શાશ્વત્વ મુક્તિવાચક્ય સત્યવૃદ્ધિનિધાનમ ।

મા અદા કયિતા સદ્વિર્યા વસ્તુવશ્યતે ॥૨૬॥

શાશ્વત્વ અને મુક્તિનું વાક્ય સત્ય છે એવો જે નિઃશય રાખે, તેને સાધુરૂપો અદા કહે છે, જે અદાથી આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૬

સમાધાનનું તત્ત્વ.

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ બુદ્ધે વ્રત્તાણિ મર્વદા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય ભ્રાજનમ્ ॥૨૭॥

ચિત્તને ભેદતા પદાર્થો આપીને તેનું ભ્રાજન કરવું, એ સમાધાન ન કહેવાય, પણ સર્વદા શુદ્ધ વ્રત્તામાં બુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું, એ સમાધાન કહેવાય છે. ૨૭

મુમુક્ષુતાનું તત્ત્વ

અંહકારાદિદેહાન્તાન્વન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબંધેન મોક્ષમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥ ૨૮ ॥

અંહકારથી દેહરૂપીના સર્વ બંધો અજ્ઞાનથી કવચાયતા છે. તેઓને, સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મૂકી દેવાની જે ઇચ્છા, તે મુમુક્ષુતા બોલવી. ૨૮

મન્દમધ્યમરૂપાણિ વૈરાગ્યેણ શયાદિના ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સૈયં મહદ્દા મૃયતે ફલમ્ ॥ ૨૯ ॥

મુમુક્ષુતા પ્રથમ મંદ કે મધ્યમ હોય, તે પણ વૈરાગ્યથી, શમ આદિથી અને ગુરુની કૃપાથી વૃદ્ધિ પામે, એટલે ચોક્કસ રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

મહાપ્રયુષતઃ શાન્તો નિગિન્ધન દ્વાનલઃ ।

અહેતુકદયાસિન્ધુર્ધ્વન્ધુરાનમતાં મતામ્ ॥ ૩૮ ॥

‘ પોતાના આત્માના તત્ત્વનું અનુમધાન કરવું, એ બહિર્ગુ સ્વરૂપ છે, ‘ એમ બીજાઓ કહે છે. ઉપર કહેલાં આધનોથી સંપન્ન થયેલા આત્માના તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા ગુરૂં, ૩૩ વિદ્વાન્ ગુરુને શરણે જવું કે જેની બાંધમાથી છટકાદે થાય. આ ગુરૂં વેદને જાણનાર, અર્માજન, ધર્મસંહિત, પ્રકાશેતાઓના ઉત્તમ, ૩૪ પ્રકાશમાં જ રમણ કરનાર, કાષ્ઠસંહિત અગ્નિની પેઠે શાંત, કોઈ પ્રકારના હેતુથી સંહિત. દયાના સમુદ્રરૂપ અને સેવા કરનારા સત્પુરૂષોના બાંધવરૂપ હોવો જોઈએ. ૩૫

તમારાધ્ય ગુરું ભક્ત્યા મહ્દવશ્રયમેર્વનઃ ।

મસન્નં તમનુમાપ્ય પૃચ્છેજ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

બકિતથી, નમ્રતાથી, વિનયથી અને મેલાવડે તેમનું આરાધન કરી, તેમની પાસે જઈને આત્મશ્રેયને માટે પૂછવું.

ગુરુને વિનય

સ્વામિન્નમસ્તે નતલોકવન્થો કારુણ્યસિન્ધો પતિર્નં ભવાર્થૌ ।

મામુદ્ધરાત્મીયકટાક્ષદૃષ્ટ્યા ક્ષુઙ્ક્યાતિકારુણ્યમુધાભિવૃષ્ટ્યા ॥

“ હે સ્વામિન્ ! હે પ્રભુ! કરનારા લોકોના બંધુરૂપ ! કંઈવાળા સમુદ્રરૂપ ! હું કે જે સંસારરુમુદ્રમાં પડ્યો છું. તેને સરલ અને કંઈવાળા રૂપ અમૃતને વર્ષનારી આપની કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિવડે ઉદ્ધાર કરો. ૩૭

દુર્વારસંસારદવાપિતપ્તં દોધૂયમાનં દુરદૃષ્ટવાતૈઃ ।

ભીતં પ્રપન્નં પરિપાહિ મૃત્યોઃ શરણ્યમન્યથદહં ન જાને ॥૩૮॥

અમરકાંથી શામાય નહીં એવા અંબ, રૂપ દાવાનગથી તપેલી,
દુષ્ટ પ્રવચનથી, અવનિષેધે કંપાવાલી, દીપિતો અંબે શરણાગત
અંબા આફે સંભારણથી રૂપ રૂપે દુઃખાપ વિના બીજા રીતે
રૂપને જાણીને નથી. ૩૮

દામ્ભા દરમો નિવદન્તિ મન્ત્રો વગ્નઃપદ્મઃ; હરિર્નં વરગ્ન ।

ગીર્ણાઃપદ્મં ધીમધવાર્ણેષં મના ન દેનુનાન્યાનપિ નારવગ્નઃ ॥

શાંત, મદાત્મા, અમલથી પેટે લોકોનું દિલકળાં, પાતે
અંબે રૂપ સંભારણથી સકુદરથી તરેલા અંબે બીજાએને દેનુવિના
દેવતા, હરણને લીધે સંભારણથી તારનાર અમલમાં સત્યુપે
અંબે છે ૩૯

અર્થ દરમારઃ રૂપ દુષ્ટ અંબાપનોદમરણં મતામ્બનામ ।

મુખાંપુરં રૂપકર્મકર્તૃદામમાભિનમાધર્મનિ સિર્નિ કિમ્ ॥૪૦

એમ મૂર્ખનાં રૂપે દિવ્યાર્થો તમ અથેલી પૃથ્વીને શાંત
હાથી, એ અંબેનો અમાય છે તેમ અમાય (સંસારસંભારી)
પરિવ્રમને મદાત્મામાં ઉત્સુકતા રાખથી, એ મદાત્માએને
અમાય જ છે. ૪૦

મત્તાનન્દગ્ગાનુભૂતિર્પાલિતઃ પુનઃ મુર્ખાનિર્પુન-

દુષ્ટદાહલગ્ગોગિર્નઃ શ્રુતિમુર્ખર્વાવપામુનં મેવય ।

મન્ત્રસ્ય મયનાદદાહદ્દનગ્ગામિર્નં મર્થો

અન્યાન્તે મર્થર્થાસળસળગ્નઃ પાત્રીકૃતાઃ સ્વીકૃતાઃ ॥૪૧॥

હે મુખાં : સંભારણ તપથી દાવાનગનો અવાતાએથી
અતુલ તપેલા એવા અંબે પ્રહાનદના રસાનુભવથી બરેલાં, પવિત્ર,
અતુલ અંબે, એવા, આપની બાળીરૂપ કળશમાંથી નીકળેલાં

શુદ્ધ હરે છે—તું અવિદ્યાના બંધમાંથી છટી પાડીશું
 થવા હ'એ છે. તું આન્યથાથી અને કૃતાર્થ છે. તારા કુળને તે
 પવિત્ર હમું છે પર

મમાસ્ત્રમખમાથી હોડવનાર આત્મા જ.

કૃણમોષનકર્તારઃ પિતુઃ સન્નિ મુનાદયઃ ।

ચન્પમોષનકર્તા નુ સ્વસ્માદન્યો ન કથન ॥ ૫૩ ॥

પોતાને માથે ઠગ દોષ તો તેમાંથી પુત્ર આદિ લોકો
 ઉદાયે છે, પણ સંસ્કારથી બંધનમાંથી ઉદવનાર તો
 (આત્માવિના) અન્ય કંઈ નથી પણ

મસ્તકન્યસ્વધારાદેદુઃસ્વમર્મનિવાર્યતે ।

શુધાદિતૃત્તદગ્ને નુ વિના સ્વેન ન કેનચિત્ ॥ ૫૪ ॥

માથાપર જોભે આદિ મૂઠવામાં આન્યો દોષ તો તેનું
 દુઃખ બીજાઓથી મટાડી શકાય છે; પરંતુ મૂખ આદિથી
 થયેલું દુઃખ પોતાવિના બીજા કંઈથી અટકાવી શકાતું નથી. ૫૪

પથ્યધૌપથમેવા ય ક્રિયતે યેન મેગિણા ।

આરોગ્યમિદિદ્દિદ્દાસ્ય નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥ ૫૫ ॥

દાગી ભે પોતે પથ્યનુ તથા ઓપથનું સેવન કરે તો
 આદિઅની આસિ થાય છે. પણ દાગી સિવાય અન્ય કંઈ કરે તો
 તેથી દાગીને આદિઅની આસિ જોરામાં આવતી નથી. ૫૫

યસ્તુસ્વરૂપં સ્ફુટયૌપચક્ષુષા સ્પર્શં ચ વેદં ન નુ પશિદતેન ।

ચન્દ્રસ્વરૂપં નિમગ્નપુર્વં જ્ઞાતદ્દમ્વં વરણગમ્યતેન કિમ્ ॥ ૫૬ ॥

જેમ ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાનાં વક્ષુથી જ જાણવામાં આવે
 છે, પણ શું તે અન્યથી જાણવામાં આવે છે? તેમ આત્માનું

વિનાપરોક્ષાનુમતં વ્રજગર્ભને મુચ્યતે ॥ ૬૪

તેમ એમટ પીધા વિના એમટનુ નામ દેવાથી તેમ
મટતો નથી. તેમ અપરોક્ષ અનુભવ થયા વિના 'વ્રજગર્ભ'
એવા શબ્દો બોલવાથી મુક્તિ થતી નથી ૬૪

મકૃત્વા દુઃખવિનયમજ્ઞાન્વા તત્ત્વવાન્મનઃ ।

વાયગર્ભઃ કૃતો મુક્તિઃ કૃતિષાત્રકર્તૃત્વનામ ॥ ૬૫ ॥

દૃશ્ય પદાર્થનો ભવ કર્યા વિના અને આ મનના કામ્યા
વિના કેવળ બોલવાનો પરિશ્રમ કર્યાવાળા બાહ્ય શબ્દોવડે
અનુભવને મુક્તિ કેવી રીતે મળી શકે ? ૬૫

અકૃત્વા શુભ્રસંહારમગન્વાગિત્યર્થાશ્રયમ્ ।

રાજાદમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥ ૬૬ ॥

શુભ્રએનો સંહાર કર્યા વિના આ નયથી પૃથ્વીની રૂઢી
મેળવ્યાવિના 'હું' રાજા છું.' એવા શબ્દથી સત્ત થવાય નહિ ૬૬
કેવળ ભવિતે આત્મનામનો અર્થ ।

આસઃ કિં સ્વનનં તથોપરિ શિલાશુત્કર્ષણં સ્વીકૃતિ

નિષેપઃ સમપેક્ષતે નહિ શ્વહિઃ શર્દ્દસ્તુ નિર્ગચ્છતિ ।

તદ્વદ્વદ્વાવિદોષદેશમનનધ્યાનાદિભિર્ભ્યતે

માયાકાર્યાતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુયુક્તિભિઃ ॥ ૬૭ ॥

તેમ પૃથ્વીમાં દશયજુ ધન વધાર્ય બોલનારના કહ્યા વિના,
બોધાવિના અને ઉપર રહેલા પથરા આદિ કહાડી નાખ્યા વિના
માત્ર બહારના શબ્દ બોલવાથી જ નીકળતું નથી, તેમ માયાનાં
'મી' તિરોહિત થયેલું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ પણ શ્રદ્ધાવેતાના

ઉપદેશ, મનન અને ધ્યાન આદિ વિના કેવલ તર્કો કયાંથી જ મળતું નથી ૬૭

તસ્માત્મર્ચપ્રયત્નેન ભવવન્ધવિમુક્તયે ।

સ્વૈરેવ યત્નઃ કર્તવ્યો રોગાદાવિવ પાણ્ડિતૈઃ ॥ ૬૮ ॥

એટલા માટે સમજીએ રોગ આદિથી છટવાને વાસ્તે જેમ પોતાથી પ્રયત્ન કરવું જોઈએ છે, તેમ સંસારના બંધથી છટવાને માટે પણ પોતાથી જ સઘળી રીતે પ્રયત્ન કરવું જોઈએ શિષ્યના પ્રશ્નની પ્રતિસા

યસ્ત્વયાય કૃતઃ મર્મો વરીયાઙ્ગાસ્રવિન્મતઃ ।

ગુપ્તમાયો નિગૂઢાર્યો જ્ઞાતવ્યઃ મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૬૯ ॥

આ જે ધર્મો ઉત્તમ અને શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલો પ્રાચીન તે કયો, તે સૂત્ર જેવો છે, ગુપ્ત ઉત્તરવાળો છે અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ તેનો ઉત્તર અજ્ઞવાયો છે. ૬૯

મૃણુપ્રાચ્છિનો વિદ્વાન્યન્યયા સમુદીર્યતે ।

તદેતચ્છ્રવણાત્સયો ભવવન્ધાદ્વિમોક્ષયે ॥ ૭૦ ॥

હો મૃણુ શિષ્ય ! હું જોનો જે ઉત્તર કહું છું તે સાંભળ. એ સાંભળતાં જ તું તરત સંસારના બંધનથી મુક્ત થશે. ૭૦ મોક્ષના માધનનો ક્રમ

મોક્ષસ્ય રેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમન્યન્તમનિત્યવસ્તુપુ ।

તત્ત્વશમયાપિ દમસ્તિતિષ્ઠા ન્યાસઃ પ્રમક્તાગ્નિલકર્મણાં મૃદમ્ ૭૧

સર્વ અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય, એ મોક્ષનું પ્રથમ કારણ

કહેવાય છે. પછી શમ, દમ, તિતિક્ષા અને સાથે લાગેલાં ક્રોધોનો ત્યાગ, એ મોક્ષના સાધનરૂપ છે. ૭૨

ततः श्रुतिस्तन्मननं मतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनः
ततोऽविकल्पं परमेन्य विद्वानिहं व निर्वाणमुखं समृच्छति ॥ ७२ ॥

તે પછી શ્રવણ, મનન અને નિત્ય તથા નિરંતર લાંબા કાળ સૂધી નિદિધ્યાસન, એ મુમુક્ષુને મોક્ષ : સાધનરૂપ છે. આટલાં સાધનો થયા પછી પરમ નિર્વિકલ્પપણું પામીને વિવેકી પુરુષ આ દેહમાં રહ્યા છતાં છવન-મુક્તિના મુખને નામ થાય છે. આત્માનાત્માનું વિવેચન

यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् ।

तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय ॥ ७३ ॥

હવે આત્મા અને અનાત્માનું વિવેચન જે તારે સમજવાનું છે, તે હું સારી રીતે કહું છું. તે સાંભળ્યા પછી તું વાત બરાબર મનમાં ગોઠવજે. ૭૩

मज्जासिध्मेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।

पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तકરङ्गैरुपाङ्गैरुપयुक्तमेतत् ॥ ७४ ॥

અદંપમેતિ પ્રથિતં શરીરં મોહાસ્પદં સ્થૂલમિતીર્યતે પુથૈઃ ।

जभोनमस्वदहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माभिभूतानि भवन्ति तानि ७५

પરસારાંસંમિશ્રિતાનિ મૃત્વા સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલશરીરદેતવઃ ।

मात्रासाक्षाया विषया भवन्ति शब्दादयःपञ्च सुराय भोक्तुः ७६

આ હું અને મારું કરી કહેવાતું, મોહના સ્થાનરૂપ શરીર મજ્જા, હાડકાં, ખેદ, માંસ, લોહી, ચર્મ અને ત્વચા નામની

ધાતુઓવડે સુકૃત છે અને પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ અને મસ્તક આદિ અંગો તથા ઉપાંગોવાળું છે. વિદ્વાનો આને સ્થૂલ શરીર કહે છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી નામના સૂક્ષ્મ જૂતોએ પોતપોતાના અંગોથી પરસ્પરની સાથે મળી સ્થૂલ થઈ આ સ્થૂલ શરીરને ઉત્પન્ન કર્યું છે. પાંચ જૂતોની તન્માત્રા, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો જોક્ષાને સુખ આપે છે, જેમ કહેવાય છે. ૭૪-૭૬

ત્રિપદપાદ જન્મમરણનું કારણ.

य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाद्येन सुदुर्दमेन ।

આયાન્તિ નિર્યાન્ત્યપ ઝર્ષ્વમુષ્ઠઃ સ્વકર્મદૂતેન જવેન નીતાઃ ૭૭

જે મૂઢ પુરુષો બહુ જ યમથી તોડી શકાય એવા રાગરૂપી ૬૬ પાશવડે આ વિષયોમાં બંધાયેલા છે, તેઓ પોતાના કર્મરૂપી દૂતવડે વેગપૂર્વક તણાઈ તણાઈને વારે ઘડીએ સંસારમાં ઉંચી નીચી યોનિઓમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૭૭

શબ્દાદિ વિષયો બંધનનું કારણ.

क्षप्तादिविषयः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमायुः स्वगुणेन बद्धाः ।

કુરક્ષમાત્રપતક્ષમીનશ્ચક્ષા નરઃ પંચભિરશ્ચિતઃકિમ્ ॥ ૭૮ ॥

પોતાના શુભથી બંધનને પામેલા મૃગો, હાથીઓ, પતંગીઓ, માછલાં તથા જમરો આ પાંચ પ્રાણીઓ શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોમાંની એક એક આસક્તિને લીધે મરણ પામે છે ત્યારે . એ પાંચ વિષયોમાં અસક્તિ ધરાવનારો મનુષ્યપ્રાણી દુઃખી થાય, તેમાં શી નવાઈ ? ૭૮

સર્પ કરનાં વિષયમાં વિગેષતા.

દોષેણ તોત્રો વિષયઃ કૃષ્ણમર્પત્રિપાટપિ ।

વિપં નિદન્તિ મોક્ષારં દ્રષ્ટારં ચક્ષુષાપ્યયમ્ ॥ ૭૯ ॥

કાળા નાગના ઝેર કરતાં પણ વિષય વધારે બુઠો છે. કાંઈક
દે વિષ તો ખાનારને મારે ॥ અને વિષય તો ચક્ષુવડે જોનારને
પણ મારે છે. ૭૯

પદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મોક્ષનું માધન નથી

વિષયાશામહાપાશાચો વિમુક્તઃ સુદુસ્ત્યજાત્ ।

સ એવ કલ્પતે મુતયં નાન્યઃ પદશાસ્ત્રવેશ્વપિ ॥ ૮૦ ॥

જે માણસ છોડી ન શકાય એવા વિષયોની આશાફી મોટા
પાશથી છૂટો થાય, તે જ માણસ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે.
ખીલે છ શાસ્ત્રોને જાણનાર હોય, છતાં મોક્ષ પામવાને યોગ્ય
થતો નથી. ૮૦

તીવ્ર વૈરાગ્યના અભાવથી મોક્ષનો અભાવ.

આપાત્તૈરામ્યવતો મુમુક્ષૂન્ ભવાન્ધિપારં પ્રતિયાતુમુચતાન્ ।

આશાગ્રહો મજ્જયતેજ્જતરાલે નિષ્ઠ્ય કળ્થે વિનિવર્ત્ય વેગાત્ ૮૧

તીવ્ર વૈરાગ્યથી રહિત જે મુમુક્ષુઓ, સંસારફી સમુદ્રનો
ધાર પામવા સમજ થાય છે, તેઓને આશાફી છુટ ગળાવડે
પકડી, વેગથી પાછા વાળી, વચમાં જ ફૂંચાડી દે છે. ૮૧

આશામકનો નાશ, એ જ મોક્ષ.

વિષયાલ્પ્યગ્રહો येन सुविरक्त्यासिना हतः ।

न गच्छति भवाम्बोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः ॥ ૮૨ ॥

જેણે વિષયોની આશાકી જુકનો દૃઢ વૈરાગ્યકી તરવાર-
વટે નાશ કર્યો છે, તે માણસ સંસારકી સમુદ્રના પારને નિ-
વિઘ્ન રીતે પામે છે. ૮૨

અર્થાત્ મુખે મોક્ષની પ્રાપ્તિ

વિષયવિષયમાર્ગગંઢનોડનચ્છુદેઃ

મનિપદમભિયાતો મન્યુરપ્યેષ વિદિ ।

દિતમુજનગુહવત્પા મચ્છનઃ સ્વસ્ય ધુત્પા

મમવનિ ફલસિદ્ધિઃ સત્યમિત્યેવ વિદિ ॥ ૮૩ ॥

અસરચ્છ અર્થાત્ મૂઢ ભુદ્ધિવાળો જે મનુષ્ય, વિષયોકી
વિષમ માર્ગોમાં આલે છે, તેને કમલે કમલે માધ્યાપર મોત બમે
છે એમ જુ' જાણ. પણ જે માણસ દિતકારી અને પ્રક્રાનિષ્ઠ
જુકના કહેવા પ્રમાણે સુશ્લિષ્ટ થયે છે, તેને દેહની સિદ્ધિ
અવશ્ય થાય છે એમ જુ' જાણ. ૮૩

વિષયના ત્યાગે મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

મોક્ષસ્ય જાહૃતા યદિ વૈ તદાસ્તિ ન્યમ્નાનિદુરાદિપયોંન્વિષં પપા
વીયુવરસોપકપાસમાર્ગવમશાન્નિદાન્તીર્ષમ નિત્યમાદરાત્ ૮૪

તારે જે મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને ઝેરની
પેટે દૂરથી જુ' ઊંડી દે અને દયા. સમા, સમ્યક્તા, શમ તથા
દમ કે જે અમૃતની પેટે સંતોષ આપનાર છે, તેઓનું નિરંતર
જુ' આકર્ષણી નેવન કર. ૮૪

અર્થાત્ પાતીજુ' સમજ.

અનુષ્ઠનં યત્પર્ગમહત્વ કૃત્યવનાપવિપાકૃતચન્પમોક્ષમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽપમમુખ્ય પોપણે યઃ સજ્જતે સ ત્યમનેન દન્તિ ૮૫

અનાદિ કાળથી લાગેલી અવિદ્યાએ કરેલા બંધનથી છટકાને
ઉપાય કે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેને છાંડી દઇ જે પુરૂષ
આ કાગડા કુતરાં આદિને કામ આવે એવા દેહનું પોષણ કર-
વામાં લાગે છે, તે માણસ પોતે જ આત્મઘાતી છે. ૮૫

શરીરના પોષણવાળાને આત્મજ્ઞાનનો અભાવ.

શરીરપોષણાર્થી સન્ ય આત્માનં દિદક્ષતિ ।

ગ્રાહં દારુણિયા ધૃત્વા નર્દાં તર્તુ સ ગચ્છતિ ॥ ૮૬ ॥

જે માણસ શરીરના પોષણની અપેક્ષા સખતો છતાં, આ-
ત્માને જોવા ઇચ્છે છે, તે માણસ જુડને લાકડું છે એમ ભણી
તેને પકડી નહીંને તરવા ઇચ્છે છે, એમ સમજવું. ૮૬

મોહ મૃત્યુના કારણરૂપ.

મોહા एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्नपुरादिषु ।

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્દતિ ॥ ૮૭ ॥

મુમુક્ષુ પુરૂષને શરીર આદિ પદાર્થોમાં મોહ, એ જ મોહ
મૃત્યુરૂપ છે. જે પુરૂષ મોહને જિતે, તે જ મુક્તિપદ પામવા
યોગ્ય છે. ૮૭

મોહનો જય એ જ મોક્ષનું સાધન.

મોહં જદિ महामृत्युं देहदारासुतादिषु ।

યં નિત્વા મુનયો યાંતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૮૮ ॥

હું શિષ્ય ! ત્રી અને પુત્ર આદિમાં મોહ કે જે મોટા મૃત્યુ-
રૂપ છે તેને હણી નાંખ. મોહને જિતવાથી મુનિઓ વિષ્ણુના
પરમ પદને (મુક્તિને) પામે છે. ૮૮

૩૪૫ મહાભારત ૧.૬.

તદ્દર્શનમિદમ્માનુષ્યેદોદમાર્થમંશુભમ્ ।

પૂર્વે કુદ્વર્ણપાઠ્યાં રપુર્વં નિગ્દ્યમિદં રપુઃ ॥ ૧૦ ॥

આ રપુષ્ સદીર તથા, આમાં દે.દી. નમે.દા. મે.દ. મ.દ.દા. અને દા.દા.દા.દા. દા.દા.દા.દા.દા. તથા વિદા ને મુલથી આપુર દે.દા.દા.દા. વિદા.દા.દા.દા.દા. ૬૦

૩૪૬ મહાભારત ૧.૬. મહાભારત

વર્ણાશ્રમેદો મુનેશ્વરઃ રપુર્વેશ્વરઃ પૂર્વવર્ણના ।

મદુર્વર્ણમિદં રપુર્વં મોઘાવનવમાન્યનઃ ।

અથવા જાગરનશ્ચ રપુર્વર્ણાનુવર્ણો યતઃ ॥ ૧૦ ॥

આમાં ને આગળના રમાનરૂપે આ રપુષ્ સદીર પૂર્વે રમની વામનાને દીધે પદ્મીરમને પામેલા રપુષ્ જુલોમાંથી ઉત્પન્ન રપુ ઉ. અનગાવાયા એ જ રપુષ્ સદીરની અવસ્થા છે, એથી નેમા રપુષ્ અર્ધનો જ અનુભવ થાય છે. ૬૦

શાંદિન્દ્રિયઃ રપુર્વપદ્માર્થેતર્થા શ્રવણન્દ્રનકપાદિવિવિત્રકપાપ ।

વતોતિ શ્રીશાસ્ત્રયેવનદાન્યના નમ્યામ્મશાંતિર્વપુર્વોઃરથ જાગરે૧?

૬૦૫ પોતે પોતાવટે બદાવની દિન્દ્રિયોરૂઝે આગા, અંતર અને શ્રી આદિ વિચિત્ર રૂપવાળા રપુષ્ પદાર્થોનું સેવન કરે છે. માટે અમર અવાધા રપુષ્ સદીર છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ૬૧

૬૦૫ તથા રે.દા. નં.૬

મર્ષોઽપિ વાલમંતારઃ પુરુષસ્ય યદ્વાધ્રપઃ ।

શિદિ દેહમિદં રપુર્વં મુદ્વદ્વદ્યેધિનઃ ॥ ૧૨ ॥

તેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનું ધર હોય છે તેમ આ સ્થૂલ શરીર છે
કે જેના આશ્રયથી પુરુષનો સઘળો સંસાર ચાલ્યા કરે છે. ૬૨
સ્થૂલ શરીરના ધર્મો.

સ્થૂલમ્ય મંમવજરામરણાનિ ધર્માઃ

સ્થૌલ્યાદયોઃ સદ્વિધાઃ શિશુતાવસ્થાઃ ।

વર્ણાશ્રમાદિનિયમા સદુપામયાઃ સ્યુઃ

પૂજાવમાનવહુમાનમુક્તા વિશેષાઃ ॥ ૯૩ ॥

જન્મ, જરૂર, મરણ, સ્થૂલતા આદિ ધણા પ્રકારની ભાગ્યવશ
આદિ અવસ્થાઓ, વર્ણ તથા આશ્રમ આદિના નિયમો, ધર્મ
પ્રકારના રોગો અને પુણ્ય, અપમાન તથા માન આદિ સઘળો
વિશેષો સ્થૂલ શરીરના ધર્મો છે ૬૩

જ નેન્દ્રિયની તથા કર્મેન્દ્રિયની મજબુતા.

કુદીન્દ્રિયાણિ શ્રવણં મ્લગીક્ષ્ણાણં ચ જિહ્વા વિપયાવસોપત્તા
ચાતુર્ધાનિવાદા મુદમયુવસ્થાઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ પ્રવણેન કર્મણુ ૯૪

શ્રોત્ર, તથા, ચક્ષુ પ્રાણ અને જિહ્વા વિષયોને ભણવું
દેવથી તેને જાનેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે અને વાણી, હાથ, પગ,
હુડા તથા ઉપસ્થ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે તે કર્મેન્દ્રિય
કહેવાય છે ૬૪

તત તથા જુદાનું ગણવું

નિવર્તનસ્થાનઃ ક્ષરણં મનોઽધીરહંકૃતિશિખમિતિ સ્વટુલિભિઃ ।

ક્ષનન્તુ મંદન્તરવિકલ્પનાદિવિશ્લેષિઃ પદાર્થોઽવરમાયર્પણઃ ૯૫

૧૬ નામું નેષ ને ની વૃત્તિઓને લીધે મન, બુદ્ધિ, અકલ્પ
કર અને વિવિધ એવી રીતે અતઃપરજુ થાય પ્રકારનું કહેવાય
૨૧

૧૬૬૫૫૫

૧. મંત્રાદિ અને વિદ્યાદિ આદિ કૃતિને લીધે મન હરવાય છે અને
૨. મંત્રાદિ નિષેધ દરવાજા થમને લીધે મુદ્ધિ રહેવાય છે ૬૫
અન્યથા નય અન્ય અન્ય

અશાધિયાનાદરિયનંદકૃતિઃ સ્વાર્ણાનુસંધાનગુણેન વિગમ ૧૭૬
શરીરમા દુ ૩ એવું અતિ માન દરવાજા રૂતિને લીધે
મદદર દરેવાય છે અને પાતાના અમ નુ અનુસધાન દરવાજા
રૂતિને ચિત્ત રહેવામાં આવે છે ૬૬
પાણીના પાત્ર થમે

પ્રાણાપાનસ્વાનોદાનમમાના ધવગ્વર્મામાણઃ ।

સ્વયમેવ દુતિયેદાદિકૃતિયેદાનુવર્તનમસ્મિન્નવન ॥ ૧૭૭ ॥

૧. તેમ મુવર્તે અને અન્ય પાતાના વિદારના બેને લીધે
અ.૫ છે, તેમ પ્રાણ પણ પાતાના ગુદા ગુદા નામોથી બે
મ.જ. અપાન. વ્યાન, સુમાન અને દહાન એમ પાંચ પ્રકાર
મજાપ છે. ૬૭

મદમ શરીરનું મદમ

શાભાદિ વજ્ર ધવળાદિ વજ્ર પ્રાણાદિ વજ્રાશ્રમુચ્ચાનિ વજ્ર
વૃદ્ધાવવિધાવિષ્ણુકામકર્મણી પુરંદ્રકં મૃત્યુમરીગમાદુઃ ॥

વાત્રી આદિ પાંચ દન્દિયો, એકત્ર આદિ પાંચ દન્દિ
પ્ર.જ. આદિ પાંચ વાયુઓ, આશ્રય આદિ પાંચ બૂતો.
પ્રાણાદિ અવિધા. કામ અને કર્મ બે આઠ પુરીઓ
સદમ શરીર રહેવાય છે. ૬૮

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं लिङ्गं त्वयश्चाकृतभूतसंभवम् ।

સવાસનં કર્મફલાનુભાવકં મ્વાહ્વાનતોઽનાદિરૂપાધિગત્મનઃ ૯૯

પંચીકરણને નહીં પામેલાં બૃતોથી ઉત્પત્તિને પામેલું, વાસનાવાળું અને કર્મોનાં ફળોનો અનુભવ કરાવનારું, સૂક્ષ્મની સંજ્ઞાને પામેલું આ લિંગ શરીર, પોતાના સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે, આત્માની ઉપાધિ અનાદિ છે, એમ માને છે ૯૯

સ્વપ્નમા બુદ્ધિનું કર્તાપણું.

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्तयवस्था स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।

સ્વપ્ને તુ બુદ્ધિઃ સ્વયમેવ જાગ્રત્કાલીનનાનાધિવાસનાભિઃ ૧૦૦

કર્ત્તાદિમાત્રં પ્રતિપદ્ય રાજતે યત્ર સ્વયં ધાતિ હ્યયં પરાત્મા ।

ધીમાત્રકોપાધિરશેષસાક્ષી ન લિપ્યતે તત્કૃતકર્મલેશૈઃ ।

यस्मादसद्गस्तत एव कर्मभिर्न लिप्यते किञ्चिदुपाधिना कृतैः ૧૦૧

સ્વપ્ન એ ઉપર ઠહેલાં લિંગશરીરની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે, કે જેમાં લિંગશરીર નહીં પડેલું જેવામાં આવે છે. સ્વપ્નઅવસ્થામાં બુદ્ધિ પોતે જ જાગ્રતના સમયની અનેક પ્રકારની વાસનાઓથી, (૧૦૦) કર્તાઆદિ ભાવને માને છે. એ અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિવાળો અને સર્વનો સાક્ષી એવો આત્મા પોતે જ પ્રકાશે ॥ અને બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મોથી જરા લેપાતો નથી. આત્મા પોતે અસંગ છે. તેથી જ ઉપાધિએ કરેલાં કર્મો તેને લેપન કરી શક્યાં નથી. ૧૦૧

આત્માનું અસંગપણું.

सर्वव्याप्तिकरणं लिङ्गमिदं स्वाधिदात्मनः पुंसः ।

વાસ્પાદિકમિવ તદ્દુષ્ણસ્તેનૈવાત્મા ભવત્યસદ્ગોચ્યમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

મહંતાઃ મ વિદ્વેઃ કર્તાં મોકાધિવાન્યમ્ ।

મત્વાદિગુણયોગેન વારધ્યાત્મમથૂને ॥ ૧૦૬ ॥

વિવાયનામાનુદન્વે મૂર્તી દુઃસ્વી વિવર્તમે ।

મૂર્તિ દુઃસ્વં વ તદ્વર્તઃ મદાનન્દસ્ય નાત્મનઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આ અમુઆદિદેહમાં વિવામાનના તેજવટે દુઃસ્વી એવું અર્થિ-
માન થતીને જે આ ૧૩૦૭ ૩૧૫ છે તે જ ૩૧૫ અને ભોક્તા-
પણના આશિમાનવાળો અદ્વૈત એમ નમજીવુ. જે અદ્વૈત
સત્વઆદિ ગુણોના યોગથી પણ અવધ્યાઓને ભોગવે છે.
(૧૦૫-૬) વિવર્તો જ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે મૂર્તી અને
મતિદૂત હોય છે, ત્યારે 'દુઃસ્વી' થાય છે માટે મુખ અને
દુઃખ એ અદ્વૈતના ધર્મ છે, પણ સદાનન્દસ્ય આત્માના
જે ધર્મો નથી. ૧૦૭

આત્માની વિવનમતા.

આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્વિપર્યો ન સ્વતઃ પ્રિયઃ ।

સ્વતઃ ઇત્દિ સર્વેષામાત્મા પ્રિયતમો યતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વિપય આત્માને વારને પ્રિય હોય છે પણ તે પોતાને અર્થ
પ્રિય હોતા નથી. આથી સર્વ કર્તાં આત્મા અત્યંત
પ્રિય છે. ૧૦૮

સુષુપ્તિમાં આત્માનન્દનો અનુભવ.

તત્ત આત્મા મદાનન્દો નાસ્ય દુઃસ્વં કદાચન ।

યત્સુષુપ્તૌ નિર્વેપય આત્માનન્દોઽનુભૂયતે ।

શ્રુતિઃ મત્યક્ષર્પૈત્તસ્યમનુપાનં ચ જાગ્રતિ ॥ ૧૦૯ ॥

એટલામાટે આત્મા સર્વદા આનંદરૂપ છે. એને કદીપણ દુઃખ નથી. કારણ કે સુપુમિમાં વિષયવ્યવસ્થાના આત્માનંદ અનુભવમાં આવે છે. સુપુમિમાં એવા આત્માનંદનો અનુભવ યવામાં શુનિ, પ્રત્યક્ષતા, લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ અને અનુમાન એ ચાર પ્રમાણો છે. પરમેશ્વરી સત્તિ એજ માયા

અવ્યક્તનાસ્ત્રી પરમેશ્વરશક્તિરનાશવિદ્યા ત્રિગુણાસ્ત્રિકા પરા ।
કાર્પાનુમેષા સુધિવૈવ માયા યવા જગન્મર્ષમિદં ધમૂયતે ૧૧૦

અવ્યક્ત એ નામવાળી, અનાદિ. અવિદ્યારૂપ. ત્રિગુણવાળી, કાર્પાથી પર, અને કાર્પો ઉપરથી પરિતોના અનુમાનમાં આવતી તે પરમેશ્વરની શક્તિ છે, તે માયા જાણવી, તેથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૧૦

સમાપ્તસમાપ્તુમયાસ્ત્રિકાનો નિગ્રાપ્યભિગ્રાપ્યુમયાસ્ત્રિકાનો ।
સાદ્રાપ્યનદ્રાપ્યુમયાસ્ત્રિકા નો મહાદ્રુનાનિર્વચનીયરૂપા ૧૧૧

એ માયા સાચી નથી, ખોટી નથી તેમજ માયા તથા ખોટા-પણું એ બેઉ સ્વભાવવાળી પણ નથી, આચર્યથી ભિન્ન નથી. અભિન્ન નથી અને ભિન્ન તથા અભિન્નપણું એ બંને સ્વભાવવાળી પણ તે નથી. સાકાર કે નિસાકાર નથી અને સાકાર તથા નિસાકારપણું એ બેઉ સ્વભાવવાળી પણ નથી. પરંતુ મહા અદ્ભુત અનિર્વચનીયરૂપ છે. ૧૧૧

યદાદ્યવ્યક્તવિવોચનાદયા મર્ષમ્પ્રમો રજ્જુચિવેકમો યથા ।

તસ્મિન્નવસતામિતિ યસિદ્ધા ગુણાસ્તદ્વિધાઃ પ્રધિર્નઃ સ્વકાર્યઃ ૧૧૨

જેમ રજ્જુનો વિવેક યદ્યપી સર્પના હ્રમનો નય માથ

■ તેમ શુદ્ધ અને અદેવતા યજ્ઞનો નોંધ થતો જોઈએ તથા તેના કાર્યોના નામ થાય છે માયાના કાર્યો ઉપરથી મન, રજ અને તમ એ ત્રણે મુલો માયાના છે એમ કહેવાય છે. ૧૧૨
અ. ૧ ના મુદ્રા નિરૂપણ

વિશેષશક્તી રજમઃ ક્રિયાન્મિકા ગતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તા પુરાણી ।
રાગાદયોઽપ્યુચ્ચાઃ પ્રભવાન્નિનિમ્બં દુઃસ્વાદયો યે મનસો વિકારાઃ ૧૧૩
ક્રિયારૂપ વિશેષશક્તિ રજેશુભની છે, જેની અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્તિ ચાલી છે. રાગ અને દુઃખ આદિ જે મનના વિકારરૂપ છે, તેની સર્વદા આ શક્તિથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૧૩
રજેશુભના ધર્મો.

કામઃ ક્રોધો લોભદમ્ભાદ્યમૂયાદંકારેષ્વામત્સરાદ્યાસ્તુ ચોરાઃ ।
ધર્મા એતે રાજસાઃ પુમ્પ્રવૃત્તિર્યસ્માદેષા તદ્રજો વન્ધ્યદેતુઃ ૧૧૪
કામ, ક્રોધ, લાભ, દંભ આદિ તેમ જ અદંકાર, ઇર્ષ્યા તથા મત્સર આદિ સર્વે રજેશુભના ધર્મો છે, જેવડે પુરુષની આ પ્રવૃત્તિ થયાકરે છે. આથી રજેશુભ બંધનના કારણરૂપે છે. ૧૧૪
આવશ્ય સજિત તમે શુભનું કાર્ય.

અથા વૃત્તિર્નામ તમોગુણસ્ય શક્તિર્યથા વસ્ત્વવિભામતેજ્યથા ।
સૈવા નિદાનં પુરુષસ્ય સંસૃતેર્વિશેષશક્તેઃ પ્રવણસ્ય દેતુઃ ૧૧૫
આવશ્ય શક્તિને લીધે એક પ્રકારની પરંતુ અન્ય પ્રકારે બાંધે છે અને એ જ પુરુષને સંસારનું કારણ તથા વિશેષશક્તિમાં લાગવાનું કારણ છે ૧૧૫

મહાવાનપિ પિન્ડિતોઽપિ ચતુરોઽપ્યત્યન્નઃ સૂક્ષ્માત્મદ-
ગ્ધ્યાલીલરૂપસા ન વેતિ વદુષા સંવોતિ તે ઽપિ સ્પુટમ્ ।

આન્ત્યારોપિતમેવ સાધુકલ્પસ્પાલમ્વતે તદ્દુણા-

નન્તાસૌ પ્રસન્ના દુરન્તદમસઃ શક્તિર્મહત્પાટ્નિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

મનુષ્ય બુદ્ધિમાન, પાંડિત, ચતુર અને અત્યંત સુશ્રમ જોવા આત્માનું જ્ઞાન હોવા છતાં જ્યાં સુધી તમોગુણથી આવૃત્ત હોય છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનોપદેશ કરવા છતાં તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી; અને જાંતિથી માનેલી વાતને સારી ગણે છે તથા તમના ગુણોને જ પડેલી રહે છે. એટલાય છે કે, તમોગુણથી દુષ્ટ તથા પ્રભજ શક્તિ નીચ પરિણામને લાવનારી છે. ૧૧૬

અવાચના વા વિપરીતમાવના સંમાવના વિમત્તિવચિરરૂપાઃ ।

મંતર્ગપુરુષો ન વિમુચ્યતિ ધ્રુવં વિસેષશક્તિઃ સ્વદત્તદસમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

આ (આવરણશક્તિ) ના સંસર્મવાળા પુરુષને અનાસ્થા અથવા ઉપેા નિમ્નય, વિચાર અને સંશય કદી ત્યાગ કરતા નથી અને વિસેષશક્તિ નિરંતર તેનો અધઃપાત કરે છે. ૧૧૭

તમોગુણનું લક્ષણ.

મહાનમાનસદજહત્વન્નિદ્રામમાદમૃદત્તદુસ્વાસ્ત્યોગુણાઃ ।

તૈઃ પ્રયુક્તો ન હિ વેષિ ફિઞ્ચિદ્રાસુવસ્તત્તમ્પ્રવદેવ તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧૮ ॥

અજ્ઞાન, આલસ્ય, જહતા, નિદ્રા, પ્રમાદ અને મૃદતા આદિ તમોગુણનાં લક્ષણો છે. જે લક્ષણોવાળો પુરુષ કાંઈ સમજતો નથી, પણ ઉંઘાએલાની પેઠે તથા સ્તંભની માફક બેસી રહે છે.

મનુષ્ય ગુણનું લક્ષણ.

મયં વિમુદ્ધં ત્વલ્લવત્તથાપિ તાભ્યાં વિચિત્વા શરણાય વરુણે ।

પ્રાત્મપિમ્બઃ પ્રતિવિમ્બિનઃ સન્મકાગયત્પર્કે દ્વાલિસં જટમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

સત્વગુણને કે જહતી પેઠે શુદ્ધ છે તોપણ અચાર અને ગુણ અને તમોગુણથી ભાસિત થાય છે ત્યારે શંકા અર્થે

શરીરનો આશ્રય કરે છે. આ શરીરમાં રહેલો આત્મા, જેમ મૂર્ત અખિલ જગતનો પ્રકાશ કરે છે તેમ, પ્રતિબિંબરૂપે ધ્યેયો છતો પ્રકાશે છે. ૧૧૯

મિશ્ર સત્વગુણના ધર્મ.

મિશ્રસ્ય સત્વસ્ય ભવન્તિ ધર્માઃ સ્વમાનિતાદ્યા નિયમા યમાદ્યાઃ ।

શ્રદ્ધા ચ ભક્તિશ્ચ મુમુક્ષુતા ચ દૈવી ચ સંપત્તિરસામિતૃત્તિઃ ૧૨૦

નિરભિમાનપણું આદિ, નિયમો, યમ આદિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, મુમુક્ષુપણું, દૈવી સંપત્તિ અને દુષ્ટ પદાર્થોથી નિવૃત્તિ એવા મિશ્રિત ધ્યેયો સત્વગુણના ધર્મો છે. ૧૨૦

શુદ્ધ સત્વગુણના ધર્મ.

વિશુદ્ધસત્વસ્ય ગુણાઃ પ્રસાદઃ સ્વાત્માનુભૂતિઃ પરમા પ્રજ્ઞાન્તિઃ ।

તૃપ્તિઃ પ્રહર્ષઃ પરમાત્મનિષ્ઠા યયા સદાનન્દરસં સમૃચ્છતિ ૧૨૧

મસતતા, સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ, પરમશાંતિ, તૃપ્તિ, હર્ષ અને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કે જેથી સર્વદા આનંદરસની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ શુદ્ધ સત્વગુણના ધર્મો છે. ૧૨૧

અવ્યક્તમાં ગુણોની સામ્યતા.

અવ્યક્તમેતદ્વિગુણૈર્નિરુક્તં તત્કારણં નામ શરીરમાત્મનઃ ।

મુપુત્તિરેતસ્ય વિભક્તયવસ્થા પ્રલીનસર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિદૃષ્ટિઃ ॥૧૨૨॥

એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાવાળા તત્વને અવ્યક્ત કહે છે અને તે આત્માનું કારણ શરીર છે. જેમાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ લય પામી જાય છે એવી મુપુત્તિ, એ અવ્યક્તની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે. ૧૨૨

મુપુત્તિનું લક્ષણ.

સર્વપ્રકારમપિતિપ્રજ્ઞાન્તિર્વૈજાત્મનાવસ્થિતિરેવ બુદ્ધઃ ।

મુપુત્તિરેતસ્ય કિન્ન પ્રતીતિઃ કિંચિદ્ધવેષીતિ જગત્માસિદ્ધઃ ૧૨૩

મર્ષ પ્રમાણના હંદિયાદિવરે યેના પ્રમાણોની યાંત્રિ અને
 હંદિયે પીચરૂપે રહેતું. તે સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થા છે. સુપ્રસિદ્ધ અવ-
 સ્થાનો પ્રદાનિ એટલી જ છે. તેમાં જાણતાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેને
 માટે તે અવસ્થાનું જ્ઞાન દેવાનું નથી એ જાન સર્વના અનુભવમાં
 છે. આથી સુપ્રસિદ્ધમાં આત્મા આસીરૂપે રહે છે. જ્ઞાતાનના અનુ-
 ભવને પ્રસિદ્ધ કરે છે, એ જાન જગતના અવસ્થાની છે તેથી આત્મા
 સુપ્રસિદ્ધમાં પણ આસીરૂપે રહે છે. એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૩

જગતના અવસ્થા

દેવેન્દ્રિયમાણસનોઃરમાદયઃ સર્વે વિકારા વિવષાઃ મુખાદયઃ ।
 દ્યૌર્માદિદૃશાઃવર્તિયે ચ વિશ્વદયત્તપર્વન્નાદિદં યનારના ૧૨૪
 દેહ, હંદિય, પ્રજા, મન અને અદ્વંશાદિ સઘળા વિકારો,
 મુખ આદિ વિષયો, આકાશ અદિ ભૂતો અને અધ્યક્ષા પર્વત
 સર્વજગત્ જનાત્મ પદાર્થરૂપે છે ૧૨૪

મનના માટેનું અનુભવ.

માયા માયાકાર્ય સર્વ મદદાદિ દેહપર્વન્તય ।

અમદિદયનાઅવસ્થાનું વિદિ મદપરીનિકાકલ્પમ ॥૧૨૫॥

માયા અને મદનુષ્ઠાદિથી દેહસુખીનું અવસ્થા માયાનું કાર્ય
 જનાત્મરૂપ છે અને તે જાણવાના પદાર્થોની પડે (મદયા) છે
 એમ જુને જાણ. ૧૨૫

મદનુષ્ઠા ૨ ભુત.

૪૧માત્મ૪૧૩૫.

અથ ને મંથવસ્થામિ સ્વર્ણ પરમાત્મનઃ ।

યદિદાય નમે સ્થાનમુક્તઃ સ્વર્ણમશ્રુતે ॥ ૧૨૬ ॥

મન તથા અહંકારના વિકારોના જાણનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણોએ કદેસી ક્રિયાઓને જાણનાર અને જેમ લોકોને અગ્નિ અનુસરે છે તેમ એઓને અનુસરતો આત્મા પોતે કંઈ ક્રિયા કરતો નથી અને કોઈપણ પ્રકારના વિકારને પામતો નથી. ૧૩૫

ન જાયતે નો મ્રિયતે ન વર્ધતે ન સ્તીયતે નો વિકરોતિ નિત્યઃ ।
વિલીયમાનેઽપિ વપુષ્યમુષ્મિન્ન સ્તીયતે કુમ્ભ ઇવામ્બરઃસ્વયમ્ ૧૩૬

એ નિત્ય (અવિનાશી) આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી, વધતો નથી, ઘટતો નથી, વિકાર પામતો નથી તથા જેમ ધડો ફૂટી જતાં તેની અંદર રહેલું આકૃશ્ય તથા પામતું નથી, તેમ આ શરીર તથા પામવા છતાં જે પોતે લય પામતો નથી,

પ્રકૃતિવિકૃતિભિન્નઃ શુદ્ધબોધસ્વભાવઃ

સદસદિદમશેષં ભાસયન્નિર્વિગ્નેષઃ ।

વિલસતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિત્વવસ્થા-

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધેઃ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રકૃતિથી તથા વિકારોથી ભિન્ન, શુદ્ધબોધરૂપ, સદઅસતરૂપ, સર્વ જગતને પ્રકાશ આપતો અને કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષથી રહિત પરમાત્મા, ‘હું હું’ એવી રીતે બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપવડે ભક્ષત આદિ અવસ્થામાં પ્રકાશે છે. ૧૩૭

નિયમિતમનસામું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ-

ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદિદ્ધિ બુદ્ધિમસાદાત્ ।

જનિમરણતરદ્રાપારસંસારસિન્ધું

પ્રતર ભવ કૃતાર્યો વ્યક્તરૂપેણ સંસ્યઃ ॥ ૧૩૮ ॥

આત્મજ્ઞાનિ એવ નમ

અસ્વપ્નનિત્યાદયબોધશક્ત્યા શ્કુરન્નમાન્યાનમન્મર્ગવેદમવ ।
સમાવૃણોત્યાદૃતિશક્તિરેવા તમોમયી ગદ્ગિવાર્કવિમ્વમ ॥૪૧॥

અર્થ, નિત્ય તથા એકરૂપ બોધશક્તિથી શ્કુરતા અને
અનંતે પ્રદિભાવાળા આત્માને, શદ્દુ જેમ સૂર્યના જિ બને કાઠી
દે છે, તેમ આ તમોમય આવરણ શક્તિ કાઠી દે છે ૧૪૧
વિશેષશક્તિથી થતી અથા

તિરોમૃતે સ્વાત્મન્યમચતરતેજાંવનિ પુમા-
નનાત્માને મોહાદૃદમિનિ શરીરં કલ્પયતિ ।

તતઃ કામક્રોધમમૃતિભિરમું વન્ધનગુર્ણઃ ।

પરં વિશેષાદ્યા રજસ ઊરુશક્તિર્વ્યથયતિ ॥ ૧૪૨ ॥

અર્થ, ત નિર્મળ પ્રકાશવાળું આત્મસ્વરૂપ ઠંડાઈ જવાથી પુરુષ
મોહને લીધે અનાત્મ શરીરને 'હું છું' એમ માને છે અને
એમ થયા પછી રજોગુણની વિશેષ નામની મોટી શક્તિ કામ
તથા ક્રોધ આદિ બંધનના ગુણોથી તેને બદુ જ પીડે છે. ૧૪૨

અપારે સંસારે વિપયાવિપપૂરે જલનિધૌ

નિમજ્જ્યોન્મજ્જ્યાર્ય ભ્રમતિ કુમતિઃ કુતિસતગતિઃ ॥૧૪૩॥

વિપવરૂપી વિપથી ભરપૂર આ અપાર સંસારાંશુર્વમાં નિંદિત
ગતિવાળો તથા હુંબુદ્ધિ મનુષ્ય નીચે બાચ, ઉપર આવે, એમ
ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૧૪૩

અંદકાર એ આત્માનું આવ.જી

નિં.૩ તિરોધાય વિઝૃમ્મતે યથા ।

આત્મોદિતાહંકૃતિરાત્મતત્ત્વં તથા તિરોધાય વિઝૃમ્મતે સ્વયમ ૧૪૪

એમ મુર્ચના તેમથી ઉપજાવેલી વાદ્યાઓની પાંક્તિ
મુર્ચને નિરોધિત કરીને પાતે પ્રાર્થે છે તેમ આત્માથી ઉત્પન્ન
વર્તેલા અદ્વૈત આત્માને આવૃત્ત કરી પાતે પ્રાર્થે છે. ૧૪૪

વર્ણમદિનનાથે દુર્દિને માન્વર્થે-

સ્વસ્વપતિ રિવસંધારાપુરુષો વર્ધમાન ।

અરજનનમમાન્વન્વાદને મુદ્વુદિ ।

શરણેન શુદ્ધર્મગીર્ણવિરેષણાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

એમ મિથ્યુલ વાદ્યાઓવડે મુર્ચનો પ્રાસ થઈ જતાં દાસ્ય
સેવાની પથન હોઠોને અર્ધાંત પીડે છે, તેમ નિરંતરતા
નધિ:પુલ્લવડે આત્મા આવૃત્તુલ્લ થઈ જતાં, તીવ્રતાવાળી
વિરેષણા મુદ્વુદિ પાડી પુરુષને સ્વસ્વ દુઃખોથી પીડે છે.

જ્ઞાત્યાદેશ ધનિઃપ્તો રત્નઃ પુંસઃ સમાગતઃ ।

વાચ્ચાં વિમોહિતો દેહં દત્વાત્માર્ને મહમ્વદમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

આ આવૃત્ત તથા વિરેષ યલિવડે પુરુષને મંથ થાય છે,
તે યલિઓથી મોહ પમિલો પુરુષ, દેહને આત્મા છે, એમ
માને છે ૧૪૬

મંથરનું જ્ઞાપે નિરખ્ય.

દીર્ઘં મંસુતિમુવિત્રસ્ય તુ તમો દેહાત્મધીરહુરો

રાગઃ પદ્મરમ્બુ કર્મ તુ રપુઃ સ્વન્દોઃસરઃ સાવિકાઃ ।

અદ્રાણીન્દ્રિયસંતતિય વિવયાઃ પુષ્પાણિ દુર્ગ્ધં વર્ણં

નાનાર્દસમુદ્ભવં શુદ્ધિર્ધં મોક્ષાગ્ર જીવઃ જનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

તમ અર્થાત્ અજ્ઞાન એ સંસારરૂપી વૃક્ષનું ખીજ છે, દેહને
આત્મા માનવો એ અંકુર છે, સમ એ પાંદડાંપે છે, કર્મ એ

જળરૂપે છે, શરીર એ નકલરૂપ છે અમુક-પ્રાણી માખી
રૂપ છે, ઇન્દ્રિયોને સમજ માખીમાના અમરૂપ છે, વિષ
ફૂલરૂપ છે, (અનેક પ્રકારના ક્રમેથી ઉપજાઈ અમરૂપ)
પ્રકારનું દુષ્ક એ ફળરૂપ છે, અને તે ફળને ભોગવત
પક્ષીરૂપ જીવ છે. ૧૪૭

અનામમય એ ન. ૧૪૧ ૧ ૧ જી

અજ્ઞાનમૂલોડ્યવનાન્મવન્ધો નૈર્મર્ગિકોડનાદિરનેત કીર્તિ ।
જન્મવ્યવસ્થાધિજગદિદુઃસ્વપ્નવાહપાતં જનવન્મુદય ॥ ૪

અજ્ઞાન મૂળજાગા આ અનામ પદાર્થોવડે બધા અનામ
અનાદિ અને અનંત કહેવાય છે આ બધથી આ જીવને
મરણ, વ્યાધિ અને જરા આદિ દુખોના પ્રવાહમાં પડે પડે

મધનો સ્વર્ગ-કેન્દ્રનો અનામ

નાસ્તૈર્ન શક્તૈરનિભેન વદ્વિના છેતું ન શક્યો ન ચ કર્મકોટિર્નિ
વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના વિના ધાતુઃ મસદેન સિતેન મજ્જુના

એ બંધ, ઇશ્વરની કૃપાવડે મેળવાયલા વિવેક અને
નરૂપ મુદર મોટા ખડખડિયા બીજાં અસ્ત્રોથી, આગ્નિથી વ
કે કરોટો કમોવડે પણ કાપી શકાતો નથી ૧૪૮

પરમાત્માનથી સસારનો નાશ.

શ્રુતિપ્રમાણેકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા તૈર્યવાત્મવિશુદ્ધિરસ્ય ।

૧૪૯. પરમાત્મવેદનં તેનૈવ સંસારસમૂહનાશઃ ॥ ૧૫

વેદને જ મુખ્ય પ્રમાણ માનવાવડે સ્વધર્મ વિશે
જાણ થાય છે, સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા થવાથી અંતઃકરણની
શુદ્ધિ થાય છે અને તેમ થવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે.

જા. માનું જાન થવાથી જ મનાવનો મુખ સદિત નાથ
શા. ૩. ૧૫૦

આત્મજ્ઞાનના અભાવમાં સ્વરોગ ૩૩૫.

કોલેષદર્પણઃ સમ્યગ્ગમ્યા ન મંદુતો ભાનિ ।

નિમગ્નનિશ્ચયમુદ્ધેઃ સંસ્પર્શતર્કિષ્વાન્નુ શાપિશ્ચ ॥ ૫૧

પાતાની શાપિથી (આવાથી) ઉત્પત્ત થયેલા જન્મમય આદિ
પાંચ કોલેષોને આત્મા દઢાયેલા હોવાથી જેમ જળ પોતાથી
ઉત્પન્ન થયેલા મેવાગના સમુદ્રથી દંડાદં જ્યાંને લીધે પ્રતીત
થતું નથી, તેમ તે પ્રતીત થતો નથી. ૧૫૧

૧. ૫ મેવાગ નાહ્યાં આત્મની મનાવે પ્રતિવિ

મર્ષોદાગ્ધવનયે મમ્યર્ મન્દિલે પ્રતીયતે શુદ્ધ ।

મૃષ્ણામન્તાદર્શન મયાઃ મીલ્લપદ્મં વરં પુમઃ ॥ ૧૫૨

પમાનાયપિ કોગ્નાનાયપવાદે વિભાગ્યયં શુદ્ધઃ ।

નિત્યાનન્દકામઃ સમ્યદ્ધયઃ વરં સ્વયંમયોનિઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જેમ મેવાગને દૂર કરી નાખવાથી તરચ તથા તાપને દૂર-
વાવાતું અને પુષ્પને તરત અત્યંત મુખ આપનારું શુદ્ધ જળ
સારીરીતે પ્રતીત થાય છે. પાંચ કોલેષોના અપવાદ કરવાથી
તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ, નિત્ય, આનંદ, એક સ્વ, પર અને સ્વયંમ
કાચ આ પ્રત્યક્ષાત્મા સ્વદ પ્રતીત થાય છે. ૧૫૨-૫૩

આત્મજ્ઞાનના વિવેકને સમિદ નંદમ્ભિ.

આગ્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો વ્યવસ્થાયે વિદુષા ।

તૈર્નિવાનન્દી મયનિ સ્વં વિશર્પૈવ મધિદાનન્દમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

વિવેકએ બધામાંથી શુદ્ધતામાંટે આત્મા તથા અનાત્માનો

વિવેક કરવો જોઈએ. તેમ કુવાથી જ પોતાને સચ્ચિદાનંદરૂપે
વાળી આનંદયુક્ત થવાય છે. ૧૫૪

મુક્તિનું લક્ષણ.

મુક્તાદિર્પાકામિવ દૃઢ્યવર્ગાત્મ્યસ્વમાત્માનમસદ્મક્રિયમ્ ।

વિવિચ્ય તત્ર પવિત્રાણ્ય સર્વં તદાત્મના તિષ્ઠતિ યઃ સ મુક્તઃ ૧૫૫

મુક્તના ખડમાંથી જેમ સળીનું બિન્દરૂપે વિવેચન કરવામાં
આવે છે તેમ પ્રત્યગાત્મા પંચ કૌશોથી અનમ અને અક્રિય
છે એમ વિવેચન કરી તે સર્વનો પ્રત્યગાત્મામાં લય કરી આત્મ-
સ્વરૂપે કરી જે પુરૂષ રહે છે, તે જ મુક્ત છે. ૧૫૫

દેહોડયમન્નમવનોડન્નમયસ્તુ કોશ-

શ્ચાન્નેન જીવતિ વિનશ્યતિ તદ્વિહીનઃ ।

ત્વચ્ચર્મમાંસરૂધિરાસ્થિપુરીપરાશિ

નાયં સ્વર્યં ભવિતુમર્હતિ નિત્યશુદ્ધઃ ॥ ૧૫૬ ॥

આ દેહ અન્નથી ઉત્પન્ન થયો છે તે અન્નમય કૌશરૂપે
છે; અન્નથી છુપે છે અને અન્ન ન મળે તો નાશ પામે છે.
તે ત્વચા, ચર્મ, માંસ, રૂધિર, હાડકાં અને વિદ્યાના સમૂહરૂપે
છે. તે દેહ પોતે નિત્ય શુદ્ધ આત્મા થવા યોગ્ય નથી. ૧૫૬

પૂર્વે જનેરપિ મૃતેરપિ નાયમસ્તિ

જાતક્ષણઃ ક્ષણગુણોઽનિયતસ્વભાવઃ ।

નૈકો જઠરઘટસ્ત્વરિદ્ધ્યમાનઃ

સ્વાત્મા કયં મવતિ માવચિકારવેત્તા ॥ ૧૫૭ ॥

આ દેહ જે જન્મથી પહેલાં નથી, મરણપછી પણ નથી,
એક ક્ષણ વાર જન્મભાવને પામીલે છે, મોડા સમયને માટે શુભયુક્ત

૬. જેના સ્વભાવનો નિયમ હોતો નથી, એ શ્રેષ્ઠપે નથી.
પાની માદક એ જડ ભેદમાં આવે છે. આવા દેહને, ઉત્પત્તિ
આદિ વિદ્યાર્થને અણવાવાળા, આત્મારૂપે કેવી રીતે કદી શકે ? ૧૫૭

વાણિવાદાદિમાન્દેરો નાન્યા સ્વર્ગ્યેઽપિ તીવ્રનાન્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનાદાશ ન નિષમ્યો નિવામકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

હાથ તથા પદ આદિ ભગવદોપાધો દેહ છે, પણ આત્મા
અવરણથી રહિત હોવા છતાં મરી જતો નથી, માટે આત્મા
દેહ સારખો નથી. આત્માની કેઈ શક્તિનો નાશ થતો નથી
અને દેહની શક્તિનો નાશ થાય છે માટે આત્મા દેહ નથી. આત્માનું
કે.કે નિયમન કલ્પના નથી, પણ તે પોતે નિવામક છે ૧૫૮

દેહ તથા આત્માનું શ્રેય વિતરણ

દેહતત્ત્વમત્કર્મનદ્વરવાદિમાસિયઃ ।

સ્વન સ્વ સ્વતઃ સિદ્ધં તદ્વત્ત્વવ્યાત્મનઃ ॥ ૧૫૯ ॥

આત્મા દેહને, દેહના ધર્મોનો, દેહના કર્મોનો અને દેહની
અવરણ આદિનો સારી હોવાથી આત્મામાં પોતાની યેજે જ
દેહથી વિલક્ષણુ સિદ્ધ થાય છે. ૧૫૯

જાન્યગાદિર્માનુષ્ઠિત્તો મત્ત્વૃણોઽનિજકમ્પઃ ।

વ્યં મવેદ્યં વેજા સ્વયમેતદ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

આ દેહ કે જે હાડકાંઓના દમણરૂપ, માંસથી ઘેરિત
દમણો, મળેલી પૂર્ણ અને અત્યંત નિંદ્ય છે, તે જ્ઞાનરૂપ આત્મા
કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે આત્મા દેહના સર્વ શુદ્ધોથી
વિલક્ષણુ છે. ૧૬૦

સ્વચ્છાસિદ્ધોઽગ્નિપુગિપગાઝાવદંતિ મૃદ્વજનઃ કરોતિ ।

વિચ્છાનં વેનિ વિચારકીયો નિઝરચરૂપં પરમાર્યમૃતમ્ ૧૬૧

આ દેહ જે ત્વચા, માંસ, મેઢ, હાડકાં અને વિષાના તંશ-
રૂપ છે તેને મૂઢ જન 'હું છું' એમ બુદ્ધિ કરે છે. પણ
વિચારવાળો પુરુષ તો પરમાર્થરૂપ જ્ઞાતાના રૂપને દેહથી
વિલસણ જાણે છે. ૧૬૧

જરૂર, વિદ્યાન તથા વિવેકીની બુદ્ધિમાં કેરકાર.

દેહોઽહમિત્યેવ જહસ્ય બુદ્ધિર્દેહ ચ જીવે વિદુપમ્ત્વહં ધીઃ ।
વિવેકવિજ્ઞાનવર્તો મહાત્મનો બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ૧૬૨

મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ દેહ 'હું' 'છું' એમ માને છે,
સમજી માણસ દેહને તથા જીવને 'હું' માને છે અને વિવેક
તથા વિજ્ઞાનવાળો મહાત્મા માણસ, આત્માને વિશે 'હું બ્રહ્મરૂપે
■' એમ જ બુદ્ધિ કરે છે. ૧૬૨

અત્માત્મબુદ્ધિ ત્યજ મૃદબુદ્ધે ત્વચ્ચાંમવેદોઽસ્થિપુરીપરાશી ।
મર્ચાત્મનિ ઘ્ર્મણિ નિર્વિકલ્પે કુરુત્વ શાંતિં પરમાં મજસ્વ ૧૬૩

હું મૂઢબુદ્ધિ ! આ દેહ કે જે ત્વચા, માંસ, મેઢ અને હાડ-
કાંઓના સમૂહરૂપ છે તેમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિને ત્યાગ
કર અને સર્વના આત્મારૂપ જે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ છે તે જ 'હું છું'
એમ નિશ્ચય રાખીને પરમ શાંતિ પામ. ૧૬૩

અહતાના ન્યાયવિના મોક્ષનો અભાવ.

દેહેન્દ્રિયાદાયસતિ ભ્રમોદિતાં વિદ્યાનહંતાં ન જરાતિ યાવત્ ।
શાવધ તસ્માસ્તિ વિમુક્તિવાર્તાપ્યસ્ત્રોપ વેદાન્તનયાન્તદર્શો ૧૬૪

જ્યાંસૂધી વિવેકી મનુષ્ય અત્યાર દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં જામથી
દત્તપત્ર યપેત અહંતાને ત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સૂધી ભલે તે
વેદાંત શાસ્ત્રના પારને પામેલો હોય છતાં તેની મુક્તિ નથી. ૧૬૪

સાદાદર્શિ ક્રિતિદિવસાંશ્વે ચતુર્થમર્દેદં દદિ કન્થિવતારે ।

દસાદ્યુદિતગદ્યમાર્ગિજાવિગ્ધાવતારીતે ચતુર્થમાત્મુ ૧૬૫

૪૮૫ થાતા દેદમા પ્રતિબિંબરૂપ દેદમાં અને દેદ્યમાં
દર્શિતા ૧૧૫૦ દેદમા જ્યા ૫૫ ' હુ ॥ ' એવી પુદ્ધિ જેમ
તું ૧. અને નથી, તેમ જ્યા હવતા શરીરમાં ૫૫ જ્યાં ૫૫
દિ આ થાતા ૧૬૫

દેશાધર્મોશ્ચ કૃત્તાદર્શિયા જન્વાદિદુઃસ્વપચરણ ચીતમ ।

ચતુર્થમાર્ગે જાદિ તો વચનાવધનં તુ પિતે ન પુનર્ધરાસા ૧૬૬

માર્ગમેને અમળ છુદિને લીધે દેદને વિશે ' હુ ॥ '
એવું અભિમાનજ કામ આદિ દુઃખો ૭. ૫૫ થવાનું કામ છે
આટે પ્રપન્ન દર્શને બે અભિમાનને તું ઊભી રે બે અભિમાન
ને ધિનમાંથી કદી નહોતો ૫૫ પુનર્ધરાસા આયા નથી
પ્રાજ્ઞમય કેતનું ચર્મન

વર્ષેન્દ્રિયઃ વશાધિર્જિતોઽર્થે વાણો મહેન્વાણમવસ્તુ કોતઃ ।

વેનામવશાનમવયોઽન્નપૂર્ણામ્વશર્તેઽયો સદ્મક્રિવાતુ ॥૧૬૭॥

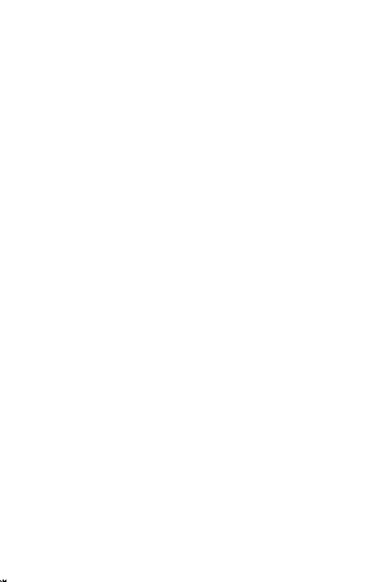
પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવટે શુદ્ધ જે પ્રાજ્ઞ છે, તે પ્રાજ્ઞમય કોશ
છે જે પ્રાજ્ઞમય કોશવટે આત્મવાન્ અમમય કોશ, અમના
પુલાવાથી સમજી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. ૧૬૭

નૈવામ્યાપિ માણવયો વાયુવિકારો

ગન્નાગન્ના વાયુવદન્નર્વદિરેષઃ ।

ચર્યાલિંચિન્દ્યાપિ ન લેષીષ્યનિર્ણ

સ્વં શાન્ત્યં જ્ઞાં કિંચન નિર્ણયં પરમેશ્વરઃ ॥ ૧૬૮ ॥

અનર્થિ કામચાલેન મું ૧૫' જીવતી વચઆચરણે તથા મમતન
મમત્વાદનુ મદન કલ્યાણે આ શુદ્ધ છે, તે પૂર્વની વાચનાને
દં ૬ ૧૮૫ તથા પાપચાળા કર્યા કરે છે, તેમજના દુઃખ એમને
દે, વિવેકને એમને આ બધું છે અને ઉચ્ચ નીચા હોઠોમાં
એમ છે. આ વિચારનમય હોયને આમન સ્વચ્છાદિ અવરથા
તથા દુઃખદુઃખ કહેતાં છે, ૧૮૮-૮૯

દેશદિનિહામપર્યંક દેનુતાધિમાને ભવન મયેનિ ।

વિજ્ઞાનકોટીત્વયનિદલાઃ મહાદુર્ગાધિત્વયદામ્પગત્વનઃ ।

કર્તો ધર્મદેવ રૂપાધિત્વ યદામ્પર્થઃ મંતરનિ અંચેન ૧૯૦

૪મા આ ઉત્તમ અભિધિયુગને સ્તીપિ વિજ્ઞાનમય હોય
અનર્થ પ્રકાશચાળે છે. તેને દેહાદિમાં નિષ્કાનુ, અધમ-
અર્થનું, કર્મનું તથા દુષ્કનું અભિમાન છે તથા 'આ' એ રીતનુ
અભિમાન હોય છે તેથી તેને ઉપાધિ યાવ છે, તેથી જમવટે
આત્મકુદિવાળાને સંસારમાં આવનું પડે છે. ૧૮૦

સોઝ્યં વિજ્ઞાનમયઃ માણેષુ દદિ સ્ફુરત્યર્થ ડયેનિઃ ।

વૃદાન્ધઃ સપ્તામ્યા કર્તૃ મોક્ષા મરત્પુર્ણાવિરથઃ ॥૧૯૧॥

એ વિજ્ઞાનમય દન્દ્રિયોમાં સ્થિતિ કરીને કહેતો છે, તે
અયેનિષે દરખાડામાં પ્રકાશ છે, આ સ્થિતિમાં આમાં
કુલપ કહેવાય છે. અર્થે તે ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે
તે કર્તૃ તથા એકા કહેવાય છે. ૧૮૧

વર્વ વારિષ્ઠદમુપેત્ય મુદ્દેસ્તાદામ્પદોષેન વરં સ્વાત્મનઃ ।

સર્વાત્મકઃ મધ્યવિ વર્તિતે રૂપં સ્વતઃશ્ચયત્વેન મુદ્દો યદ્યનિષ ૧૯૨

મિથ્યા મુદ્ધિની સાથે પોતાનું એકત્વ મનચાલુ - દોષથી,

ચેતે પરિચ્છેદ પાત્રીને એ કે ચેતે સ્વરૂપે સર્વાત્મક છતાં
પણ, માટીથી ઘડાયેલી જેઠે સર્વને ચેતાથી ભિન્નરૂપે જુદે છે.
ઉપાધિસંબંધવશાત્પરાત્મા શુભાધિધર્માનનુમાતિ તદ્દુણઃ ।

અયોવિકારાનવિકારિવદ્દિવત્સદૈકરૂપોઽપિ પરઃ સ્વભાવાત્ ॥૧૧॥
પરાત્મા સર્વદા એકરૂપે છે, તોપણ જેમ અગ્નિ નિર્વિકારી,
છતાં હોદાના વિકાસને અનુસરી તેઓના જેવા શુભાધિ-
જન્યાય છે, તેમ ઉપાધિઓના સંબંધને લીધે આત્મા ઉપાધિ-
ઓના ધર્મોને અનુસરે ॥ તથા ચેતે તે ધર્મોવાળો જન્યાય છે.

॥ શિષ્ય ઉવાચ ॥

ભ્રમેણાપ્યન્યથા વાસ્તુ જીવભાવઃ પરાત્મનઃ ।

તદુપાધેરનાદિત્વામાનાર્દેર્નાશ इष्यते । १૧૪

અતોઽસ્ય જીવભાવોઽપિ નિત્યા મવતિ સંસૃતિઃ ।

ન નિવર્તત તન્મોક્ષઃ કથં મે શ્રીગુરો વદ ॥ ૧૧૫ ॥

શિષ્ય પૂછે છે.-હે સદગુરુ ! મને લીધે પરમાત્માને
અવપણું થઈ ગયું છે, તોપણ એ પરમાત્માની ઉપાધિઓ
અનાદિ હોવાને લીધે તેનો અન્યથા ભાવ અર્થાત્ નાશ
નહિ થવો જોઈએ. (૧૧૪) (એ પ્રમાણે નાશ ન થવાથી)
તેનું અવપણું નિત્ય રહ્યું અને સંસાર પણ નિત્ય રહ્યો
ત્યારે મોક્ષ થવો કેવી રીતે સંભવે ? હે ગુરુ ! વિધમને ઉત્તર
આપશે. ૧૧૫

॥ શ્રીગુરુવચન ॥

મમ્યકૃષ્ટં ત્વયા વિદ્વન્માત્રયાનેન તત્તદ્દુષ્ટું ।

મામાગિર્દી ન મવતિ ભ્રાન્તયા મોક્ષિતવન્નાત્ ॥૧૧૬॥

|| ૩૬ || તે—હે વિદ્વાન ! તે સાચું પુછ્યું હવે જી રિષ
કને, હજાર સાવધાનપણથી સાબળ્યા આતિથી ધોહયુક્ત થઈ
જે ઉત્પન્ના કસવામાં આવી હોય તે પ્રમાણરૂપે હોઈ શકે નહિ.
ધ્યાનિં વિના સ્વપ્નદ્રવ્ય નિષ્ક્રિયસ્થ નિરાકૃતં : ।

જ ઘટ્ટનાર્પમંચન્ધો નયમો નીલતાદિવત્ ॥ ૧૯૭ ॥

આકાશને નીલપણા આદિનો સંબંધ જેમ આંતિ વિના
થતો નથી તેમ અસંન, કિષારદિત તથા આકાશદિત
આત્માને ઉપાધિઓનો સંબંધ આંતિ વિના થતો જ નથી
સ્વસ્થ દ્રષ્ટુર્નિર્ગુણસ્વાક્રિયસ્થ પ્રત્યક્ષોપાનન્દરૂપસ્થ પુદ્ગલ : ।

ધ્યાન્યામાત્મો ઝીરમાયો ન સત્યો મોહાપાયેનાસ્તવસ્તુસ્વભાવાદ
દ્રષ્ટા ૩૫, નિર્ગુણ, કિષારદિત, પ્રત્યક્ષ મોહાદૃષ્ટ તથા આનંદદૃષ્ટ
આત્માને આંતિથી પ્રાપ્ત થએલો છવભાવ સાથે નથી;
સ્વભાવિક હોતે જ ધોહનો નાશ થવાથી અસત્ ભાવ રહેતો નથી.

પારદૂધ્માન્તિસ્તાવદેવાસ્ય સત્તા

મિષ્ટ્યાદ્દાનોગ્નૃદ્મિતસ્ય પ્રમાદાદ ।

સ્મર્યા સર્વો ધ્યાનિકાલીન એવ

ધ્યાનનેનાયે નૈવ સર્વોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રમાદને લીધે ઉત્પન્ન થએલી ધોહસત્તા, અધ્યાત્મી આંતિ
હોય ત્યાંધર્મી જ હોય છે અધ્યાત્મી આંતિ હોય છે ત્યાંધર્મી
સ્વભૂમાં કસવાયેલો સર્વ રહે છે; આંતિનો નાશ થવા પછી
સર્વ રહેતો જ નથી. ૧૯૮

અનાદિત્વમવિધાયાઃ કાર્યસ્થાપિ સચેત્ત્વતે ।

ચત્ત્રધાર્યાં જી રિધાયામવિલકપનાયપિ ॥ ૨૦૦

મવોધે સ્વપ્રવત્સર્વે સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

અનાદ્યપીદં નૌ નિત્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

જે જે અવિધાનું તેમ જ તેના કાર્યનું અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તે પણ, ભ્રમત આવે ત્યારે સ્વપ્નનો નાશ થાય છે તેમ વિદ્યા ઉત્પન્ન થવે અવિદ્યા અનાદિ છતાં પણ મૂળ સદ્વિત વિનાશ પામે છે. જેમ ઘટનો પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિની પહેલાનો અભાવ) અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી (તેમ અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યો અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી) ૨૦૦-૧

અનાદૈરપિ વિષ્વંમઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

ચદ્રુદ્વપુર્વાપિ મંબઘાત્પોરકલ્પિતમાત્મનિ ॥ ૨૦૨ ॥

જીવત્ત્વં ન તતોઽપ્યશુ સ્વરૂપેણ વિલક્ષણઃ ।

મંબઘઃ સ્વાત્મનો પુચ્છા મિથ્યાજ્ઞાનપુરઃમરઃ ॥ ૨૦૩ ॥

વિનિવૃત્તિર્મૈવ જામ્ય મમ્યગ્જ્ઞાનૈન નાન્યથા ।

મમ્યાત્મિકસ્વવિદ્વાનં મમ્યગ્જ્ઞાનં શુનેર્ધતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

અનાદિ પ્રાગભાવનો નાશ જેમ જેવામાં આવે ॥ તેમ (અવિદ્યાનો વિનાશ જેવામાં આવે છે) બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં જે છુપાયેલું કમ્પાયું છે, તે કમ્પાયતા સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. આત્માને બુદ્ધિની સાથે સંબંધ થવામાં વિલક્ષણ કાલ એ જ મુખ્યરૂપે છે એ નિશ્ચય જ્ઞાનની નિરૂત્તિ કરવા દેતી જ કલ્પ છે પણ બીજી કાલ રીતે થતી નથી. આત્મા અને ચદ્રુદ્વની એકતા સમજાવ, એ જ વચાર્થ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે એ વાન્યે વિદ્વાન ॥ ૨૦૨-૪

મમ્યાત્મિકસ્વવિદ્વાનં મમ્યગ્જ્ઞાનૈન વિલક્ષણિ ।

તતો વિલક્ષઃ સ્વરૂપઃ મમ્યાત્મિકસ્વવિદ્વાનૈન ॥ ૨૦૫ ॥

આ સમ્યક્ જ્ઞાન આત્મા અને અનાત્મના વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે. એટલામાટે પ્રત્યક્ આત્મા તથા સર્વ આત્માનો વિવેક કરવો જોઈએ ૨૦૫

જનં પદ્મવદત્યન્તં પદાપાયં જનં સ્ફુટય ।

અમદિદૃતૌ તુ સદાત્મના સ્ફુટં મતીતિરેતસ્ય ધવેન્મતીષઃ ।

સતો નિરામઃ કર્ણાય એવ મદાત્મયઃ સામ્બદ્ધમાદિવસ્તુનાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

તેમ જાદુજ હાલવાળા જળમાંથી હાલ્ય કાઢી નાંખવાથી જળ સ્ફુટ પ્રવીણ થાય છે, તેમ અનાત્મ પદાર્થની નિવૃત્તિ થતાં પ્રત્યગાત્મની સદાત્મારૂપે મતીતિ થાય છે. ગ્રાટે પ્રત્ય-ગાત્મમાંથી અનાત્મ વસ્તુનો સારીરીતે નિરામ (ત્યાગ) કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી આદિ વસ્તુરૂપ સદાત્મમાંથી 'હું' 'મું,' 'એ રીતનું' સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે. ૨૦૬

અતો નાર્યં પરાત્મા સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયસન્દમાક્ ।

વિકારિત્વાઝઠત્વાય પરિચ્છિન્નત્વદેતુતઃ ।

રજ્યત્વાદ્વપિપરિત્વાધ્યાનિત્યોનિત્ય દૃષ્યતે ॥ ૨૦૭ ॥

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય નામનો કોઈય પરાત્મા નથી; હાલ્ય કે વિજ્ઞાનમય કોઈય વિકારી છે, જડ છે, પરિચ્છિન્ન છે, રજ્ય છે અને દેરકાર પામનાર છે. આ રીતે વિજ્ઞાનમય કોઈય અનાત્મા હોવાથી તેને નિત્ય એવા અત્મારૂપ કરી કહી શકાય નહિ. ૨૦૭

અનંદમય ઇત્યનો વિચાર.

આનન્દમતિષિષ્વતુષ્ણિત્તનુર્બુદિસ્તમોઽનૃષ્ણિના

સ્વાદાનન્દમયઃ શિવાદિગુણકઃ સ્વેષાર્યસામોદયઃ ।

મયોપે સ્વમ્વત્સર્વે સદ્મૂલં ત્રિનગ્ચતિ ।

અનાદ્યપીદં નૌ નિન્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

જે કે અવિધાનું તેમ જ તેના કાર્યનું અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તો પણ, દામત આવે ત્યારે રૂપનો નાશ થાય છે તેમ વિદ્યા ઉત્પન્ન થવે અવિદ્યા અનાદિ છતાં પણ મૂળ-સહિત વિનાશ પામે છે. જેમ ઘટનો પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિની પહેલાનો અભાવ) અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી (તેમ અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યો અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી) ૨૦૦-૧

અનાદેરપિ વિધ્વંસઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

યદુદ્ધયુપાધિસંબન્ધાત્પૌરિકલ્પિતમાત્મનિ ॥ ૨૦૨ ॥

જીવત્વં ન તત્તોઽન્યત્તુ સ્વરૂપેણ વિલક્ષણઃ ।

સંબન્ધઃ સ્વાત્મનો બુદ્ધ્યા મિધ્યાજ્ઞાનપુરઃમરઃ ॥ ૨૦૩ ॥

વિનિવૃત્તિર્ભવેત્તસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનેન નાન્યથા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનં શ્રુતેર્મતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

અનાદિ પ્રાગભાવનો નાશ જેમ જેવામાં આવે છે તેમ (અવિદ્યાનો વિધ્વંસ જેવામાં આવે છે) બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં જે છવપણું કલ્પાયું છે, તે કલ્પાયલા સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. આત્માને બુદ્ધિની સાથે સંબંધ થવામાં મિથ્યા જ્ઞાન એ જ મુખ્યરૂપે છે એ મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ યથાર્થ જ્ઞાનથી જ થાય ॥ પણ બીજી કોઈ રીતે થતી નથી આત્મા અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજાય, એ જ યથાર્થ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, એ વેદનો સિદ્ધાંત છે ૨૦૨-૪

તદાત્માનાત્મનોઃ સમ્યગ્વિવેકેનૈવ સિદ્ધયતિ ।

તત્તો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ પ્રત્યગાત્મમદાન્મનોઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શુદ્ધ કહે છે-હે વિદ્વાન! તે સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓને અભાવ આ સર્વ જોનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તત્તદ્યદ્યેનાનુભૂયતે ।

કસ્યાપ્યનનુભૂતાર્થે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૭ ॥

જે જે વસ્તુ જોનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઈનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

અસૌ સ્વસાક્ષિકૌ ભાવો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૮ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી સ્વયં અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટતરં યોઽસૌ સમુજ્જન્મતે

મત્યપૂપતયા સદાહમહમિત્યન્તઃ સ્ફુરન્નૈકથા ।

નાનાકારવિકારભાગિન ઇમાન્યપશ્યન્નહંધીમુત્વાન્

નિરત્યાનન્દચિદાત્મના સ્ફુરતિ તં વિદ્ધિ સ્વમેતં હૃદિ ૨૧૯

પ્રત્યક્ષરૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના ભાગમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, ભક્ષત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં, અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓને વિશે સર્વદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે હૃદયમાં પ્રકટે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

મોક્ષે દિવિજનદર્શિત્વમાર્જવ્ય મુક્તો શરિયેવ વ્યવસ્થે ।
 તથા વિદ્યાદાગદુષ્ટાપિગર્ભે આત્માત્મિકેવ મહોદ્દિપ્યવસ્થે ૨૧૦
 એમ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ આત્મા પ્રતિબિંબિત થયેલા
 સૂર્યના બિંબને જોઈને કાંતિથી મુગ્ધ બને તે, તેમ આત્માની
 અણુમ ઉપાધિમા રિધિની દરીને રહેલા ચિદાત્માએ કાંતિથી
 અદ્વૈત-રેદ્વૈત બનેતો ૨૧૦

આત્માવાપી પ્રાપ્ત થયા પછીની સ્થિતિ.

પૃષ્ઠી જાત મુક્તદર્શિત્વે વિદ્યાય મર્થે વિનિરીયતેઽર્કઃ ।
 તટાય દમ્ભશિવપાદભાગવઃ સ્વયંમહાત્મોવિદુષા યથા યથા ૨૨૧
 દર્શં ચિત્તં ચિત્તશિવિત્ત્વેવ વિમુક્ત્ય વૃદ્ધાં નિર્મિતં ગુહાવાપ ।
 દૃષ્ટાત્માત્માનવસ્થાદ્વૈતે મર્થમહાત્મ મદ્ભક્તિમત્તજમ્ ॥૨૨૨॥
 નિર્મલં શિશુ મર્થગતં ગુમુક્ત્યવસ્થાદિઃ શૂન્યમન્યમાત્મનઃ ।
 વિદ્યાય તત્ત્વદ્વનિજસ્વરૂપાનુષાન્વિવાપ્ત્યા ચિરમો વિમુક્ત્યુ ૨૨૩
 વિદ્યાય જ્ઞાનન્દયનો વિવધિગ્ધવ્ય કૃત્તશિવવિધેતિ કથિત્ ।
 માન્યોર્જવ વસ્થા મર્થવસ્થુમુનેરિતિ જ્ઞાનજ્ઞાનમર્થે મુમુક્ષોઃ ૨૨૪

પરો, જળ અને તેમાં રહેલુ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સ્વ-
 જાનો ત્યજ કરી તટસ્થરૂપે રહેલો. એ રહેલો પ્રકાશ કરનાર
 અને સ્વપ્રકાશ તેમ સર્વ જોવામા આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ
 અને બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સર્વનો ત્યાગ કરી ન્યાયે
 રહેરૂપ, અમરરૂપ, સર્વજ્ઞ પ્રકાશ આપનાર કાર્ય તથા
 કારણની ન્યાયે, નિત્ય, ન્યાયક, સર્વમા રહેલ, અત્યંત સુખમ,
 અદિતીયરૂપ, અને જેની જહાર કે અન્ય ખીન્ને કોઈ પદાર્થ
 નથી એવા પોતાના આત્માનું આધિકારીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે

શુદ્ધ કહે છે-હે વિદ્વાન! તે સાચું કહ્યું. તું વિચારવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ સર્વ જોનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મશુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬
તત્સાક્ષિકં ભવેત્તત્તથાજ્ઞેનાનુભૂયતે ।

કરુણાપ્યનનુમૂતાર્યે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૭ ॥

જે જે વસ્તુ જોનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે કેાંઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કેાંઈનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી ૨૧૭

અર્થાદ્યમાક્ષિકો માયો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૮ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતામાં જ અનુભવાય છે. આથી બીજે કેાંઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી

જાગ્રદવસ્તુવૃત્તિષુ સ્ફુટતરં યોગમી ગમુત્કૃષ્ણતે

પ્રત્યક્ષતયા મદાદમશ્મિત્યન્નઃ સ્ફુરત્કૃષ્ણા ।

જાનાકારવિકારમાગિન રમાન્વયવસ્તુરંધ્રીમુગ્ધાન્

નિગ્યાનર્દાવદાન્વના સ્ફુગ્નિ તં વિદ્ધિ સ્વમેગં હૃદિ ૨૧૯.

પ્રત્યક્ષરૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના સ્વયં એક પ્રકારે સ્ફુટતરું જે આત્મા, અમત, સ્વપ્ન અને જાગૃતિના અસ્તિત્વ સ્ફુટ શુદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને હિ અહિ વગેરે જે જોડો અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને વિરૂદ્ધ સર્વદા આત્મિક વિદ્યાપ્રભાવરૂપે કરી જે વસ્તુ પ્રકારે છે તેને હું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

મહોદયે શિવિદનપર્કદિગ્વિષયમોક્ષય મુદો રુદિમંથ મન્યને ।

મહા વિદ્યાધાનમુષાપિતૃવે અગ્નિયતિયેષ મહોદયિમન્યને ૨૧૦

એમ મુદ અગ્નિયતિયેષ મહોદયિમન્યને પ્રતિબિંબિત મહેતા મુદપના બિંબને બેઠેને જાનિથી મુદજ માને છે, તેમ અગ્નિયતિયેષ મહોદયિમન્યને રુદિમંથ મન્યને જાનિથી મુદજ માને છે ૨૨૦

આપાપાપને પાપ થવા પાતી રિધિ.

પર્વ જમ્ભ મહાપર્કદિગ્વિષય મહો વિનિરીરુપનેર્ગઃ ।

મહાપર્કદિગ્વિષયમોક્ષય મુદો રુદિમંથ મન્યને ૨૨૧

દેવે પિયં વિષયતિયિયેષે વિષય મુદો નિદિતં મુદાપામ ।

મહાપર્કદિગ્વિષયમોક્ષય મુદો રુદિમંથ મન્યને ૨૨૨

નિયં વિષય મહોત્તમ મુદોત્તમનર્ગઃ શૂન્યમન્યમાન્યનઃ ।

મહાપર્કદિગ્વિષયમોક્ષય મુદો રુદિમંથ મન્યને ૨૨૩

વિશોક આનન્દયનો વિષયિયેષ મુદોત્તમ વિષયેનિ કથિત ।

માન્યોત્તમ પન્થા મહાપર્કદિગ્વિષય મુદો રુદિમંથ મન્યને ૨૨૪

પર્વ, જમ્ભ અને તેમાં રહેલુ સૂર્યનુ પ્રતિબિંબ એ સપ્ત-
જાનો ત્યજ કરી તટપદ્યુપે રહેલો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર
અને સ્વયંપ્રકાશ એમ સૂર્ય જોવામા આવે છે તેમ રેલ, જુદી
અને જુદીમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સૂર્યનો ત્યાગ કરી જ્યાં
રહેલુ, અખંડજોડ્યુપ, સર્વત્ર પ્રકાશ આપનાર કાર્ય ત્યાં
કારણી ન્યાદો, નિત્ય, ન્યાપક, સર્વના રહેલ, અત્યંત સૂર્ય,
અદિતીયુપ, અને જેની બહાર કે અંત બીજો કોઈ પદાર્થ
નથી એવા પોતાના આત્માનું અધિકારીને રાખ આપ છે ત્યારે

ગુરુ કહે છે-હે વિદ્વાન! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિયુજ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા બાણ. ૨૧૫-૧૬

તત્સાક્ષિકં મત્તેતત્તદ્યદ્યેનાનુભૂયતે ।

કરુણાપ્યનનુમૂતાર્યે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૭ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે ॥ કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઈનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી ૨૧૭

મર્મો સ્વમાક્ષિકો માત્રં યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં માત્રાન્વત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૮ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે. કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવય છે. આથી જીએ કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

પ્રાગ્રન્થપ્રમુદુતિયુ સ્ફુટતરં યોડર્મો સમુજ્જ્ઞમે

મન્યદુરતયા મદાદમદમિત્યન્તઃ સ્ફુરત્કથા ।

નાનાદાર્ગવિદ્યાર્ગમાગિન ઇમાન્યપઃવમદંધીમુગ્યાન્

નિગ્યાનન્દાનિદાન્મત્રા સ્ફુગતિ તં વિદિ સ્વયેનં હૃદિ ૨૧૯

અન્વકરૂપે કરી સર્વદા 'હું' 'હું' એવી રીતે અંદરના જીવનમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા. બ્રહ્મા, સ્વરૂપ અને સુષુપ્તિમાં અસ્થિત સુષુપ્ત રૂઢિ પામે છે તથા અહંકાર અને સુષુપ્તિ આદિ જગદેકે જેને અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને વિરૂદ્ધ સર્વદા આત્મક વિદ્યાર્થારૂપે કરી જે જગત્ પ્રકારે છે તેને જુ પેન્થના રૂપે કરી બાણ. ૨૧૯

ઘટોદકે ચિમ્બિતંપર્કવિમ્બપાલોઽય મૃદો રવિપેવ મન્યતે ।

તથા ચિદામાસપુષ્પાધિસર્વં ભ્રાતૃપાદમિત્યેવ જડોઽધિમન્યતે ૨૨૦

જેમ મૃદ ભાણુસ ઘડના જળમાં પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યના બિંબને જોઇને ધ્યાનિથી સૂર્યજી માને છે, તેમ અજ્ઞાની ભાણુસ ઉષાધિમાં રિયતિ કરીને રહેલા ચિદામાસને ધ્યાનિથી અહરૂપે-દેહરૂપે માનેછે. ૨૨૦

આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા પછીની સ્થિતિ.

ઘટં જલં તદ્વૃત્તમર્કવિમ્બં વિદાય સર્વં ચિનિરીક્ષ્યતેઽર્કઃ ।

તદસ્ય દ્વન્દ્વિતયાવમાસકઃ સ્વયંપ્રકાશો વિદુષા યથા યથા ૨૨૧

દેહં ધિયં ચિત્પ્રતિબિમ્બમેવં વિદ્યુષ્ય ચુદ્ધૌ નિદિતં ગુહ્યાયમ્ ।

દ્રષ્ટાત્માત્માનમત્વન્દ્વયોર્થં સર્વપ્રકાશં મદમદિલસજનમ્ ॥૨૨૨॥

નિત્યં વિભું સર્વગતં સુમૃત્પમન્તર્વદિઃ શૂન્યપનન્યમાત્મનઃ ।

વિદ્યાય સમ્યદ્નિજરૂપમેત્તુપાન્વિપાપ્મા વિરજો વિમૃત્સુ ૨૨૩

વિશોક આનન્દઘનો વિપદિત્સ્વયં કુતશ્ચિન્ન વિભેતિ કશ્ચિન્ ।

નાન્યોઽસ્મિ યન્થા ધવચન્ધુમુક્તેર્વિના સ્વતત્ત્વાવગમે મુમુક્ષોઃ ૨૨૪

ઘટો, જળ અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સધા-જાનો ત્યાગ કરી તદસ્થરૂપે રહેલો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્વયંપ્રકાશ જેમ સૂર્ય જોવામાં આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સર્વનો ત્યાગ કરી ન્યારે દ્રષ્ટારૂપ, અખંડબોધરૂપ, સર્વત્ર પ્રકાશ આપનાર, કાર્ય તથા કારણથી ન્યારો, નિત્ય, બ્યાપક, સર્વમા રહેલ, અત્યંત સદમ, અદ્વિતીયરૂપ, અને જેની બહાર કે અંતર બીજો કોઈ પદાય નથી એવા પોતાના આત્માનું અધિકારીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે

ગુરુ કહે છે-હે વિદ્વાન! તે સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જોનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તત્તદ્યથેનાનુભૂયતે ।

કરુણાપ્યનનુભૂતાર્થે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૭ ॥

જે જે વસ્તુ જોનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઈનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

અર્થા સ્વમાક્ષિકો ભાવો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૮ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે. કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

ત્રાયન્મ્વપ્રમુખાનિષ્ઠુ સ્ફુટતરં યોડસૌ સમુદ્ગૃહ્યમેત

પ્રત્યક્ષપતયા મદાદમહમિત્યન્તઃ સ્ફુરત્કથા ।

નાનાકારવિકારભાગિન ઇમાન્યપદવચ્ચંધીમુત્થાન

નિત્યાનન્દાવિદાન્મના સ્ફુરતિ તં ત્રિદિ સ્વમેતં હૃદિ ૨૧૯

પ્રત્યક્ષરૂપે કરી નર્વંદા + દં નું એવી રીતે અંદરના જગતમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અલગ રહી રહી જાય છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાં નિર્ગૂણ નર્વંદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે હૃદયમાં પ્રકટે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

શુદ્ધ કહે છે-હે વિદ્વાન! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા બાણ. ૨૧૫-૧૬

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તચ્ચયથેનાનુભૂયતે ।

કસ્યાપ્યનનુભૂતાર્યે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૭ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઈનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

અસૌ સ્વસાક્ષિકો ભાવો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૮ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટતરં યોડસૌ સમુદ્ગમ્ભતે

પ્રત્યપૂપતયા સદાહમહમિત્યન્તઃ સ્ફુરન્નૈકધા ।

નાનાકારવિકારભાગિનિ શમાન્યપદ્મમહંધીમુલ્લાન

નિરુપાનન્દચિદાત્મના સ્ફુરતિ તં વિદ્ધિ સ્વમેતં હૃદિ ૨૧૯

પ્રત્યક્ષરૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના ભાગમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, બદ્ધત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓને વિશે સર્વદા 'આનંદ' ચિદાત્મારૂપે કરી જે હૃદયમાં પ્રવ્રણ છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

પોતાથી ભિન્ન વસ્તુને અભાવ હોવાને લીધે આ પરમ અદેશ સત્ય છે. વાસ્તવિક રીતે પરમાર્થ વત્વનું જ્ઞાન થાય તો અવસ્થામાં બીજી કંઈ વસ્તુ નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય રહેતી નથી. ૨૨૮

જગતનું વિવ્યાપણ.

યદિદં સફલં વિશ્વં નાનારૂપં મનીતમજ્ઞાનાત્ ।

તત્સર્વં પ્રકૃત્ય મત્યસ્તાશેષમાવનાદોષમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

જે આ સમગ્રું જગત્ અજ્ઞાનનેલીધે અનેક પ્રકારનું મનીત થાય છે, તે સમગ્રું જેમાં સર્વ અવનાના દોષ અસ્ત પામ્યા છે, એવા પ્રકારુપ છે. ૨૨૯

મૃત્કાર્યમૃતોઽપિ મૃદો ન મિષ્નઃ કુમ્ભોઽસ્તિ મર્વંત્ર તુ મૃત્સ્વરૂપાત્ ।
ન કુમ્ભરૂપં પૃથગસ્તિ કુમ્ભઃ કુતો મૃપા કલ્પિતનાયમાત્રઃ ॥ ૨૩૦ ॥

કુંભ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ છતાં તેથી ભિન્ન નથી. સર્વત્ર મૃત્તિકાનું સ્વરૂપ હોવાથી કુંભનું રૂપ ભિન્ન નથી. તે પછી મૃદો કે જેનું નામ માત્ર (મિષ્ન) કરવાયું છે તે, માટીથી મૃદો કેમ જ હોય ? ૨૩૦

કેનાપિ મૃદ્ધિભાવા સ્વરૂપં ઘટસ્વ મન્દસંપિતું ન શક્યતે ।

અતો ઘટઃ કલ્પિત એવ મોહાન્મૃદેવ તત્ત્વં પરમાર્યમૃતમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

ઘટનું સ્વરૂપ મૃત્તિકાથી ભિન્ન કંઈથી પણ દેખાતી શકાય એમ નથી; આથી ઘટો મોહનેલીધે કરવાયલો છે. વાસ્તવિક સત્ય તો મૃત્તિકા જ છે, તેમ જગતનું સ્વરૂપ પ્રકૃતથી જુદું કંઈથી પણ દેખાતી શકાય એમ નથી. એટલામાટે જગત મેહથી કરવાયલું છે; વાસ્તવિક સત્ય તો પ્રકૃત જ છે. ૨૩૧

તે પાપરહિત, યોગરહિત, મૃત્યુરહિત તથા રજરહિત થાય
આનંદધન થાય છે, પોતે વિવેકી થાય છે તથા કાર્ધથી છી
નથી. મુમુક્ષુને પોતાના આત્માનું તત્ત્વ જાણવા શિવાય અ
કોઈ સંસારના બંધમાંથી છૂટવાનો માર્ગ નથી. ૨૨૩-૨૪

અદૈત પ્રાપ્તિનું ૨૨૩૫.

મદ્મામિષત્વનિજ્ઞાનં મલયોલસ્ય કારણમ્ ।

યેનાદિતોષમાનન્દં મદ્મ સમ્પદયતે કુપૈઃ ॥ ૨૨૫ ॥

‘ હું ’ મદ્માંથી અભિન્ન છું ’ એવું જ્ઞાન સંસારથી છૂટવાનું
કારણ ૨૨૫ છે; જે જ્ઞાનવટે વિવેકીઓ અદિતીય ૨૫ અને આનંદ
પ્રપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨૫

મદ્મમૃતમ્નુ મંદુર્યૈ વિદ્વાન્નાવર્તેતે પુનઃ ।

વિજ્ઞાનમ્પયમઃ મદ્મમ્ગ્રસ્યામિષત્વમાત્મનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

પ્રકરણ ૨૫ થયેલા વિદ્વાનનું સંસારમાં પાછું આવ્યામમન થ
નથી, એટલામાટે આત્માનું પ્રકારથી અભિન્નપણું ચાહી રી
જાણવું એટલે ૨૨૬

અમની એકતા.

મન્યં જ્ઞાનમનન્તં મદ્મ વિદ્યદં વરં કલતઃ સિદ્ધમ્ ।

નિન્વાનન્દંકર્મ મન્યમિષત્વ નિરન્તરં જયતિ ॥૨૨૭॥

કન્ય ૨૫, કન્ય ૨૫, અનન્ય. વિદ્યુદ, ૨૨૭. સિદ્ધ, નિત્ય. આ
જંદગી એટલે અને પ્રત્યક્ષમાંથી અભિન્ન એવું પરબ્રહ્મ
કર્મ ૨૭ કરવાની કન્યુદ છે ૨૨૭

પરબ્રહ્મની સ્તિતિના અન્યત્રના અમલ.

અદિદં મન્યદૈતં કલતઃકલતઃ કલ્પનોઽમાવાત્ ।

અન્યત્રત્વિ દિવિજગત્પરમ્પરૈર્નૈવકલ્પોદયાવાપ્ ॥૨૨૮॥

ચોતાથી ભિન્ન વસ્તુનો અભાવ હોવાને ક્ષીપે આ પરમ અદ્વૈત સત્ય છે. વાસ્તવિક રીતે પરમાર્થ તત્વનું જ્ઞાન થાય તો અવસ્થામાં બીજી કંઈ વસ્તુ નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય રહેતી નથી. ૨૨૮

જગતનું મિથ્યાપણ

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।

तत्सर्वं धर्मेव मत्त્યस्ताશેपभावनादोपम् ॥ ૨૨૯ ॥

જે આ સમગ્રું જગત્ અજ્ઞાનને ક્ષીપે અનેક પ્રકારનું પ્રતીત થાય છે, તે સમગ્રું જેમાં સર્વ અવનાના દોષ અસ્તિ પામ્યા છે, એવા પ્રકારૂપ છે. ૨૨૯

सृत्कार्यमृतोऽपि मृदो न भिन्नः कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।

न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः कुतो मृषा कल्पितनाममात्रः ॥ ૨૩૦ ॥

કુંભ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ છતાં તેથી ભિન્ન નથી, સર્વત્ર મૃત્તિકાનું સ્વરૂપ હોવાથી કુંભનું રૂપ ભિન્ન નથી, તો પછી ઘટો કે જેનું નામ માત્ર મિથ્યા કરવાયું છે તે, માટીથી બૂદો કેમ જ હોય ? ૨૩૦

केनापि मृद्विमतया स्वरूपं घटस्य मन्दशेषितुं न शक्यते ।

अतो घटः कल्पित एव मोहान्मृदेव मत्तयं परमार्थभूतम् ॥ ૨૩૧ ॥

ઘટાનું સ્વરૂપ મૃત્તિકાથી ભિન્ન કોઈથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી; આથી ઘટો મોહને ક્ષીપે કરવાયેલો છે. વાસ્તવિક સત્ય તો મૃત્તિકા જ છે, તેમ જગતનું સ્વરૂપ પ્રકારથી બૂદું કોઈથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી, એટલામાટે જગત મિથ્યા છે; કરવાયું છે; વાસ્તવિક સત્ય તો પ્રકાર જ છે. ૨૩૧

સદ્ગુણકાર્ય સકલં સદૈવ તન્માત્રમેતન્ન તતોજ્યંદસ્તિ ।

અસ્તીતિ યો વક્તિ ન તસ્ય મોહો વિનિર્ગતો નિદ્રિતવત્પ્રજલ્પઃ ૨૩૨

આ સઘળું જગત સદા સદ્રૂપ પ્રદાનું કાર્ય છે, એટલામાં પ્રદાનમય જ છે, પ્રદાથી ભિન્ન નથી. જે માણસ ભિન્ન અર્થો પ્રદાથી અન્ય છે, એમ કહે છે તેનો મોહનાશ નથી પામ્યો. ૨૩૨

જગત્ પ્રદારપે.

બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિત્યેવ વાણી શ્રીતી ઘૃતેજ્યર્વનિષ્ઠા વરિષ્ઠા ।

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મમાત્રં હિ વિશ્વં નાધિષ્ઠાનાદિન્નતારોપિતસ્ય ૨૩૩

અર્થર્થ વેદની ઉત્તમ શ્રુતિરૂપ વાણી કહે છે કે “ આ વિશ્વ પ્રદાર ” એટલામાં આ જગત્ સઘળું પ્રદાર જ છે, કશુંપણ પદાર્થ રૂપોતાના અધિષ્ઠાનથી અન્યથા હોય નહીં. ૨૩૩

સત્યં यदि स्याज्जगदेतदात्मना न तत्त्वहानिर्निगमाममाणतां ।

असत्यवादीत्वमपीशितुः स्यान्नैतत्रयं साधु हितं महात्मनाम् ૨૩૪

“ એમ છે ત્યારે જગત્ પ્રદારપે સત્ય હોયું ” એમ એમ માનવાથી તત્ત્વની હાનિ થાય છે, વેદનું અપ્રમાણ થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું અસત્યવાદીપણું થાય છે આ ત્રણ હોયો યથા હેવ ।, એ મહાત્માએને હષ્ટ નથી. ૨૩૪

ईश्वरो वस्तुनस्त्वष्टो न चाहंतेष्ववस्थिनः ।

न च मत्स्यानि भूतानीत्येवमेव व्यर्चात्प्रपत् ॥ ૨૩૫ ॥

જાનુના તત્ત્વને બાળનાશ હંચર શ્રીકૃષ્ણે બગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “ ૬૨૫ પદાર્થો કશુંપણ છે તેથી તેઓમાં કું રંદા નથી અને તેઓ માસમાં રક્ષા નથી. ” ૨૩૫

यदि गर्वं भवेद्विश्वं सुषुप्तं बुधमभ्यनाम् ।

यद्रोषज्જનં દિવિચિદ્તોન્મમ્મપ્રવન્મુષા ॥ ૨૩૬ ॥

સદ્વ્યક્ત્યર્થ મુક્ત્યં સદેવ તન્માત્રમેતન્ન તતોઽન્યદસ્તિ ।

અસ્તીતિ યો વક્તિ ન તસ્ય મોહો વિનિર્ગતો નિદ્રિતવત્પ્રજ્ઞાઃ ૨૩૨

આ સઘળું જગત સદા સદૃષ પ્રકાશનું કાર્ય છે. એટલામાટે પ્રકાશ જ છે. પ્રકાશી ભિન્ન નથી. જે માણુમ ભિન્ન અર્થાત પ્રકાશી અન્ય છે, એમ કહે છે તેનો મોહનાશ નથી પામ્યો. ૨૩૨

જગત્ પ્રકાશપે.

બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિત્યેવ વાણી શ્રીતી ધ્રુતેઽયર્થનિષ્ઠા ચરિષ્ઠા ।

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મમાત્રં હિ વિશ્વં નાધિષ્ઠાનાદ્વિન્નતારોપિતસ્ય ૨૩૩

અર્થવેદની ઉત્તમ શ્રુતિરૂપ વાણી કહે છે કે “ આ વિશ્વ પ્રકાશ છે ” એટલામાટે આ જગત્ સઘળું પ્રકાશ જ છે; કલ્પિત પદાર્થરૂપોતાના અધિષ્ઠાનથી અન્યથા હોય નહીં. ૨૩૩

સત્યં યદિ સ્યાઽજ્ઞગેદતદાત્મના ન તસ્વહાનિર્નિર્ગમાપ્રમાણતાં ।

અસત્યવાદીત્વમપીશિતુઃ સ્યાન્નૈતત્રયં સાધુ હિતં મહાત્મનામુ ૨૩૪

“ એમ છે ત્યારે જગત્ પ્રકાશપે સત્ય હોવું જોઈએ ” એમ માનવાથી તત્ત્વની હાનિ થાય છે; વેદનું અપ્રમાણપણું થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું અસત્યવાદીપણું થાય છે આ ત્રણ હોયો થવા દેવ !, એ મહાત્માઓને ઇષ્ટ નથી. ૨૩૪

ઈશ્વરો વસ્તુતત્ત્વજ્ઞો ન ચાહંતેષ્વવસ્થિતઃ ।

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનીત્યેવમેવ ક્યર્ચીરૂપત્વ ॥૨૩૫॥

વસ્તુના તત્ત્વને જાણનારા ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “ દરેક પદાર્થો કલ્પિત ■ તેથી તેઓમાં હું રહ્યો નથી અને તેઓ મારામાં રહ્યા નથી. ” ૨૩૫

યદિ સત્યં મત્તેદિશ્વં મુપુષ્પાયુપલભ્યતામ્ ।

મત્તોપલભ્યતે કિંચિદતોઽસત્સ્વપ્નવન્મૃપા ॥ ૨૩૬ ॥

નિરસ્નમાયાકૃતતર્વમેદં નિત્યં મુક્તં નિઃકલમમમેયમ્ ।

અરૂપમવ્યક્તમનાહ્યમચ્ચયં યયોતિઃ સ્વયં કિંચિદિદં ।

બ્રહ્મ, માયાએ કહેલા સધળા ભેદોથી રહિત છે, મુખરૂપ છે, કળાથી રહિત છે, પ્રમાણોથી જલ્લાય એ નિરાકાર છે, અવ્યક્ત છે, નામરહિત છે, નાશરહિત, સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે તથા તે આદર્યનાપર પ્રકાશ પાડે છે ।

જ્ઞાતૃજ્ઞેયજ્ઞાનશૂન્યમનન્તં નિર્વિકલ્પકમ્ ।

કેવલાસ્વળ્પદચિન્માત્રં પરં તત્ત્વં વિદુર્ઘૃષ્ઠાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ભાવથી રહિત, અનંત, અને કેવલ અખંડ ચૈતન્યરૂપ, પરંતત્ત્વને વિવેકીઓ માને અદેયમનુપાદેયં મનોવાચામગોચરમ્ ।

અમમેયમનાયન્તં બ્રહ્મ પૂર્ણમહં મહઃ ॥ ૨૪૨ ॥

ત્યાગ કરી શકાય નહીં એવું, સર્વ શકાય નહીં એવું તથા ઈંદ્રિયોથી અગમ્ય, પ્રમાણોથી રહિત, આદિ ને આદિ તથા જ્યોતિરૂપ હું પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે છું. ૨૪૨.

તત્ત્વં પદાભ્યામભિર્ધીયમાનયોર્ઘ્ન્યાત્મનોઃ શોધિતયોર્ધીય શ્રુત્યા તયોસ્તત્ત્વમસીતિ સમ્યગેકત્વમેવ મતિપાઘતે મુદ્ધુ

તત્ તથા ત્વં એ જે પદવડે બ્રહ્મ તથા આત્માને કહેવાયે છે જે કે તેઓના સંબંધમાં આમ જે પદો કહેવાયે છે તે જુનિવડે તે જે પદોની તત્ત્વમસિ એ વાક્યવડે બ્રહ્મ કહેલી છે ૨૪૩

પેતર્યવયોલેલિતયોર્નિચ, ચયયોર્નિગયતેઽયોઽયપિરુદ્ધપ સર્વોત્તમાન્યોતિ રઝવમૃત્યુયોઃ કુતઃપ્રુગદયોઃ પરમા

કરે છે. શ્રુતિપ્રમાણથી પ્રકૃષ્ટ કરાયેલા બાધવટે ઉપર કહેલ:
બન્ને ઉપાધિઓનો આ રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૪૭

સર્વતુ એકય એ જ પ્રાણ.

नेदं नेदं कल्पितत्वात् सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।

इत्थं दृश्यं साधयक्तया अपोष मेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥

“આ વસ્તુ પ્રદા નથી, આ વસ્તુ પ્રદા નથી,” કાશ્યપે કે તે પ્રદામાં કષિપત હોવાથી રત્નજીમાં દેખાયલા અર્પની પેઠે તથા દેવેનની પેઠે સત્ય નથી,” એ રીતે સારી મુક્તિથી હર્યને બચાવ કરી, પછી ઇશ્વરનો અને જીવનો એ એક બાવ, તે જ પ્રદા. તત્તન્તુ તો જ્ઞાનયા મુઝ્ઝ્યૌ તયોરઘ્વળદૈકરસત્યસિદ્ધયે ।

नालं जदत्या न मथाऽजदत्या किंतु भयार्थात्मिकयैव भाष्यम् ॥

ત્યાર પછી બન્નેની અખંડ તથા ઓકરસપણાની સિદ્ધિને માટે લક્ષ્યરૂપે સારી રીતે બન્નેને (છવ ઇંચરને) ભણવા બેઠાં. તેમા જહલસણખાનો કે અજહલસણખાનો ઉપયોગ નહીં કરતાં જહલજહલ અથવા જામત્યાગલસણખાનો ઉપયોગ કરવો બેઠાં. - ૨૪૬

[illegible]

[Faint handwritten notes]

કરે છે. શ્રુતિપ્રમાણથી પ્રદક્ષણ કરાયલા બોધવડે ઉપર કહેલ
બન્ને ઉપાધિઓનો આ રીતે ત્યાગ કરવો એમ છે. ૨૪૭
સર્વજ્ઞ એક એ જ બ્રહ્મ.

નેદં નેદં કલ્પિતત્વાન્ન મત્યં રજ્જુદૃષ્ટ્યાન્નવત્સ્વપ્નવશઃ ।
इत्यं दृश्यं साधुयुक्तया व्यपोष्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥
આ વસ્તુ પ્રદક્ષ નથી, આ વસ્તુ પ્રદક્ષ નથી, કારણ કે તે
પ્રદક્ષમાં કલ્પિત હોવાથી રજ્જુમાં દેખાયલા અર્પની પેઠે તથા
સ્વપ્નની પેઠે સત્ય નથી, ” એ રીતે આરી યુક્તિથી દૃશ્યનો
અપવાદ કરી, પછી ઇન્દ્રિયનો અને જીવનો જે એક બાવ, તે જ બ્રહ્મ.
ततस्तु तौ लक्षणया मुलक्ष्यौ तयोरग्वण्डैकरसत्वसिद्धये ।

नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंतूपयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥
ત્યાર પછી બન્નેની અખંડ તથા એકરસપણાની સિદ્ધિને
માટે લક્ષણવડે સારી રીતે બન્નેને (જીવ ઇન્દ્રિયને) બાંધવા
એમ છે. તેમાં જહલક્ષણનો કે અજહલક્ષણનો ઉપયોગ નહીં
કરતાં જહલજહત્ અથવા બાગત્યાગલક્ષણનો ઉપયોગ કરવો
એમ છે. ૨૪૮

* ‘ ગંગામા ગામ છે ’ એમા ગંગાપદનો પ્રવાહ ત્યાગ કરી તંદુર
પ્રદક્ષ કરવામા આવે છે તેથી તેમાં જહત્ લક્ષણ છે. ‘ રાત્રી ઘોડો
દોડે છે ’ એ વાક્યમાં દોડવારૂપ ક્રિયામાં દક્ષણોથી અન્વયનો અન્વય-લેતા
રાત્રીનો પણ અન્વય લેવામા આવે છે તેથી તે અજહત્ લક્ષણ છે. ‘ તે
આ દોડતો છે ’ એ વાક્યમાં તે અને આ એ બે અંશ કે જેઓ પર-
સ્પર વિરુદ્ધ છે, તેમનો ત્યાગ કરી, દેવદત્તરૂપ અવિરુદ્ધ અંશનું પ્રદક્ષ
કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે જહલજહત્ લક્ષણ છે.

અર્થાત્ ઈન્દ્રિય માવા તથા ચૈતન્યરૂપ છે, જીવ અજ્ઞાન તથા
ચૈતન્યરૂપ છે. ઈન્દ્રિયમાંથી માના કદી નાખીએ તથા જીવમાંથી અજ્ઞાન
કાઢીએ તો બેડમાં કેવળ ચૈતન્ય રહેશે.

સર્વં વસ્તુ સત્ત્વે.

મૃત્કાર્યં સકલં ઘટાદિ સતતં મૃન્માત્રમેવાહિતં
તદ્વત્સજ્જનિતં સદાત્મકમિદં સન્પાત્રમેવાસ્થિલમ્ ।

યસ્માન્નાસ્તિ સતઃ પરં કિમપિ સત્સત્યં સ આત્મા સ્વયં
તસ્માન્નસ્ત્વમાસિ મશાન્તમમલં વ્રક્ષાદ્યં યત્પરમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

જેમ-માટીના કાર્યરૂપ સઘળી ઘટ આદિ વસ્તુઓ માટી-
રૂપ જ છે, તેમ સત્ (બ્રહ્મ) થી ઉત્પન્ન થએલું આ સઘળું
જગત્ સત્રૂપ જ છે. જે સત્થી નોખું બીજું કંઈ પણ નથી,
તે સત્ પોતે આત્મા જ છે. એટલા માટે પ્રશ્નાંત, અદ્વય અને
નિર્મળ જે પરબ્રહ્મ છે, તે તું પોતે જ છે. ૨૫૩

નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિષયજ્ઞાનાદિ સર્વં યથા
મિથ્યા તદ્વદિદાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાનકાર્યત્વતઃ ।

યસ્માદેવમિદં શરીરકરણમાણાહમાધપ્યસ-

તસ્માન્નસ્ત્વમાસિ મશાન્તમમલં વ્રક્ષાદ્યં યત્પરમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

જેમ સ્વપ્નમાં અજ્ઞાને કલ્પેલું દેશ, કાળ, વિષય અને જ્ઞાતા
આદિ સઘળું મિથ્યા છે, તેમ જાગૃતમાં અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ દીપ-
ત્યોત્તિના ઉદ્ભવ થવાથી પણ અજ્ઞાને કલ્પેલું સઘળું જગત્
મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અહંકાર
આદિ સઘળું મિથ્યા છે; એટલા માટે પ્રશ્નાંત, નિર્મળ અને
અદ્વય જે પરબ્રહ્મ છે, તે તું પોતે છે. ૨૫૪

જાતિનીતિકુલગોત્રદૂરગં નામરૂપગુણદોષવર્જિતમ્ ।

દેશકાલવિષયાતિવાર્તિયદ્વક્ષ્ય તત્ત્વમાસિ માવયાત્મનિ ॥ ૨૫૫ ॥

જાતિ, નીતિ, કુલ અને ગોત્રથી દૂર રહેનાર તથા નામ.

નાશથી રહિત છે, અવ્યય છે અને જંગમની સૃષ્ટિ, રિયતિ તથા પ્રલયમાં કારણરૂપ છે તે પરબ્રહ્મ તું છે, એમ મનમાં બાવના કર. ૨૫૬

અસ્તમેદમનપાસ્તલક્ષણં નિસ્તરક્કજલરાશિનિશ્ચલમ્ ।

નિત્યમુક્તમવિભક્તમૂર્તિયદ્વદ્વા તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૬૦॥

જે પરબ્રહ્મ એક રહિત છે, અવિચળ લક્ષણવાળું છે, તંત્ર જમરના સમુદ્રની પેઠે નિશ્ચળ છે, નિત્યમુક્ત છે અને વિકાસ પામેલું નથી, તે પરબ્રહ્મ તું છે, એવી રીતની તું મનમાં બાવના કર. ૨૬૦

પ્રદમેવ સદનેકકારણં કારણાન્તરનિરાસ્યકારણમ્ ।

કાર્યકારણવિલક્ષણં સ્વયં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૬૧॥

જે પરબ્રહ્મ એક છતાં જ અનેકના કારણરૂપ છે, ખીલતું કારણોને દૂર કરવાના કારણરૂપ ॥ અને કાપેલું તથા કારણોથી વિરક્ત છે, તે પરબ્રહ્મ તું પોતે જ છે, એમ મનમાં બાવના કર. ૨૬૧

નિર્વિકલ્પકમનસ્યમહારં ચત્તારાક્ષરવિલક્ષણં પરમ્ ।

નિત્યમસ્યયગુણં નિરંજનં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ૨૬૨

જે પરબ્રહ્મ નિર્વિકલ્પ, સદૃશી મોહનું, અવિનાશી, અવ તથા હંમેશાથી વિકલ્પ. પર, નિત્ય, અવિચળ, શુભરૂપ અને નિરંજન ॥ તે પરબ્રહ્મ તું છે, એવી રીતની તું મનમાં બાવના કર. ૨૬૨

સદ્વિમાનિ સદનેકકયા અમાધ્યામકગુણવિશિષ્ટવાત્મના ।

દેવકાન્ધવસદિક્રિય સદા બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૬૩॥

જે પરબ્રહ્મ સદનેકકયા અમાધ્યામકગુણવિશિષ્ટવાત્મના ૩૫ અને કુલ નિમન્ય વિકલ્પોને દૂર અનેક પ્રકારનું કાતે છે

અને અદિતીય બ્રહ્મ છે; માટે જે પુરુષ તે બ્રહ્મરૂપે એ
શામાં રહે. તેને ફરીવાર શુદ્ધિમાં પેસવું પડતું નથી. ૨૬૭

વ મનાક્ષય એજ મુક્તિ

મે વસ્તુભ્યપિ વસ્ત્વતી વામનાનાદિરેષા
ર્તા મોક્તાપ્યહમિતિ દદા યાસ્ય મંસારહેતુઃ ।

ન્યાદદ્યાત્મનિ નિવસતા સાવનેયા પ્રયત્ના-

મુક્તિં પ્રાકુસ્તદિહ મુનયો વામનાતાનર્વં યત્ ॥ ૨૬૮ ॥

બ્રહ્મગુણ જળાયા પછી પવન (હું) કર્તા છું અને હું મોક્ષા છું.
જો પ્રકારની જે આ ૨૬ અને બ્રહ્મવત્તર વાસના રહે છે, તે વા-
ના પુરુષને મંસારના કારણરૂપ છે; એટલા માટે પ્રત્યક્ દૃષ્ટી
સ્વરૂપમાં રહીને પ્રયત્નપૂર્વક તે વાસનાને દૂર કરવી જોઈએ.
રજુ કે વ મનાનો ક્ષય થઈ જશે, એ જ મુક્તિ છે, એમ.
નિર્ધાર કરે છે. ૨૬૮

મમત્વનો ત્યાગ.

ઈમંચેતિ યો માર્ગો દેદાદવાદાવનામ્બનિ ।

ત્વયામોર્ગ્ય નિઃકૃત્યયો વિદુષા સ્વામ્મનિષ્ઠયા ॥ ૨૬૯ ॥

૨૬ અને-અશુ આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં (હું અને મારું)
એટલી રીતનો જે આ અપાવ છે. તેને વિદ્વાન્ પુરુષે સ્વાત્મ-
નિષ્ઠ રહે દૂર કરેલો એટલે ૨૬૯

અનાત્મના અનાત્મકીર્તિ ૨૭૦.

દાત્ત્વા સ્વં પ્રમદમગ્ન્યત્વં શુદ્ધિનશ્વનિમાતિમમ ।

સંપ્રદયિતેષાં મદુપાત્રાવગ્ન્યદાત્રયતિ ગ્રહિ ॥ ૨૭૦ ॥

જે કરે અદિતીય જનિએના કારણે જે અનાત્મ પ્રવચન

અને અદ્વિતીય પ્રકાર છે; માટે જે પુરૂષ તે પ્રકારે એ
માં રહે. તેને ફરીતાર ચુકામા પેસવું પડતું નથી. ૨૬૭

વ મનાક્ષય એજ મુક્તિ.

નં વસ્તુન્યપિ વ્યવતી વાગનાનાદિરેષા
ર્તા મોક્ષાપ્યદમિતિ દદા યાસ્ય મંસારહેતુઃ ।

ન્યગદ્દષ્ટાત્મનિ નિવસતા સાવનેયા મયત્ના-

મુક્તિં પ્રાપ્નન્નિદિ મુનયો વામનાતાનવં યત્ ॥ ૨૬૮ ॥

અક્ષય જ્ઞાના પછી પણ (હું) કર્તા છું અને હું બોલના છું-
વા પ્રકારની જે આ ૬૬ અને જલવત્તર વાસના રહે છે, તે વા-
ના પુરૂષને અંસારના કારણરૂપ છે; એટલા માટે પ્રત્યક્ષદષ્ટી
વત્તરમાં રહીને પ્રવત્નપૂર્વક તે વાસનાને ડર કરવી નોંધએ.
જે કે વાસનાનો સ્વયં થઈ જવો, એજ મુક્તિ છે, એમ.
નિષ્કે રહે છે. ૨૬૮

મમન્તો ત્યાગ.

દંમરેતિ યો માત્રો દેશદયાદાવનામ્બનિ ।

મદ્યાનોન્યં નિરુદ્ધાં વિદુષા સ્વામ્યનિષ્ઠયા ॥ ૨૬૯ ॥

૬૬ અને-અનુ આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં (હું) અને મારું-
નેથી રીતને જે આ અધ્યાત્મ છે, તેને વિકાન્ પુરૂષે સ્વાત્મ-
નિષ્ઠા રૂપે દેશ દાવે; એટલે ૨૬૯

અનાત્મ્ય અત્યર્થદિન્ય ત્યાગ.

સ્વાત્મ્યં સ્વં પ્રાપ્ત્વાત્માનં વૃદ્ધિવૃદ્ધિમાસિગમ ।

સ્વાત્મ્યેવ મદ્યસાત્ત્વસ્યાત્મવર્ણિ મદિ ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થ અને વૃદ્ધિની વૃદ્ધિએ ત્યાગ કરી પિતૃત્વ પ્રવચ-
૭૬

હબાપી દીપેલી અગરૂચંદનની દિવ્ય મુગધી, ઘસવાથી બહારનો દુર્ગંધ ટળી જવાથી સારી રીતે જખાઈ આવે છે, તેમ અંદર રહેલી અનંત દુષ્ટ વાસનારૂપી ધૂળથી બહુજ ખરડાએલી પરમાત્માની વાસના, જ્ઞાનના સંઘર્ષવડે એથી યવાથી ચંદનના ગંધની માફક રૂપે જખાય છે. ૨૭૪-૨૭૫

અનાત્મવાસનાજાલૈસ્તિરોમૂતાત્મવાસના ।

નિત્યાત્મનિષ્ઠયા તેષાં નાશો માતિ સ્વયં સ્ફુટમ્ ॥ ૨૭૬ ॥
અનાત્મપદાર્થોની વાસનાઓરૂપી બળાંઓથી તિરોદ્ધિત થ-
એલી આત્મવાસના, નિરંતર આત્મનિષ્ઠાથી તેનો નાશ થવે
રૂપે પ્રકાશે છે. ૨૭૬

યથા યથા પ્રત્યગવસ્થિતં મનસ્તથા તથા મુચ્ચતિ ઘાસવાસનામ્ ।
નિઃશેષમોક્ષે સતિ ઘાસનાનામાત્માનુભૂતિઃ પ્રતિબન્ધશૂન્યા ॥

મન જેમ જેમ પ્રત્યગાત્મામાં રહેવા લાગે છે, તેમ તેમ બહારની વાસનાઓને તે છોડતું જાય છે; અને એવી રીતે સઘળી વાસનાઓ તદ્દન છૂટી જાય ત્યારે સ્વસ્વરૂપના પ્રતિબંધ રહિત આત્માનુભવ થાય છે. ૨૭૭

અધ્યાસત્યાગ નિરૂપણ.

સ્વાત્મન્યેવ સદા સ્થિત્વા મનો નિયતિ યોગિનઃ ।

ઘાસનાનાં ક્ષયશ્ચાતઃ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૮ ॥

સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેવાથી યોગીના મનનો નાશ (મનોનિગ્રહ) થાય છે. વાસનાઓનો ક્ષય થવા માટે તું તાપ, અધ્યાસને ફર કર. ૨૭૮

તમો દ્વાભ્યાં રજઃ સત્ત્વાત્સત્ત્વં શુદ્ધેન નિયતિ ।

તસ્માત્સત્ત્વમવગ્રમ્ય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૯ ॥

પરમમસ્યાદિવાક્યોત્પદ્ધાત્મૈકત્વબોધતઃ ।

બ્રહ્મણ્યાત્મત્વદાદર્શાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૪ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાક્યોથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મની અને
છવની એકતાના બોધથી થતા બ્રહ્મમાં પોતાના આત્મપણના
જ્ઞાનની દૃઢતાને માટે પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. ૨૮૪

અર્ધમાત્રસ્ય દેહેઽસ્મિન્નિઃશેષવિલયાવધિ ।

સાવધાનેન યુક્ત્યાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૫ ॥

આ દેહમાં અર્ધભાવનો નિરશેષ ભવ થતાં સૂષી સાવધાન-
પણું રાખી તાપર ધર્મને-પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. ૨૮૫

મતીતિર્નીવજગતાંઃ સ્વપ્નવદ્ભાતિ યાવતા ।

સાવધિરન્તરં વિદ્વન્સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૬ ॥

હે વિદ્વાન! છવ અને જગત્ની સ્વપ્નની પેઠે ભાસી
મતીનિ થાય છે, ત્યાં સૂષી તું નિરંતર પોતાના અધ્યાસને
દૂર કર. ૨૮૬

આત્માનુ ચિંતન.

નિદ્રાયા લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેરપિ વિસ્મૃતેઃ ।

કાચિન્નાત્મવરં દત્તા વિન્નયાત્માનમાત્મનિ ॥ ૨૮૭ ॥

નિદ્રા, લોકોની વાતચિત, શબ્દ આદિ અને વિપ્રભવ
અવસ્થાને કોઈ પણ જાતે અવગણ્ય નહિ આપી, તું મનમાં
આત્માનુ ચિંતન કર. ૨૮૭

દેહમાં અનુભવ.

સાત્ત્વિયે, રજો, દુર્ગ મર્યાદાવર્ચયં વયુઃ ।

તે તા રાગદ્વેષદુર્ગ મતીમૃગ કૃત્રીવા ॥ ૨૮૮ ॥

જેમ. હર્ષણની અંદર નગર દેખવામાં આવે છે, તેમ જેમાં
આ જગત્તરૂપ આભાસ દેખવામાં આવે છે, તે પરબ્રહ્મ હું પોતે
હું એમ બાણપાથી છું કૃતકૃત્ય થયો. ૨૯૨
નટવેશની માફક દેહભાગ

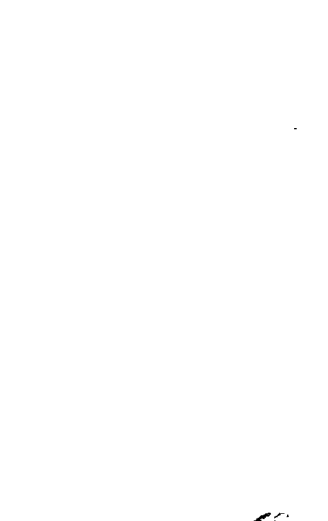
યત્સત્યમૂતં નિઝરૂપમાયં ચિદ્વિદ્યાનન્દમરૂપમક્રિયમ્ ।
તદેત્ય મિથ્યાવપુરુષસૃજેત શૈલૂપવદ્દેપમુપાત્તમાત્મનઃ ॥ ૨૯૩ ॥
જે પોતાતું રૂપ સત્ય, આય, ચૈતન્યરૂપ, અદ્વૈત, આનંદરૂપ,
નિરાકાર અને ક્રિયારહિત છે તેને પામીને, આ મિથ્યા શરીર
કે જે નટના વેશની પેઠે વેશવાળું છે તેઓ ત્યાગ કરવો. ૨૯૩.
સર્વાત્મના દૃશ્યમિદં મૃયૈવ નૈવાહમર્થઃ સણિકત્વદર્શનાત્ ।
જ્ઞાનામ્યહંસર્વમિનિમત્તીતિઃ કુનોઽહમાદેઃ સણિકસ્ય સિદ્ધયૈવ ॥

આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુ અનાત્મારૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે.
કારણ કે સર્વમાં ક્ષણિકપણું જોવામાં આવે છે. જેને ક્ષણિક
એવાદુઃખકાર આદિ છે તેને 'હું' સમજાને બાણું હું' એવી
પ્રતીતિ થવી કેમ જ સંભવે ? ૨૯૪

અહંપદાર્યસ્ત્વહમાદિસાક્ષી નિત્યં સુપુષ્પાવપિ ભાવદર્શનાત્ ।
મૂતે જ્ઞાનો નિત્ય ઇતિ શ્રુતિઃ સ્વયં મત્પ્રત્યાગાત્મા સદ્મદ્વિલસર્ગઃ ॥

અહંપદના અર્થ રૂપ તથા અહં આદિના સાક્ષીરૂપ આત્મા
નિત્યરૂપે છે. કારણ કે સુપુષ્પમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ
જોવામાં આવે છે. 'આત્મા અજન્મા છે અને નિત્ય છે' એમ શ્રુતિ
કહે છે. માટે પ્રત્યાગાત્મા મત્ તથા અમત્થી વિવક્ષ્ય છે. ૨૯૫
કાર્ય તથા કારણથી મિત્ત આત્મા.

વિદ્યારિણાં મર્શનિકારકેના નિન્યાવિકારો મર્શિતું મર્શતિ ।
મનોગસ્વપ્રમુખસિદ્ધિમ્કુટં પુનઃ પુનર્દૃષ્ટ્યસત્યમેતયોઃ ॥ ૨૯૬ ॥

વિદ્વાનાલ્પમહાસિના શ્રુતિમતા વિચ્છિન્ન શીર્ષત્રયં

નિર્મૂલ્યાદિમિપં નિષિ મુલ્લકરં ધીરોઽનુમોક્તું સયઃ ॥૨૦૩॥

સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ શુભોદ્ધિ ત્રણ પ્રયત્ન હજીવાળો મટા બગવાન અને ધીર અહંકારથી સર્વ જ્ઞાનદ્વંધી અંકારને પોતાના શરીરથી વીટી જેઠા છે. એટલામાટે શ્રુતિની સદાયતાવાળા વિજ્ઞાનરૂપ મોટા અર્જુન ત્રણે હૃદયને કાપી નાંખી એ સર્વને નિર્મૂળ કરવામા આવ ત્યારે ધીર પુરુષથી એ સુખધામી અંકાર બોમથી ચકાચ છે. ૩૦૩

અહંકારનું નિરપેક્ષ વર્ણન.

ચાવદ્વા યત્કિચિદ્વિપદોષસ્ફુર્ભિરસિ ચેદંદ્રે ।

કયમારોગ્યાય મયંતદ્વદન્તાપિ યોગિનો મુવત્સૈ ॥ ૨૦૪ ॥

ત્યાં સુધી શરીરમા થોડોક પદ્મ ઝેરનો વેગ જણાતો હોય ત્યાં સુધી આરોગ્ય થતું જ નથી; તેમ જ્યાં સુધી યોગીને થોડોક પદ્મ અહંકાર હોય ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. ૩૦૪

અહંજલજલો અહમપ્રાપ્તિ.

અમોઽસ્ત્યન્તનિટ્ટપયા તત્કૃતનાનાવિકલ્પસંહત્યા

મત્પશ્યત્ત્વવિવેકાદિદમહમસ્પીતિ વિન્દતે તત્ત્વય ॥ ૨૦૫ ॥

અહંકારની અત્યંત નિવૃત્તિથી, અહંકારે કરેલા અનેક પ્રકારના મેદોનો સંહાર કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના વિવેકથી 'હું જ્ઞાત હું' એ રીતનું તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦૫

અહંકારે કર્તૃયદમિનિ મતિ મુચ્ચ સહસા

વિકારાત્મન્યાત્મવતિફલઙ્ગુષિ સ્વસ્થિતિમુષિ ।

પુરૂષને સંસારના કારણરૂપ જોવામાં આવતા બીજા પ્રતિ-
બંધો ભલે હોય, પણ સમજાઓનું મૂળ અથમ વિકાર અઠ-
કાર છે. ૨૯૬

અઠકાર તથા મોક્ષ બિન

યાવત્સ્પાત્સ્વસ્ય સંસ્વંધોઽહંકારેણ દુરાત્મના ।

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ મુક્તિવાર્તા વિલક્ષણા ॥ ૩૦૦ ॥

ત્યાં સૂધી દુષ્ટાત્મારૂપ અઠકારની સાથે પોતાનો સંબંધ
હોય ત્યાં સૂધી મુક્તિની વાત લેશ માત્ર પણ નથી; કારણ કે
મુક્તિ એ વાત જૂઠા પ્રકારની જ છે. ૩૦૦

અઠકારત્યાગથી સંપ્રકાશપ્રાપ્તિ.

અહંકારમ્પ્રહાન્નમુક્તઃ સ્વરૂપમુપવયતે ।

ચન્દ્રવાદ્રિમલઃ પૂર્ણઃ સદાનન્દઃ સ્વયંમયઃ ॥ ૩૦૧ ॥

અઠકારરૂપી છુટથી મુક્તાય ત્યારે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.
કે જેથી ચંદ્રની પેઠે નિર્મળ પૂર્ણ, સદાનંદ અને સ્વયંપ્રકાશ-
રૂપે થાય છે. ૩૦૧

યો યા પુરે સોઽહમિતિ પ્રતીતો મુચ્યા પ્રકૃતસ્તમસાતિમૂઢયા ।

તસ્યૈવ નિઃશેષતયા વિનાશે બ્રહ્માત્મભાવઃ મતિવન્ધશૂન્યઃ ॥

શરીરમાં તમોગુણથી અત્યંત મૂઢ થયેલી જુદીએ કહેવેલા
જે અઠકાર 'તે હું' એવી રીતે પ્રતીત થાય છે. તેનો નિરશેષ
વિનાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિબંધ રહિત પ્રકટ થાય છે.

અઠકારનું સંશ્લેષે પર્જન.

મહાનન્દનિર્ધિર્મદાસલ્લતાહંકારયોરાદિના

મંત્રેષ્ટપારમિ રહ્યને ગુણમયૈશ્વર્યંદસિધિર્મસ્તકૈઃ ।

યદધ્યાસાત્માતા જનિમૃતિજરાદુઃસ્વદુલા

મતીત્રિચિન્મૂર્તેસ્તવ સુલતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

અહંકાર કે જે કર્તા છે, (વિકારરૂપ છે, કળવડે સંતુષ્ટ થનારો ॥ અને આત્મસ્થિતિને ચારનાર છે, તેમાં ‘હું છું’ એવી ભુદ્ધિનો તું ત્યાગ કર. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી ઘેરાયેલો આ-સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

સદૈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિમોરાનન્દમૂર્તેરનવથકીર્તેઃ ।

જૈવાન્યયા કાષ્પવિકારિણસ્તૈ વિનાહમધ્યાસમુપ્ય સંસૃતિઃ ॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસ-વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

શાનરૂપી તરવારથી અહંકારનો નાશ.

તસ્માદહંકારમિમં સ્વશત્રું મોક્ષર્ગલે કષ્ટકવત્પતીતમ્ ।

વિચ્છિદ્યવિજ્ઞાનમહાસિનાંસ્ફુટં શુદ્ધસ્વાત્મસામ્રાજ્યમુત્તમયથેષ્ટમ્ ॥

જે ‘ન’ લોચન કરનારને ગળામાં કાંટે હોય, તે મહાદુઃખી થાય છે તેમ તેને મહાદુઃખ દેનારા આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજ્ઞાનરૂપ મોટા અગ્નિથી કાપી નાંખીને, તું આત્મસામ્રાજ્યની અકવર્તીપણાના રપટ-સુખને યથેષ્ટ રીતે લોગવ. ૩૦૮

તતોઽમાદેર્નિનિવર્ત્ય દર્શિ સંત્યક્તરાગઃ પરમાર્થલાભાદ ।

નૃર્ણી સમાસ્વાત્મચુંસ્તાનુમૃત્યા પૂર્ણાત્મના પ્રજ્ઞાણિ નિર્વિકલ્પઃ ॥

મદધ્યાસાત્પ્રાપ્તા જનિમૃતિજરાદુઃસપદુલા

મતીષધિન્મૂર્તેસ્તથ સુસતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

અહંકાર કે જે કર્તા છે, (વકારોરૂપ છે, રૂઝવડે સંતુષ્ટ થનારો) તે અને આત્મસ્થિતિને ચારનાર છે, તેમાં 'હું' 'તું' એવી ભ્રુદ્વિનો તું ત્યાગ કર. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને શુભરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી ઘેરાયેલો આ મંત્રાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

મદંકકરસ્ય વિદાત્મનો વિયોગાનન્દમૂર્તેઽનવલકીર્તે ।

નૈશાન્દયા કાવ્યરિકારિણસ્તે વિનાશધ્યાસમમુખ્ય સંગતિર્લા

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, નિર્દેશ નિર્નિકર્મો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસરિત્તઃ થીજ કેઈ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

જનરૂપી તત્ત્વારથી અહંકારનો નાશ.

સામાદંકારવિષં સ્વગતૃ મોક્ષગેઝ કષ્ટદયમનીનમ્ ।

નિરિત્તગવિજ્ઞાનમહાગિનાશ્કુટૃ હૃદયવાચ્યાઘાતગુણં વયેષ્ટમ્

હું ન એ.જન હવે, અને તે જગમાં કોરો. હોય, તે મહાદુઃખરૂપી છે તેમ તેને મહાદુઃખ દેવાળા આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજયરૂપે મેલ અડૂંથી કાઢી નાંખીને. તું આત્મજાનરૂપી અહંકારી સ્વભાવ રૂપે મુખને કમેદ રીતે કોતળ કર.

તમે દ્રવ્યનિરિકર્મ કરીને મેલકુલાનુ વાવાદેયાવાનુ
તુઝાં મનદાત્મજાનરૂપ વા વા

યદધ્યાસાત્પ્રાપ્તા જનિમૃતિજરાદુઃસ્વબદ્ધુલા

મતીત્રિશ્ચિન્મૂર્તેસ્તવ સુસ્રતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

અહંકાર કે જે ઠર્તા છે, વિકારોરૂપ છે, ફળવડે સંતુષ્ટ થનારો છે અને આત્મસ્થિતિને ચોરનાર છે, તેમાં 'હું છું' એવી ભુદ્ધિનો છું ત્યાગ કર. છું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખો-થી ઘેરાયેલો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

મદેકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિયોરાનન્દમૂર્તેરનવદ્યકીર્તેઃ ।

જૈવાન્યયા કાપ્યવિકારિણસ્તૈ વિનાદર્મધ્યાસેમ્મુપ્યે સંસૃતિઃ ॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, તિ-રોંપ દીર્ઘકાળો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસ-વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

ચાનરૂપી તરવારથી અહંકારનો નાશ.

તસ્માદહંકારમિમં સ્વકાચું મોક્તુર્ગમે કષ્ટકથમસીતમ્ ।

નિષ્ણિયવિજ્ઞાનમદામિનાસ્ફુટં મુદ્સ્વાત્મસાધ્યાગ્યમુતં યયેશ્વમ્

જે ન બોધન કરનારને ગળામાં કાંટો રહેલો, તે મહાદુઃખ-દાયી છે તેમ તેને મહાદુઃખ દેનારા આ અહંકારરૂપી શત્રુને નિષ્ણાનરૂપ મોટા ખડ્ગથી કાપી નાંખીને, તું આત્મજ્ઞાનરૂપ અકષર્ણીયવાન રૂપદ સુખને ધ્યેય રીતે સોગવ. ૩૦૮

તતોદ્યમાદંનિનિવર્ત્ય દૃષ્ટિ મંત્રયક્તરાગઃ પરમાર્થજામાદ ।

તુર્જા તમાસ્વાત્મમુગ્ધાનુમૂળ્યા ગુર્જાગ્યના મદ્ધાણિ નિર્વિકલ્પ

એ પ્રમાણે દેહરૂપ થઈ આત્માથી ભેદ પડવાને લીધે વિષયોના અનુસંધાનમાં જે તત્પરપણું થાય છે, તેજ સંસારરૂપી બંધનના કારણરૂપ છે. ૩૧૨

કાર્યરૂપ વાસનાનો નિરોધ.

કાર્યમવર્ધનાદ્વિજમવૃદ્ધિઃ પરિદૃશ્યતે ।

કાર્યનાશાદ્વીજનાશસ્તસ્માત્કાર્ય નિરોધયેત્ ॥ ૩૧૩ ॥

બીજનાં કાર્યની વૃદ્ધિ થવાથી બીજની વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે; અને કાર્યોનો નાશ થવાથી બીજનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે. એટલા માટે વાસનાના કાર્યરૂપ વિષયોને રોકવા જોઈએ.

વાસનાવૃદ્ધિતઃ કાર્યે કાર્યવૃદ્ધ્યા ચ વાસના ।

વર્ધતે સર્વથા પુંસઃ સંસારો ન નિવર્તતે ॥ ૩૧૪ ॥

વાસના વધવાથી વિષયો વધે છે અને વિષયો વધવાથી વાસના વધે છે અને એમ થવાથી પુરૂષને કોઈ રીતે સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૩૧૪

સંસારવન્ધવિન્નિહ્યૈ તદ્દ્વયં પ્રદેશ્યતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા બહિઃ ॥ ૩૧૫ ॥

તાભ્યાં મવર્ધમાના સા સૂતે સંસૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ લયોપાયઃ સર્વાવસ્થામુ સર્વદા ॥ ૩૧૬ ॥

સંસારરૂપ બંધનને તોડી નાખવામાટે સંન્યાસીએ વાસના અને વિષયો એ બંને બાળી નાંખવાં જોઈએ. મનમાં ચિંતાને કરવાથી તથા બહારની ક્રિયા કરવાથી વાસના વધે છે અને વધતી જતી વાસના સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે; એટલામાટે

અનુભવ થાય ત્યારે બંધન અને બંધનથી થતાં દુઃખો લેશમાત્ર
પણ ભોવામાં આવતાં નથી. ૩૨૦

દૃશ્યં પ્રતીતે પ્રવિલાપયન્સન્સમાત્રમાનન્દધનં વિભાવયન્ ।
સમાહિતઃ સન્વદિરન્તરં વા કાલં નયેયાઃ મતિ કર્મવન્ધં ॥

જો તને કર્મબંધ હોય તો, પ્રતીત થતા દૃશ્ય પદાર્થોનો
લય કરતાં, આનંદધન સન્માત્ર પ્રદક્ષની ભાવના કરતાં અને અંદ-
રના તથા બહારના વિષયોથી સાવચેત રહેતાં કાલક્ષેપ કર. ૩૨૧

પ્રદક્ષિણામાં પ્રમાદ એ જ હાનિ.

મમાદો વ્રત્તનિષ્ઠાર્યા ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

મમાદો મૃત્યુરિત્યાહ મગવાન્વ્રજ્જનઃ સુતઃ ॥ ૩૨૨ ॥

પ્રદક્ષિણામાં કદી પણ પ્રમાદ (ગરલત) કરવો નહીં. કારણ
કે પ્રમાદ એ જ મૃત્યુ છે, એમ-પ્રદક્ષાના પુત્ર મહાત્મા સત્ક્ર-
માર કહે છે. ૩૨૨

પ્રમાદ વ્યથાના કારણરૂપ.

ન પ્રમાદાદનર્થોઽયો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોદસ્તતોઽહંધીસ્તતો વન્ધસ્તતો વ્યથા ॥ ૩૨૩ ॥

જ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રમાદ કરવા કરતાં બીજો કોઈ
પણ મોટો અનર્થ નથી. કારણ કે પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહ-
ભુદિ, અહંભુદિથી બંધ અને બંધથી વ્યથા થાય છે. ૩૨૩

વિપંયાભિમુક્તં દૃશ્ય વિદ્વાંમપિ વિસ્મૃતિઃ ।

વિસૃપયતિ ધીરોપૈર્મોષા જારમિવ મિયમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

એટલા માટે સમાધિમાં તત્ત્વને બાલુનારા વિવેકને, પ્રમા-
દથી વધારે કોઈ પણ બીજો શત્રુ નથી. તત્ત્વમાં ચિત્તની એકા-
ગ્રતા. રાખનારને સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, માટે તું તત્ત્વમાં
ચિત્તની એકાગ્રતા રાખ અને વિષયોથી સાવચેત રહે. ૩૨૮

मनः स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यधः ।

पणितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईक्ष्यते ॥ ३२९ ॥

તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી પ્રમાદને લીધે છટકે છે એટલે નીચે
પડે છે. એ પ્રમાદો જે નીચે પડે છે, તે જ દુઃખી થાય છે; પણ
પાછો તુરંત થડી શકતો નથી. ૩૨૯

संहरणं वर्जयेत्तस्मात्सर्वानर्थस्य कारणम् ।

मीरतां यस्य कैवल्यं विदेहे च स केवलम् ॥

सर्वविघ्नव्यग्रतां भेदं भयं घ्नन् यतुःश्रुतिः ॥ ३३० ॥

એટલા માટે અધર્મો અને અર્થોના કારણરૂપ મંકરણને ઇચ્છી દેવો.
એ.એ. જેને જીવ-શ્રુતિ પ્રાપ્ત થાય, તેને વિદેહશ્રુતિ પણ
પ્રાપ્ત થાય છે જે પુરૂષ જરા પણ બેદરદિ સખે, તેને પણ
પ્રાપ્ત થાય છે એમ યજુર્વેદની શ્રુતિ કહે છે ૩૩૦

જાન્યેન જાન્યેન જાન્યેન

यदा कदा चापि विगमिदेष प्रसादनमन्येषुमात्रभेदम् ।

वाचन्ययामुद्यमं भयं नर्दन् यदापि सर्वं विगमयता प्रसादान् ॥ ૩૩૧ ॥

જે વિગમન કોઈ નમયે પણ અર્થના પ્રકારમાં પ્રમાદને લીધે
અનુભવ થતું નહીં જુદે ને. નેને ને સમયેજ બધા પ્રાપ્ત થાય
છે (પ્રમાદવિગમન દેવ પ્રસાદમાં અનુભવે નથી.) ૩૩૧

શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયશતૌર્નીપિદે દૃશ્યેઽય યઃ સ્વાત્મમર્તિ કરોતિ ॥

ઉપૈતિ દુઃસ્વોપરિદુઃસજાતંનિપિદ્યક્તાં ॥ મલિન્નુવો યથા ૩૨૨

મેંકડો શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયોએ અપવાદ કર્યા છતાં પણ જે પુરૂષ દૃશ્ય પદાર્થમાં અહુતુદ્ધિ કરે. તે નિરેધનો કરનાર પુરૂષ જુડાં ઠામ કરનારા મલિન પુરૂષની પેઠે દુ.ખ ઉપર દુ.ખને જ પામ્યા કરે છે. ૩૩૨

સત્યાભિસંધાનરતો વિમુક્તો યદ્દત્તમાન્વીયમુર્વૈતિ નિત્યમ ।

મિથ્યાભિસંધાનરતસ્તુ નરોપેદ્દદૃષ્ટં તદેતદ્ધર્માર્ચાર્ચવોઃ ૩૩૩

જેમ શાદુકાર સાથાનું અભિસંધાન કરવાને લીધે સર્વકા છટો રહી ખોટાઈ મેળવે છે અને ધાર માણસ ખોટી વાતનું અભિસંધાન કરવાને લીધે ખરાબ થાય છે, તેમ સમજી માણસ સાચા પ્રહારસ્તુનું અભિસંધાન કરવા મુક્ત રહી પોતાની અવિરળ મહત્તાને મેળવે છે અને મુક્ત માણસ દેહઆદિ ખોટા પદાર્થોનું અભિસંધાન કરવાથી મંમાસમાં દુ.ખી થાય છે ૩૩૩

અનિએ ૩૥ રીતે - ૨૧ ।

યાતિરસદનુસાન્ધિ ચન્ધદેતું વિદાય

સ્વયમયમહમસ્મીત્યાત્મવરદૃષ્ટં નિ

મુખયતિ નનુ નિષ્ઠા વ્રત્યણિ સ્વાનુભૂત્યા

હરતિ પરમવિદ્યાકાર્યદુ શ્વં મર્મીતમ ॥ ૩૩૪ ॥

મુમુક્ષુએ ખોટા દેહાદિકનું અનુસંધાન કે જે અંધનું કારણ છે તેને છોડી દઈ 'હું પ્રહાર છું' જેવી આત્મદૃષ્ટિ કરવા પડેનું એટલે પ્રહારિણ સ્વરૂપના અનુભવથી મુખ્ય થાય છે અને પ્રતીતિ અભેલા અવિદ્યાનાં કાર્યરૂપ મહાદુ ખને દરે છે ૩૩૪

અને વિષયોને છોડી દઈ, નિત્ય આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને તે દરયોનું અદ્વૃષ્ટ નજર થાય, એમ કરવું ભેદજે. ૩૪૧

સર્વાત્મસિદ્ધયે મિત્તોઃ કૃતશ્રવણકર્મણઃ ।

સમાધિં વિદધાત્યેષા શાન્તો દાન્ત ઇતિ શ્રુતિઃ ॥ ૩૪૨ ॥

જેવો વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું હોય એવા સંન્યાસીને સર્વાત્મ-
કપલાની સિદ્ધિને વાસ્તે ' શાંતોદાન્તઃ ' એ શ્રુતિ સમાધિ કર-
વાની આજ્ઞા કરે છે. ૩૪૨

વાસનાનુ દૃષ્ટવું.

આરુદ્ધશક્તેરહમો વિનાશઃ કર્તુ ન શક્યઃ સદમાપિ પશ્ચિત્તે ।
યે નિર્વિકલ્પાલ્પનમાધિનિ ધલાધ્વાનન્નરાનન્નમવાદિ વાતનાં

જેઓ નિર્વિકલ્પ નામની સમાધિમાં નિઃશય થએલા હોય
છે, તેવા પંડિતોથી પણ અનાદિકાળથી ભમેલા અહંકારને
સહસા નાશ કરી શકતો નથી કારણ કે વાસનાઓ અનેક જ-
નની ભામેલી હોય છે. ૩૪૩

અરંકુદ્દપેદ્ય કોઢિન્યા યોગયિરશત્રેર્વસાન્ ।

વિશેષશક્તિઃ પુનઃ વિશેષયતિ તદુત્તેઃ ॥ ૩૪૪ ॥

અવરૂપના જાતથી મીઠું કરવારી અદ્વૃષ્ટિમાં ભેદી રહી
વિશેષશક્તિ, યોગન્ય સંયોગી પ્રવરને વિશેષમાં નાંખે છે ૩૪૪

વિશેષશક્તિ ૩૪૨ મિત્તોઃ ।

વિશેષશક્તિરિત્યેવો વિષયો વિગતું

વિશેષશક્તિરિત્યેવો વિષયો વિગતું

ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અદ્વૈત આત્માનું દર્શન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી દુઃખની ગાંઠનો નિઃશેષ લય થાય છે. ૩૫૧
હું હું આદિ બુદ્ધિના રોગો.

સ્વપ્રતિદિગ્મિતીયં કલ્પના બુદ્ધિદોષા-

સ્વપ્રતિ પરમાત્મન્યદ્વયે નિર્વિશેષે ।

મરિલસતિ સમાધાવસ્ય સર્વો વિકલ્પો

વિભવનમુપગચ્છેદસ્તુતત્ત્વાવધૃત્યા ॥ ૩૫૫ ॥

અહીં અને નિર્વિશેષ પરમાત્મામાં બુદ્ધિના આ રોગોની લીધે ' હું ' હું ' અને ' આ ' કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. પણ આ આધિર્મા વસ્તુના તત્વનો નિઃશ્વય થવાથી સમગ્રો વિકલ્પ લય પામે છે. ૩૫૫

સંન્યાસીનું સદાચ

શાન્તો દાન્તઃ પરમુપરતઃ શાન્તિયુક્તઃ સમાધિ

કુરેન્નિયં કલ્પયતિ યતિઃ સ્વસ્ય સર્વાસ્વભાવમ્ ।

સેનાવિષાતિમિત્રત્રિનાન્નાધુ દગ્ધ્વા ત્રિકલ્પાન્

બ્રહ્માકૃત્યા નિવર્તાતિ મુક્તં નિષ્ક્રિયો નિર્વિકલ્પઃ ॥ ૩૫૬ ॥

શાન્ત, ચિત્તેન્દ્રિય, પરમ ઉપરામ પામેલો, સમાધાનો અને કલ્પ કલ્પ કરતો સંન્યાસી, પોતાના બ્રહ્માભાવનો સ્વાદ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવને લીધે, અવિધારૂપી અંધારાથી દુઃખ થઈને નિઃશ્વયને બાળી નાંખી પાતે કિપારહિન અને વિગતવર્તન કરે બ્રહ્મ કર બની મુખે કરી રહે છે. ૩૫૬

સમાધિના એ પ્રવિણાચ્ચ કારણ થો પ્રાદિષેનઃ સ્વપ્રતિ વિદ્યાગ્મનિ

દ દરમુક્તા મર્યાદાકરેન્નિયં કુવાગોદગ્ધ્યાભિપાવિનઃ ॥ ૩૫૭ ॥

અતીવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં ન સ્થૂલદૃષ્ટ્યા પ્રતિપન્નમર્હતિ ।
 સમાધિનાત્યન્તમુસૂક્ષ્મટ્ટયા જ્ઞાતરૂપમાર્યેરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ ॥૩૬૧॥
 પરમાત્માનું તત્ત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સ્થૂલ
 દૃષ્ટિથી જાણી શકાય એવું નથી; એટલામાટે અત્યંત શુદ્ધ
 બુદ્ધિવાળા સજ્જનોએ સમાધિ કરી બહુ જ સૂક્ષ્મ વૃત્તિથી
 તેને જાણવું એમ છે. ૩૬૧

મનને સુવર્ણદેશાંત.

યથા સુવર્ણં પદ્મપાકજોર્ધનં ત્યક્ત્વા મલં સ્વાત્મગુર્ણં સમૃચ્છતિ ।
 તથા મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોમલં ધ્યાનેન સંત્યજ્ય સમેતિ તત્ત્વમ્ ॥૩૬૨॥
 જેમ સારી રીતે તાલીને શુદ્ધ કરેલું સોનું મેલને છોડી
 દઈ પોતાના શુષ્કને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ધ્યાનથી શુદ્ધ કરેલું
 મન મત્ત, રજ, અને તમઝથી મેલને છોડી દઈ, તત્ત્વને પ્રાપ્ત
 થાય છે. ૩૬૨

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે થાય ?

નિરન્તરાધ્યામવશાચદિત્યં પક્કં મનો યત્સાધિ સીયતે યદા ।
 તદા મદ્યાધિઃ સ વિવલ્પવર્જિતઃ સ્વતોદ્ભવાનન્દરસાનુભાવકઃ ॥૩૬૩॥
 એમ મન નિરંતર અધ્યાસને લીધે પકવ થઈને ત્યારે
 બ્રહ્મામાં લય પામે ત્યારે પોતાની મેળે જ અદ્વૈત આનંદ રસનો
 અનુભવ કરાવનારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે. ૩૬૩

સમાધિનું પ્રાપ્ત્ય.

મમાધિનાનેન મમસ્તથામનાગ્રન્થેર્વિનાશોઽપિલક્યમાશઃ ।
 અન્નર્દશિઃ મર્ચત ઇવ મર્ચદા સ્વરૂપાવિસ્ફૂર્તિરયત્નતઃ સ્વાત્મા ॥૩૬૪॥
 ૨૧. સમાધિથી સઘળી વાતનારૂપ ગ્રંથિનો નાશ થાય છે,
 સઘળા ઈર્ષાનો નાશ થાય છે અને યત્ન વગર જ અંદર બહાર

ચિત્તનિરોધની શ્રેયતા.

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः

संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।

तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिन-

स्तस्माच्चित्तनिरोध एव सततं कार्यः प्रयवान्मुनेः ॥ ૩૬૯ ॥

એકાંતમાં રહેવાથી ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થાય છે, ઇન્દ્રિયોના ઉપરામથી ચિત્તનો સંરોધ (શમ) થાય છે, નિરોધથી અહં-કારરૂપ વાસનાનો લય થાય છે અને એ મટવાથી યોગીને સર્વદા બ્રહ્મસંબંધી અવિચળ આનંદ રસનો અનુભવ થાય છે; એટલા માટે યોગીએ પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ. ૩૬૯ વાણી આદિનો લય.

चार्यं नियच्छात्मनि सं नियच्छ बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि
तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥ ૩૭૦ ॥

વાણીનો. મનમાં, મનનો બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો બુદ્ધિના સાક્ષીમાં અને તે સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પૂર્ણાત્મામાં લય કરી પરમ શાંતિને પારણ કર. ૩૭૦

देहमागेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः ।

पैर्पर्वृत्तेः समायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥ ૩૭૧ ॥

રેહ, માણ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિ જે જે ઉપાધિઓવડે વૃત્તિનો સમાગમ થાય, તે તે ભાવપાત્ર યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭૧

तन्निवृत्त्या मुनेः सम्यक्गर्वोपरमर्णं सुखम् ।

महद्भयને मदानन्दरसानुभवविश्रवः ॥ ૩૭૨ ॥

આખાની અદિતીવના.

અન્તઃ સ્વયં ચાપિ વહિઃ સ્વયં ચ સ્વયં પુરસ્તાત્સ્વયમેવ પશ્ચાત્
સ્વયં ધવાચ્ચાં સ્વયમપ્યુદીન્યાં તથોપરિષ્ઠાત્સ્વયમપ્યપસ્તાત્ ૩૯૦

અદર, બહાર, આગળ, પાછળ, દશિણમાં, ઉત્તરમાં, ઉચે
અને નીચે, પોતે એક આત્મા જ છે; બીજું કંઈ નથી. ૩૯૦

તરફેનભ્રમવુદુદાદિ મર્થ સ્વરૂપેણ જલં યથા તથા ।

ચિદેવ દેહાદ્યહમન્તમેતત્તર્વં ચિદેવંકરસં ત્રિશુદ્ધમ્ ॥ ૩૯૧ ॥

જેમ તરંગ, ફીણ, ચકરી અને પરપોટા આદિ સઘળા પદાર્થો સ્વરૂપે જળ જ છે, તેમ દેહથી તે અહંકાર પર્યંત આ સઘળું એકરસ અને પરમ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે. ૩૯૧

તું હું આદિ સર્વ મિથ્યા.

સદેવેદં મર્થં જગદવગતં વાદ્મનસયોઃ

સતોઽન્યસાસ્ત્યેવ પ્રકૃતિપરમીઞ્ચ સ્થિતવતઃ ।

પૃથક્ કિં મૃત્સ્નાયાઃ કલશઘટકુમ્ભાદ્યવગતં

વદત્યેષ ભ્રાન્તસ્ત્વમહમિતિ માયામદિરયા ॥ ૩૯૨ ॥

વાણી અને મન આદિથી બાહ્યમાં આવતું આ જગત્ પ્રકટિત જ છે; પ્રકૃતિથી પર સીમાડામાં રહેલાં પ્રકટિત નોખું નથી. ઘટ, કળશ અને કુંભ આદિ માટીના પદાર્થો માટીથી જ બનેલા છે ? નથી જ હોતા. જે પુરૂષ જગતને પ્રકટિત નોખું કહેતા હોય તે પુરૂષ 'તું' અને 'હું' ઇત્યાદિ આકરવાળી માયાથી મદિરાથી શાંતિ ગામેલો છે, એમ બલુકું. ૩૯૨

ક્રિયાસમમિહારેણ યત્ર નાન્યદિતિ શ્રુતિઃ ।

અર્વાતિ દ્વૈતરાહિસં મિથ્યાધ્યાસનિવૃત્તયે ॥ ૩૯૩ ॥

ભિમાનના સંબંધથી દૂર. વેદનાં વચનોથી સિદ્ધ. નિત્ય
' હું ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ થતું જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, તેનો વિ
પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરે છે. ૪૧૦

અજરમમરમસ્તામાવસ્તુસ્વરૂપં

સ્તિમિતસલિલરાશિપ્રહયમારૂપાવિહીનમ્ ।

શમિતગુણવિકારં શાશ્વતં શાન્તમેકં

હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણ સમાધૌ ॥ ૪૧૧ ॥

જરારહિત, મરણરહિત, સર્વદા બાળ વસ્તુરૂપ, નિ
યમેત્રા સમુદ્ર જેવું, નામ રહિત, જેમાં શુદ્ધોના વિકાર
ધાય છે એવું, અવિચળ, શાંત અને એક જે પરબ્રહ્મ છે.
વિદ્વાન્ પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરે છે. ૪૧૧

સમાહિતાન્તઃકરણઃ સ્વરૂપે વિલોકયાતમાનમણ્ડલૈર્ભવમ્ ।

વિનિહીન્ધ્ય યન્થં મવગન્ધગન્ધિતં યત્નેન પુંસ્ત્વં સફલીકૃત્વ

તું અંતઃકરણને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરીને અખંડ વૈ
વાળા આત્માને જો. બંધને કાપી નાખ અને સંસારના ગે
દુર્ગંધી થએલા પુરૂષપણને યત્નથી સફળ કર. ૪૧૨

સર્વોપાયિવિનિર્મુક્તઃ મગિતાનન્દમદ્રયમ્ ।

માનયાતમાનમાન્દસ્યે ન મુયઃ કંપસેઽરને ॥ ૪૧૩ ॥

નમણી ઉપાધિઓથી રહિત, સમ્બિદ્ધાનંદરૂપ અને અ
આત્માને પોતારૂપ ધાર એમ ધારવાથી તને પાછો સંસાર
હૈરા રહેશે નહીં. ૪૧૩

મદાત્માને પુનઃ/અતો અભવ.

છાંદસ પુંમઃ ચચિદ્રયમાનપાવામરૂપેણ કમ્પાનૂમૃતપા ।

ઝરીઃ ક્ષાગ્નિરુચ્ચાગ્નિરસં પુનર્ન મન્થન દ્વં મદાત્મા ॥ ૪૧૪ ॥

અવ-મુક્તનાં મશ્નજો.

મમાકારતયા મદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાચાર્યધી-

રત્નાવેદિતમોગ્યમોગકલ્પનો નિદ્રાલુલ્લસલત્ ।

સ્વમાલોકિતલોકવજ્રગદિદં પડયન્કચિલ્લબ્ધધી-

ગમ્ને કશ્ચિદનન્નપુણ્યફલમુપગમ્યઃ ॥ ૪૨૬ ॥

સર્વજ્ઞ શ્રદ્ધાકારણજે સ્વેવાને સ્તીધે જેની બાદ્ય વિષયવાળી
બુદ્ધિ ઉપેક્ષા માણુમ પેડે છટી ગઈ હોય, એવા બીજાઓએ નિ
ચેડન કરેલા બોધ્ય પદાર્થોને બાગાડની પેડે બોગવનાર અને આ
જગતને સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા હોઠા જેવું દેખતો સ્થિત-
પ્રજ્ઞપોથી કોઈ સ્થાનમાં એમી રહે છે, એવા યોગીને જ અતંત
પુણ્યેના ફળોને બોગવનાર અને પૃથ્વીમાં માનવાન સમજવો.
સ્થિત પ્રજ્ઞનું મશ્નજી.

સ્થિતપ્રજ્ઞો યતિમ્યં યઃ તદાનન્દમશ્નુતે ।

પ્રજ્ઞાતેવ વિલીનાત્મા નિર્વિકારો વિનિદ્રિયઃ ॥ ૪૨૭ ॥

સ્થિત પ્રજ્ઞ ક્રિયાચ્છિન્ન અને શ્રદ્ધામાં જ સ્તીન વૃત્તિવાળો જે
જ સર્વજ્ઞ, અનુભવમાં રહેતો હોય, તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ (નિઃસ્થાન
જેમો) જ નમજવો ૪૨૭

નો. યોગિ-સત્યસંક્રમાચાર્યાદિની ।

જા. જ. વિન્દ્યાશા શ્રુતિઃ વંશુનિ કટયતે ॥ ૪૨૮ ॥

પશ્ચિમી મુક્તિ દર્શન, શ્રદ્ધા તથા આત્માની બોધમાં
- વિન્દ્યાશા શ્રદ્ધાકારણે વૃત્તિ હોય, તે પ્રજ્ઞા કરેલા.
અવ-મુક્ત જેને કરેલા ।

સ્થિતપ્રજ્ઞો મરેદ્વ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞઃ ત ડગ્ધને ।

પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ મરેદ્વ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞો વિગ્ધઃ

યસ્યો વિશ્વમાયઃ ન જીવન્મુક્ત इष्यते ॥ ૪૨૯ ॥

એ પ્રજા જેની મારી રીતે વિશ્વના પામેલી હોય, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે જેની પ્રજ્ઞા વિશ્વતા પામેલી હોય. જેને જ્ઞાનદ નિરંતર વર્તતો હોય અને પ્રપંચને બધું કરી જતી ન મરે તે હોય. તે હવન્મુક્ત કહેવાય છે ૪૨૯

ભીનધીરપિ જાગર્તે યો ગાદ્યર્દશર્મિનઃ ।

યોયો વિશ્વોદનો યસ્ય ન જીવન્મુક્ત इष्यते ॥ ૪૩૦ ॥

બુદ્ધિ છીન થયા છતાં પણ જે જાગરે હોય, જાગતાં છતાં જાગતાના ધર્મોથી રહિત હોય અને જેનો ભોય વાસનારહિત હોય, તે હવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૩૦

શાન્તમંમારકમનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।

યસ્ય વિશ્વં વિનિધિર્ન જીવન્મુક્ત इष्यते ॥ ૪૩૧ ॥

જેને સંસારની રચનાનું અનુસંધાન થાંત થયું હોય, જે રીતે કલાવાન છતાં પણ કલા રહિતની પેઠે વર્તતો હોય અને જેનું ચિત્ત નિશ્ચયમુક્ત થયું હોય, તે હવન્મુક્ત કહેવાય છે.

વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિઞ્છાયાવદનુરર્તિનિ ।

અરનામદશમાયો જીવન્મુક્તસ્ય ભક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

છાયાની પેઠે અનુસરનારો. આ દેહ વિષમાન છતાં પણ જેને તેમાં અહંતા કે મમતા ન હોય, તેને હવન્મુક્ત સમજવો.

અર્માનાનનુમંગ્ગાને મવિષ્યદવિષારણમ્ ॥

આદર્શોઽન્યપિ માર્ગે જીવન્મુક્તસ્ય ભક્ષણમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

જે પુરૂષ અપેક્ષી વાતનું સમજૂ કરતો ન હોય, અવિષ્ય-

અવનમુક્તનાં લક્ષણો.

વ્રજાકારતયા મદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાચાર્યધી-

રન્યાવેદિતધોગ્યધોગકલનો નિદ્રાલુલ્લસ્યત્ ।

સ્વમાલોકિતલોકવજ્રગદિદં પદ્યનકચિલ્લન્ધધી-

રાસ્તે કશ્ચિદનન્તપુણ્યફલભુગ્ધમ્યઃ સ માન્યો ભુવિ ॥ ૪૨૬ ॥

સર્વદા પ્રજ્ઞાકારપણે રહેવાને લીધે જેની બાહ્ય વિષયવાળી
બુદ્ધિ ઉપેક્ષા માણુમ પેડે છટી ગમ્મ હોય, એવા બીજાઓએ નિ-
વેદન કરેલા લોગ્ય પદાર્થોને બાળકની પેડે ભોગવનાર અને આ
જગતને સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા લોકો જેવું દેખતો સ્થિત
પ્રજ્ઞયોગી કોનું સ્થાનમા બેસી રહે છે એવા યોગીને જ અનંત
પુણ્યોનાં ફળોને ભોગવનાર અને પૃથ્વીમાં માનવાત્ર સમજાયે.

નિયત પ્રાત્નુ મક્ષણ.

સ્થિતમત્રો યતિરયં યઃ મદાનન્દમશ્નુતે ।

પ્રજ્ઞાયેવ વિષ્ણીનામ્યા નિર્વિકારો વિનિષ્ક્રિયઃ ॥ ૪૨૭ ॥

નિર્વિકાર, ક્રિયારહિત અને પ્રજ્ઞામા જ સ્તીત વૃત્તિવાળો જે
રેગી સર્વદા આનંદમા રહેતો હોય તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ (નિષ્ક્રિય
બુદ્ધિવાળો) સમજાયો. ૪૨૭

વ્રજાન્યનાં શ્રોત્રિયયોરેકમાવાવગાદિની ।

નિર્વિદ્ય્યા સ.વિન્દ્યાશ્રા વૃત્તિઃ પહેતિ કલ્પતે ॥ ૪૨૮ ॥

કૃપાધિભ્રાણી મુક્ત થએલ, પ્રજ્ઞ તથા આત્માની બેચેનમાં
રહેલેલ, વિદ્યુત્પરદિત પ્રજ્ઞાકાર જે વૃત્તિ હોય, તે પ્રજ્ઞા કરેલા.

અવનમુક્ત કેને કરેલા.

મુસિમતાપી મરેણમ્ય સ્થિતવદ્ઃ સ ઉચ્ચતે ।

મરણ સ્થિત મરેણમ્ય મર્યાનન્દો નિગ્નઃ

મર્યો વિમ્બનમાયઃ સ જીવન્મુક્ત ઇપ્યતે ॥ ૪૨૯ ॥

જે પ્રજા જેની મારી રીતે સ્થિરતા પામેલી હોય, તે સ્થિ
તપ્રજા કહેવાય ॥ જેની પ્રજા સ્થિરતા પામેલી હોય, જેને
આનંદ નિરંતર વર્તતો હોય અને પ્રપંચને ધણું કરી બહી જ
મર્યો હોય, તે સ્વ-મુક્ત કહેવાય છે. ૪૨૯

સ્ત્રીનપીયપિ જાગર્મિ ચાં જાગ્રદર્શવર્જિતઃ ।

ચોધો નિર્વોસનો વસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઇપ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

ધુદ્ધિ છીન થયા છતાં પણ જે જાગતો હોય, જાગતાં છતાં
જાગમના ધર્મોથી સંહિત હોય અને જેનો બોધ વાસનાવહિત
હોય, તે સ્વ-મુક્ત કહેવાય છે. ૪૩૦

શાન્તમંમારકચ્ચનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।

વસ્ય પિષં વિનિધિન્તં સ જીવન્મુક્ત ઇપ્યતે ॥ ૪૩૧ ॥

જેને સંસારની રચનાનું અનુસંધાન ચાલત ધણું હોય, જે
પોતે કલાવાન છતાં પણ કલા સંહિતની પેઠે વર્તતો હોય અને
જેનું ચિત્ત નિઃશયમુક્ત થયું હોય, તે સ્વ-મુક્ત કહેવાય છે.

વર્તમાનેત્રપિ દેહેઽસ્મિઞ્છાવાચદનુવર્તિતિ ।

અરુનાવમશામાવો જીવન્મુક્તસ્ય ચક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

છાયાની પેઠે અનુસરનારો, આ દેહ વિષમાન છતાં પણ
જેને તેમાં અહંતા કે અમતા ન હોય, તેને સ્વ-મુક્ત સમજવો.

અતીતાનનુમન્ગનં મચિષ્યદવિચારણમ્ ॥

આદર્શાન્વયપિ માર્ગ જીવન્મુક્તસ્ય ચક્ષણમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

જે પુરૂષ અમેલી વાતનું સમજણ કરતો ન હોય, અવિધ્ય-

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર મમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

શૂણાનિષ્ઠાર્થધેમાર્ષાં સમદર્શિતયાત્મનિ ।

ચમપત્રાવકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

દૃષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતા સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઠે પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

મહાનન્દરમસ્વાદામક્તચિત્તનયા યતઃ ।

અગ્નર્વહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું જ્ઞાન ન રહે, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તૃત્વે મમાદંભાવર્વાજિનઃ ।

આદર્શાન્ધેન યન્નિષ્ટેન્મ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ તથા દંદ્રિય આદિમાં તથા બીજા કાનકેજમાં અંદરના અમનથી ગંદિત થઈને જે સર્વદા ત્રાહેતપણી રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

વિજ્ઞાત આત્મનાં યસ્ય વ્રજમાસઃ શ્રુતેર્વચાન્ ।

ચરચન્નરિવિમુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

જેણે મુતિના બગથી પોતાનું પ્રજ્ઞપણું જાહેરું હોય અને
જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને હવન્મુક્ત સમજવો.

દેહેન્દ્રિયેષ્વદંભાવ દંદંભાવસ્તદન્યકે ।

यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४૩૦ ॥

જેને હરી પણ દેહ કે દંદ્રિયોમાં અદંપણ અને બીજા
પદાર્થોમાં દંદંભાવ (આ સત્ય છે એવી જુદી) ન થતાં હોય,
તેને હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૦

न मत्पग्वक्ष्यणो भेदं कदापि ब्रह्मसंगणोः ।

ब्रह्मया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ૪૪૦ ॥

જે પુરૂષ પોતાની જુદીથી હરીપણ હવ તથા બ્રહ્મના
ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને
હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

माधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।

मममाद्यो भवेत्तस्य ॥ जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ૪૪૧ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો
આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમજાવ હોય,
તેને હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव पारिराशी ।

लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्षिपामुत्पादयन्त्येव यतिरिमुक्तः ॥

બીજાએએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની
પેઠે જેમાં પેશીને પ્રજ્ઞપણસે લીન થઈ જાય, પણ કેઈ જાતની
વિક્ષિપાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને હવન્મુક્ત જણવે.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધ્યમામાં ઉદામીન રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વમાત્રેન વિલક્ષણે ।

મર્વત્ર મમદર્શિત્વં ત્રીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૪

શુદ્ધાનિર્દોષમંદાત્મો મમદર્શિતયામ્યનિ ।

અમયત્રાવિદ્યારિત્વં ત્રીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

દૃષ્ટિ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતા મમદૃષ્ટિપણને છોડી જેને મન મર્વતા ત્રિવ પદાર્થોથી નિર્વિદ્યાર જ રહે, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૫

બ્રહ્માનન્દમસવાદામક્તવિજનયા યતેઃ ।

અગ્નર્વશિર્વાચ્છાનં ત્રીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનન્દનો વચ પીવામાં આત્મ આસક્ત થવાને છોડી જેને અહરના તથા અદ્યવના વિષયોનું જ્ઞાન ન રહે, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્મણ્યે મયાઈમાત્રર્વાગિતઃ ।

શરીરામીન્દ્રેન વશ્મિત્રેમ્ય ત્રીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ તથા હિન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામક્રમમાં અહરના અમરથી નિવૃત્ત થઈને જે સર્વદા પ્રાદેનપણથી રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૭

રિજન આન્ધરો વચ્ચે પ્રથમાયઃ શ્રુતેર્વિજાન ।

અવસ્થાઈતિર્મુક્તઃ સ ત્રીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

જેણે મુક્તિના બગથી પોતાનું જીવન બાંધેલું હોય અને
જે સંસારના બંધનથી છૂટેલા હોય, તેને અવનુકૂળ સમજવો.
દેહેન્દ્રિયેષ્વરંમાય હંધારસ્તદન્યકે ।

यस्य नो भवतः कापि रा जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે હિન્દ્રિયોમાં અટકેલું અને બીજા
પદાર્થોમાં દંભાવ (આ સાથે જેવી જુદી) ન થતાં હોય,
તેને અવનુકૂળ સમજવો. ૪૩૯

न मत्प्राग्रक्षणो भेदं कदापि वक्ष्यसर्गयोः ।

ममया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરૂષ પોતાની જુદીથી કદીપણ અથવા તથા જ્ઞાતા
ભેદને કે જ્ઞાતા તથા જ્ઞાતાના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને
અવનુકૂળ સમજવો. ૪૪૦

माधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्भीक्ष्ण्यमानेऽपि दुर्जनैः ।

मममाद्यो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ યરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો
આ યરીરને ખીટા કરે, તેપણ બન્નેમાં જેને સમજાવ હોય,
તેને અવનુકૂળ સમજવો. ૪૪૧

यत्र मविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।

स्वीयन्ति सन्माधतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની
પેઠે જેમાં પેશીને જાણપણે લીન થઈ જાય, પણ કોઈ જાતની
વિક્રિયાને ઉત્પત્તિ ન કરે, તે સંન્યાસીને અવનુકૂળ જણવો.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદ્ધમીન રહેતો હોય, તેને છવ-મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

દૃષ્ટાનિદૃષ્ટાર્થમમાર્ગાં સમદર્શિતવાત્પત્તિ ।

રમયત્રાવકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

દંદ કે અનિદ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતા મમદૃષ્ટપણને છીપે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોથી નિર્વંહાર જ રહે, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

બ્રહ્માનન્દરમસ્વાદામક્તચિત્તતયા યતઃ ।

અગ્નર્વહિર્વિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનંદનો રમ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને છીપે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું જ્ઞાન ન રહે, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તૃત્વે પ્રમાદમાવર્જિતઃ ।

આંદામીન્વેન યન્નિગ્રેમ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

૨૬ તથા દંદિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં બંધતા મમનથી રહિત થઈને જે સર્વદા ત્રાદેનપણથી નહોતો હોય, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

વિજ્ઞાત આગ્ન્યેનાં યસ્ય વ્રથમાયઃ શ્રુતર્થજાન ।

ચરકર્તાર્થિનમુક્તઃ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

એણે કૃતિના બગચી પોતાનું 'બ્રહ્મપણું' બાળેલું હોય એ સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય. તેને 'અવનુકૂળ' સમજવે દેહેન્દ્રિયેષ્વરંમાત્ર દેહમાત્રસ્તદન્યકે ।

પસ્ય નો ભવતઃ કાપિ તા જીવન્મુક્ત ઇપ્યતે ॥ ૪૩૯ ॥

એને ૪૩૯ પછી રહે કે દાંડ્યોમાં અદ્વંત્રી અને બીજા પદાર્થોમાં દંડબાધ (આ સાત્ય છે એવી જુદી) ન થતાં હોય, તેને 'અવનુકૂળ' સમજવો. ૪૩૬

ન મત્યગ્રાસણો મેદં કદાપિ વ્રક્ષસર્ગયોઃ ।

મદ્વયા યો વિજાનાતિ તા જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૦ ॥

એ ૪૪૦ પોતાની જુદીથી ૪૩૯ પછી 'અવ' તથા 'બ્રહ્મ'ના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને 'અવનુકૂળ' સમજવો. ૪૪૦

માયુધિઃ પૂર્યમાનેઽસ્મિન્પાંચમાનેઽપિ દુર્મનૈઃ ।

મપમાયો ભવેદસ્યે ત જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૧ ॥

સારાં માયુસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માયુસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં એને સમભાવ હોય, તેને 'અવનુકૂળ' સમજવો. ૪૪૧

અમવિષ્ટા વિપયાઃ પરેરિતા નદીમવાદા ઇવ વારિરાશૌ ।

તેષાં સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયન્નયંય યતિર્વિમુક્તઃ ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના મજાદોની જેમાં પેશીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઈ જાય, પછી કેઈ જાતની પાને ઉત્પત્તિ ન કરે, તે સંન્યાસીને 'અવનુકૂળ' જાણવો.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધળામાં હિદાયીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વમાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થસંપ્રાપ્તૌ સમદર્શિતયાત્મનિ ।

અભયત્રાવિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા ખેલ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

બ્રહ્માનન્દરસસ્વાદાસક્તચિત્તતયા યતેઃ ।

અમ્તર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું જ્ઞાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તવ્યે મમાહંભાવર્વિજિતઃ ।

ઔદાસીન્યેન યસ્તિષ્ઠેત્તમ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ત્રાહેતપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

વિજ્ઞાત આત્મનો યસ્ય બ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્વલાત્ ।

મવવન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધળામાં ઉદામીન રહેતો હોય, તેને છવ-મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન ચિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

ઇષ્ટાનિષ્ટાર્પણમાર્તો સમદર્શિતયાત્મનિ ।

રૂપવર્ણાવકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

હું કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણને લીધે જેનું મન સર્વદા જેઠ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

બ્રહ્માનંદરસસ્વાદામક્તચિત્તતયા ચતઃ ।

અગ્નર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તવ્યં મમાર્થમાવર્જિતઃ ।

ઔદાર્મ્યેન યસ્મિન્નૃત્તમ્ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય બાહિયા તથા લીલા કામકાજમાં બંધાયેલ થમનથી - હું કરવું જે સર્વદા પ્રાદેવપણાથી રહેતો હોય, તેને છવ-મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

વિદ્યાં પ્રત્યક્ષાં વચ્ચ બ્રહ્મવાદઃ શ્રુતેર્વચાન્ ।

યસ્ય જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

જેણે સુતિના બગથી પોતાનું પ્રજ્ઞપણું બાંધેલું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને અવનુકૂળ સમજવો. દેદેન્દ્રિયેષ્વદંધાવ દંધાવસ્તદન્યકે ।

यस्य नो भवतः कापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४૩૭ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે દંડ-ક્રયોમાં અડપણું અને બીજા પદાર્થોમાં દંડભાવ (આ સાચ છે એવી ભુદ્ધિ) ન યતાં હોય, તેને અવનુકૂળ સમજવો. ૪૩૬

न मत्परात्मनो भेदं कदापि ब्रह्ममर्गयोः ।

मया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ૪૪૦ ॥

જે પુરૂષ પોતાની ભુદ્ધિથી કદીપણ અવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે પ્રજ્ઞ તથા જનતાના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને અવનુકૂળ સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पूज्यमानेऽपि दुर्जनैः ।

मयपाशो भवेदस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ૪૪૧ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તેપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને અવનુકૂળ સમજવો. ૪૪૧

यत्र मविष्टा विषयाः परेरिता नदीमवाहा इव वारिराशौ ।

शीघ्रान्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिरिमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેશીને પ્રજ્ઞપણું લીન થઈ જાય, પણ કેઈ બાતની વિક્રિયાને ઉત્પત્તિ ન કરે, તે સંન્યાસીને અવનુકૂળ ગણવે.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને નઘળામાં ઉદાત્તીન રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

ઈષ્ટાનિષ્ટાર્પણસંપ્રાપ્તૌ સમદર્શિનયાત્મનિ ।

ચમયત્રાવિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતા સમદૃષ્ટિપણને લીધે જેનું મન સર્વદા જેઠ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

બ્રહ્માનન્દરસસ્વાદાસક્તચિત્તતયા યતઃ ।

અન્તર્મહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું જ્ઞાન ન રહે, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તવ્યે યમાદંભાવર્જિતઃ ।

ઔદામીન્ધ્વેન યસ્તિષ્ઠેત્તમ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અદંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ત્રાહેતાપણથી રહેતો હોય, તેને છવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

વિજ્ઞાન આત્મનો યસ્ય બ્રહ્માભાવઃ શ્રુતેર્થલાત્ ।

યવચન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૮ ॥

જેવું મુનિના બળથી પોતાનું પ્રહાપણું બાજેણું હોય અને
જે સંસારના બાંધનથી છૂટેલો હોય, તેને હવન્મુક્ત સમજવો.
દેહેન્દ્રિયેષ્વહંમાવ હંદંમાવસ્તદન્યકે ।

યસ્ય યો ધરતઃ ક્ષાપિ તા જીવન્મુક્ત ઇપ્યતે ॥ ૪૩૯ ॥

જેને ઠીક પણ દેહ કે હંદ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા
પદાર્થોમાં હંદભાવ (આ સત્ય છે એવી જુદી) ન થતાં હોય,
તેને હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૯

ન મત્યગ્વક્ષણો મેદં કદાપિ વક્ષસર્ગવોઃ ।

મહ્યા યો વિજાનાતિ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૦ ॥

જે પુરૂષ પોતાની જુદીથી ઠીકપણું હવ તથા પ્રહાનના
ભેદને કે પ્રહા તથા જનતાના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને
હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

માધુમિઃ પૂર્યમાનેઽસ્મિન્પીર્યમાનેઽપિ દુર્જનૈઃ ।

મયમાલો મવેદ્યસ્યં સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૧ ॥

આમાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો
આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય,
તેને હવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

યત્ર પ્રવિષ્ઠા વિપયાઃ પરેરિતા નરીવચારા इव ચારિરાશૌ ।

શીયન્તિ સન્માશ્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયન્ન્યેષ યતિર્ધિમુક્તઃ ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની
પેડે જેમાં પેસીને પ્રહારપણું હીન થઈ બાક, પણ કંઈ બાકની
વિદિયાને ઉત્પત્ત ન કરે, તે સંન્યાસીને હવન્મુક્ત બાકવો.

|| એમ માનવામાં આવે છે. કારણ કે ફળનો ઉદય ક્રિયાથી જ થાય છે; ક્રિયાવગર કદી થતો નથી. ૪૪૭

કર્મના લક્ષ્ય કૃષ્ણે !

અં પ્રપ્તેતિ વિદ્વાનાત્કલ્પકોદિષ્તાનિતય ।

મંચિતં વિચર્યં યાતિ મયોપાત્સ્વપ્નકર્મવત ॥ ૪૪૮ ॥

જેમ જાગૃત અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વપ્નમાં કર્મોના લક્ષ્ય થાય છે તેમ 'અહંબ્રહ્મ' એટલે 'હું જહ્મ છું' એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સોંકડો અને કોંકડો કસોમા ધણેલાં સંચિત કર્મોના લક્ષ્ય થાય છે. ૪૪૮

સ્વપ્નનું નિષ્પત્તિનિરપ્ત.

યત્કૃતં સ્વપ્નચેલાયાં પુર્વં વા પાપમુલ્લભમ ।

સુમોત્પિતસ્ય કિં તત્સ્યાત્સ્વર્ગાય નરકાય વા ॥૪૪૯॥

સ્વપ્નના સમયમાં જે ભારે પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવ્યું હોય, તે પુણ્ય કે તે પાપ સ્વપ્નમાંથી જાગૃતાને સ્વર્ગ કે નરક આપી શકે છે ! નથી જ આપી શકતું. ૪૪૯

ભાષી કર્મની નિર્લેપતા.

સ્વમમદ્રમુદાસીનં પરિજ્ઞાય નમો યથા ।

ન ક્ષિપ્યતિ ચ ચર્ત્તિકચિત્કદાપિદ્વાવિકર્મભિઃ ॥૪૫૦॥

આકાશની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને અસંગ અને ઉદામીન ભણ્યા પછી પુરૂષને કવિષ્ઠ કાળનાં કર્મો કદી કાંઈ પણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ૪૫૦

આત્માને ઉપાધિને અભાવ.

ન નમો ઘટયોગેન દુરાગમ્યેન લિપ્યતે ।

તથાત્મોપાધિયોગેન તદ્દર્બનેવ લિપ્યતે ॥૪૫૧॥

10

11

12

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલાં પરબ્રહ્મરૂપ સમુદ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી શકાતો નથી, કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં પડેલા વૃદ્ધિના કરાની પેઠે લીન થઈ ગયેલું માફ મન હમણાં આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

ક ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દૃષ્ટં જાસ્તિ કિં મહદ્દુતમ ॥ ૪૮૪ ॥

આ જગત્ કયાં ગયું હતું, કયાં લીન થયું હતું અને તેને કોણ લઈ ગયું હતું ? આ તો હમણાં જ મારા જીવમાં આબું, આ મોહું અદ્ભુત નહીં કે ? ૪૮૪

કિં હેયં કિમુપાદેયં કિમન્યાત્કિં વિલક્ષણમ્ ।

અત્તળદાનન્દપીયૂષપૂર્ણે વ્રક્ષમહાર્ણવે ॥ ૪૮૫ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા પ્રભરૂપી મહાસાગરમાં શું લેવું, શું ઊડી દેવું, શું બિજા છે અને શું વિલક્ષણ છે ? કાંઈ પણ નહીં. ૪૮૫

ત્વંનાસ્તિ માફં વિલક્ષણમ્

ન કિંચિદગ્ર પડ્યામિ ન શૂનોમિ ન વેદ્યેહમ્ ।

સ્વાત્મનૈવ સદાનન્દરૂપેનાસ્મિ વિલક્ષણઃ ॥ ૪૮૬ ॥

આ રચતિમાં હું કાંઈ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને પછી નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે જીવથી વિલક્ષણ છું. ૪૮૬

શુરોને અભિવંદન.

નમો નમસ્તે શુરવે મહાત્મને વિમુક્તકૃણાય સદુત્તમાય ।

નિત્યાદ્દાનન્દસત્ત્વરૂપિણે મૂત્રે સદાપારદયામ્બુયાન્ને ॥ ૪૮૭ ॥

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલા પરબ્રહ્મરૂપ સમુ-
દ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી
શકાતો નથી; કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં
પડેલા વૃદ્ધિના કરાની પેઠે લીન થઈ ગએલું માફે મન હમણું
આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

ક ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દૃષ્ટં નાસ્તિ કિં મહદદ્યુતમ્ ॥ ૪૮૪ ॥

આ જગત્ કયાં ગયું હતું, કયાં લીન થયું હતું અને તેને
કેવળ લઈ ગયું હતું? આ તો હમણું જ મારા જીવામાં આપ્યું.
આ મોટું અદ્ભુત નહીં કે? ૪૮૪

કિં દેયં કિમુપાદેયં કિમન્યાત્કિં વિલક્ષણમ્ ।

અદ્વૈતાનન્દપીયૂષપૂર્ણે પ્રભમહાર્ણવે ॥ ૪૮૫ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગ-
રમાં શું લેવું, શું ઊડી દેવું, શું બિલ છે અને શું વિલક્ષણ
છે? કંઈ પણ નહીં. ૪૮૫

ઈતંનાસ્તિ મારં વિલક્ષણપર્ણ.

ન કિંચિદ્વ પદ્યમિ ન ગૃણામિ ન વેદ્યવૈદમ્ ।

સ્વાર્મનૈવ સદાનન્દરૂપેનાસ્મિ વિલક્ષણઃ ॥ ૪૮૬ ॥

આ સ્વર્ગમાં હું કંઈ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને
જણતો પણ નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે
જેથી વિલક્ષણ મું. ૪૮૬

મુને અભિવંદન.

નમો નયને ગુરુ મહાત્મને વિમુક્તઃ સદુત્તમાય ।

અદ્વૈતાનન્દરૂપેનાસ્મિ મૂર્તે સદાપારદયામુખામ્ ॥ ૪૮૭ ॥

આપ શુદ્ધ કે જે મહાત્મા, સંગમી રહિત, સત્પુરુષોમાં
નિર્મલ, નિત્ય તથા અદ્વિતીય આનંદ રસસ્વરૂપ, વ્યાપક અને
વર્ણ્ય અપાર દયાના મયુદ્ધરૂપ છે. નેમને હું મળ્યામ કહું છું. ૪૮૭
સ્વકલ્યાણશિમાન્દ્રચાન્દ્રિકાપાતપ્રત્યક્ષતાપજશ્રમઃ ॥

સામુદાયદમલ્લવર્ણ્યેશ્વર્યાનન્દમાત્મવદ્વ્યક્ષયં ક્ષણાન્ત ॥ ૪૮૮ ॥

જેમના કટાક્ષરૂપી શાસ્ત્રમાનાં ઘાટાં કિરણો પડવાથી હું
સંસારરૂપી તાપથી થયેલા પરિથમથી મુક્ત થઈ, આનંદરૂપ
નેમને અખંડ વૈભવવાળા આત્મવદને પામ્યો છું, તે આપને હું
મળ્યામ કહું છું. ૪૮૮

પન્થોડં કૃતકૃત્વોડં વિમુક્તોડં ભવગ્રહાન્ત ॥

નિર્યાનન્દસ્વરૂપોડં પૂર્ણોડં તદનુપ્રદાત ॥ ૪૮૯ ॥

હું આપના અનુમદથી ભાગ્યશાળી થયો છું, કૃતાર્થ થયો
છું, સંસારરૂપી બુદ્ધિથી મુક્ત થયો છું, નિત્ય આનંદરૂપ થયો
છું અને પૂર્ણ થયો છું. ૪૮૯

મારામાં આસક્તિનો અભાવ

અસક્તોડમનદ્વંડમલિદ્વંડમમહુરઃ ॥

મગાન્તોડમનન્તોડમવન્તોડમચિરંવનઃ ॥ ૪૯૦ ॥

હું અસંગ છું, અંગ રહિત છું, લિંગશરીરથી રહિત છું,
ધ્યાન્ત છું, અન્ત નથી, નિર્મળ છું અને સનાતન છું. ૪૯૦

મારામાં કલ્યાણનો અભાવ

અકર્તાદિમોક્તાદિવિકારોડમક્રિયઃ ॥

શુદ્ધવૈષ્ણવસ્વરૂપોડં કેવલોડં સદાશિવઃ ॥ ૪૯૧ ॥

હું અકર્તા છું, અસોક્તા છું, નિર્વિકાર છું, ક્રિયારહિત છું,
શુદ્ધવૈષ્ણવ છું, કેવળ છું અને સદા મંગળરૂપ છું. ૪૯૧

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના ખૂરશી બરેલા પરબ્રહ્મરૂપ સમુ-
દ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી
શકાતો નથી, કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં
પડેલા વૃષ્ટિના કરાની જેઠે લીન થઈ ગયેલું મારું મન હમણું
આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

ક ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લોનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ યયા દૃષ્ટે નાસ્તિ કિં મહદ્દુત્તમ ॥ ૪૮૪ ॥

આ જગત્ કયાં ગયું હતું. કયાં લીન થયું હતું અને તેને
દેખી લઈ ગયું હતું ? આ તો હમણું જ મારા જીવમાં આવ્યું.
આ મોટું અદ્ભુત નહીં કે ? ૪૮૪

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यात्किं विलक्षणम् ।

आदण्डानन्दपीयूषपूर्णं ब्रह्ममहार्णवम् ॥ ४८५ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી બરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગ-
રમાં શું લેવું, શું ઊઠી રેવું, શું બિંદુ છે અને શું વિશિષ્ટ
છે ? કંઈ પણ નહીં. ૪૮૫

इदं नास्ति मारं निमग्नपल्ल.

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेदपेहम् ।

स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८६ ॥

આ (સ્વ)તિમાં હું કંઈ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને
જાણતો પણ નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે
અર્થથી વિશિષ્ટ છું. ૪૮૬

શુદ્ધને અભિવંદન.

नमो नमस्ते गुर्वं महात्मने विमुक्तमहाय सद्गुणमाय ।

स्वित्वाददानन्दसम्बरुपिणे भूमे सदापारदयामुपाग्रे । ४८७ ॥

મારામાં અવજ્ઞાદિનો અભાવ.

દ્રષ્ટુઃ શ્રોતુર્વક્તુઃ કર્તુર્વૌક્તુર્વિમિશ્ન ણવાહમ્ ।

નિત્યનિરંતરનિષ્ક્રિયનિઃ સીમાસદ્ગુર્ણગોષ્ઠાત્મા ॥ ૪૯૨ ॥

હું જ્ઞેનારથી, સાંભળનારથી, કરનારથી અને બોલવાનારથી
મોખો જ છું. હું તો નિત્ય, નિરંતર, ક્રિયાગહિત, અવધિગહિત
અને સંગરહિત, પૂર્ણ બોધરૂપ છું. ૪૬૨

દ્રષ્ટા દૃશ્યાદિનો મારામાં અભાવ.

નાહમિદં નાહમદોઽપ્યુભયોરવમાસકં પરં યુદ્ધમ્ ।

શાશ્વાત્તરશૂન્યં પૂર્ણબ્રહ્માદિત્રીયમેવાહમ્ ॥ ૪૯૩ ॥

હું દ્રષ્ટા નથી અને દૃશ્ય પણ નથી. હું તો એ જન્મેને
મકાશ આપનાર, પર, શુદ્ધ, જહાર તથા અંકરના શૂન્યરૂપ, પૂર્ણ
અને અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ જ છું. ૪૬૩

મારામાં અખંડક આનંદરૂપતા.

નિરુપમમનાદિતત્ત્વં ત્વમહામદ મદ ઇતિ કલ્પનાદામ્ ।

નિત્યાનન્દૈકરસં સત્યં બ્રહ્માદિત્રીયમેવાહમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

ઉપમા રહિત, અનાદિ, તત્ત્વરૂપ. 'તું', હું, આ અને તે '
એ કલ્પનાઓથી દૂર, નિત્ય, આનંદથી એકરસ. સત્ય અને
અદ્વિતીય જે બ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. ૪૬૪

દુઃખ બ્રહ્મા, વિશ્વ તથા મહેસરૂપે.

મારાયજોઽહં નરખાન્તકોઽહં પુરાન્તકોઽહં પુરુષોઽહમીશઃ ।

અલ્પબોધોઽહમશેષસાક્ષી નિરીશ્વરોઽહં નિરહં ચ નિર્મમઃ ॥ ૪૯૫ ॥

નરકાસુરને મારનાર નારાયણ હું છું, ત્રિપુરાસુરને મારનાર
સદાશિવ હું છું, ધર્મીર હું છું, અખંડ બોધરૂપ હું છું. સર્વનો
સાક્ષી છું, નિષંતા રહિત છું, અહંતારહિત છું અને મમતા
હું. ૪૬૫

ભોક્તા અ. વિના અમાન

સર્વેષુ ભૂતેષ્વમેવ સંસ્થિતો જ્ઞાનાત્મનાનાષોદિરાશ્રયઃ સત્ત્વ ।

મોક્ષા ચ મોગ્યં સ્વયમેવ સર્વં યત્પૃથગ્દૃષ્ટમિદન્તયા પુરા ॥ ૪૨૬ ॥

સર્વ પદાર્થોમા અંદર અને બહાર જ્ઞાનરૂપેજ હું જ રહેલો.
હું, ભોક્તા, ભોજ્ય અને પ્રથમ જે જે કાઈ 'આ છે' એમ
જેવામાં આવતું હતું. તે સમજુ હું પાતે જ છું ૪૨૬

વિશ્વમે સંસા સામરન નર મરે

મત્પરમ્દસુવામ્બોધોં વહુષા વિશ્વરીચયઃ ।

ઉત્પન્તે વિલીયન્તે માયામાહુત્તરિષ્ણમાહ ॥ ૪૨૭ ॥

હું કે જે અનંત સુખના સમુદ્રરૂપ છું તેમા માયારૂપી
વનના વિશ્વમને લીધે અનેક પ્રકારના જગતરૂપ બધા બધા
તરફ યાજ છે અને લીન યાજ છે ૪૨૭

સ્પૃષ્ઠાદિધારા માયે કલિન્તાન્નમાદારોપિતાનુસ્ફુર્ણેન ભોક્તઃ ।

કાલે યથા કલ્પકવત્સરાય નર્ત્વાદયો નિષ્કલ્લાનેર્વિકલ્પે ॥ ૪૨૮ ॥

જેમ કાળ (અંશ વચરનો છતાં પણ તેમા લોડાએ)
કલ્પ, વર્ષ, અયન અને ઋતુ વગેરે અયો આરોપેલા છે તેમ
હું કે જે અંશ વચરનો નિર્વિકલ્પ છું. તેમા લોડાએ સ્પૃષ્ઠ
ચરીર અદિપદાર્થો જાંતિયા આરોપેલા છે. કે જેઓ સ્પૃષ્ઠ
કરે છે. ૪૨૮

આરોપિતં નાશ્રયદૃષકં ચેત્કદાપિ મૂઢરનિદોષદૃષિતેઃ ।

નાર્શકરોત્પરભૂમિમાર્ગં યરીચિકાવારિમદાવવાહઃ ॥ ૪૨૯ ॥

અત્યંત દોષથી દૂષિત ચેત્કદા મૂઢ લોડાએ આરોપેલો
પદાર્થ પોતાના અધિકારને દૂષિત કરનાર લોડો નથી; આંત્ર-

દિવસ અને અમાસની જે પ્રજા છે તેને કિયા મળી
કેમ જ પડે ? ૫૦૭

માન.મા પ્રવચનથી જ અભાવ

પુણ્યદાનિ વાણાનિ મિતિદિવાસ નિધેનમો નિવિહનનિશ્ચયઃ ।

પૂર્વે મદાનવદુઃખાનુચેનદેનં ઘનવાગમવિધર્મા શ્રુતિ ॥ ૫૦૪ ॥

હું કે જે દિવસથી પદિત, ચિત્તપદિત, નિવહાલ, નિગહાલ
અને ન્યાય દુઃખના અનુભવરૂપ છું, તેને પુણ્ય અને વાણના
સંબંધ કેમ જ પડે ? અર્થ - અવગણન એમ જાણી પડે છે. ૫૦૪

તાપથા શૂદ્રમુર્ખં વા લીનં વા મુદુ દુદુ વા ।

ન શૂદ્રાચંચ યમિચિમ્બુર્મ્મ નદિલક્ષણમ્ ॥ ૫૦૫ ॥

છાયામાં રૂપમાં કદેલી ઉની, દાઢી, મારી અથવા ખરાબ
વાનુ, પુણ્ય કે જે છાયાથી વિલક્ષણ છે, તેનો જરા પણ રૂપમાં
કદેલી નથી. ૫૦૫

માન.મા રૂપમાંનિ અભાવ

ન માસિર્ણ માસપર્માઃ મંદપૂર્ણાનિ વિલક્ષણમ્ ।

અધિકારમુદાસીને શૂદ્રપર્માઃ મદાવચ્ચ ॥ ૫૦૬ ॥

એમ ઘડના ધર્મો દિવાને રૂપમાં કરી શકતા નથી, તેમ
આશી કે જે નોખો, નિવિકાર અને ઉદાગીન છે, તેને આશય
પદાર્થના ધર્મો રૂપમાં કરી શકતા નથી. ૫૦૬

માન.મા સાચી આક્રિતો અભાવ.

રવેર્યથા કર્મણિ તાક્ષિમારો ચદ્રેર્યથા દાદનિયામકત્વમ્ ।

રક્ષોર્યથારૂપિનચસ્તુમદ્રસ્ત્યંચ કૂટમ્બાચિદાત્મનો મે ॥ ૫૦૭ ॥

હું કે જે કૂટમ્બ ચેતન્યરૂપી છું, તેનું આશીપણું જેવું
કર્મમાં સૂર્યનું, તેના જેવું છે; નિયામકપણું જેવું અગ્નિ

દાહમાં હોય તેવું છે; આદેશિત વસ્તુઓનો અંગ, જેવો રંગમુને સર્પઆદિ આદેષેલી વસ્તુઓનો હોય છે તેવો છે. ૫૦૭
કર્તાપિ વા કારણિતાપિ નાહં ભોક્તાપિ વા મોજયિતાપિ નાહમ્ ।
દ્રણાપિ વા દર્શયિતાપિ નાહં સોઽહં સ્વયંજ્યોતિરનીટ્ટગાત્મા ॥ ૫૦૮ ॥

હું કરનાર કે કરાવનાર, ભોગવનાર કે ભોગવાવનાર અને
જોનાર કે જોરાવનાર નથી. હું તો સ્વયં પ્રકાશ છું અને મન-
વચનથી અવર્ણનીય છું ૫૦૮

મરામાં કર્તા ભોક્તાદિનો અભાવ.

ચલત્પુપાર્થો પ્રતિવિમ્બલૌલ્યમૌષાધિકં મૃદાધિયો નયન્તિ ।
સ્વર્ચિવભૂતં રચિવદ્વિનાષ્ટ્રિયં કર્તાસ્મિ ભોક્તાસ્મિ હૃતોઽસ્મિ હંતિ ॥

ઉપાધિનું અવન ધતા તે ઉપાધિના સંબંધથી જળાતી
પ્રતિગિંજની અપગતાને મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો 'હું' કર્તા છું,
ભોક્તા છું અને હાથ હાથ માર્યો ગયો છું ' એવી રીતે, બિંબ-
ભૂત આત્મસ્વરૂપ કે જે સૂર્યની પેઠે છે અને ક્રિયારહિત છે,
તેમાં માની લે છે. ૫૦૯

મરામાં દેહધર્મનો અભાવ.

જલે વ્રાપિ સ્થલે વ્રાપિ લુલ્લેપે જડાત્મકઃ ।

નાહં વિલિપ્યે તદ્મર્મગર્થર્મનિષો યથા ॥ ૫૧૦ ॥

આ જડ પદાર્થમય દેહ, સ્થળમાં કે જળમાં બલે દોટે;
પણ જેમ ઘટના ધર્મોથી આકાશ લેપાતુ નથી, તેમ ધર્મોથી
હું લેપાતો નથી ૫૧૦

કર્તૃસ્વભોક્તૃસ્વજ્ઞત્વમત્તામદત્વચ્છત્વાધિમુક્તતાદયઃ ।

ગુદ્ધેર્વિકલ્પા ન તુ સન્તિ વસ્તુતઃ સ્વસ્મિન્પરે વ્રજ્યણિ વેગલેઽદ્યે ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, જ્ઞાપણું, મત્તાપણું, અદ્વપણું અને
મુક્તાપણું ઈત્યાદિ વિકલ્પ બુદ્ધિના જ છે, એટલે તેઓ આત્મ-

૨૭૩૫ કે જે કેવળ, અદિતીય પરબ્રહ્મ છે તેમાં વાસ્તવિક રીતે નથી. ૫૧૧

પ્રતિ ૧ વિશેષો દેવ-પદ્મ અથવા

સન્તુ વિકારાઃ પ્રકૃતેર્દેશા જનયા મરમપાવાપિ ।

કિં વેદમદ્વચિત્તર્તેન યતઃ કચિર્દેવં સૃજાતિ ॥ ૧૨ ॥

પ્રતિના દેવ, સોરોઠો અથવા દ્વલરો વિદ્યાર અલે દેવ પળ સેઓથી હું કે જે અસંગ દેવ-પદ્મ ૧૨ તેને કેવળ અથવા છે કેવળ પળ નથી. વાસ્તવ આકાશનો કદી પળ અથવા ૧૨ છે કે ૫૧૨

અવ્યક્તોઽદ્યુષ્ટપર્યંતમેનાદિર્થે વચ્ચાયામમાર્થ મનીતમ ।

અવ્યક્તમ્ ગુરુમપાવન્નહીનં પ્રચ્છાદિતં વતદેશારમણિ ॥ ૫૧૩ ॥

અવ્યક્તમ્માન સુરમ, અદિતીય નથા અનથી દિવિત અને અદિતીય પ્રદા, કે જેમાં અવ્યક્તથી સુરપર્વત આ અવ્યક્ત જનન આજ્ઞાસ આજ્ઞા મનીત થાય તે તે પ્રદા હું પાતે ૧૨ તદેશારં મર્વદસ્તુપચારં મર્વાકારં મર્વતં મર્વદુષ્ટમ ।

નિમ્બ દુષ્ટં નિમ્બં નિર્વિજ્ઞપ્તં પ્રચ્છાદિતં વતદેશારમણિ ॥ ૧૪ ॥

મર્વના આધાર૧૪, અવ્યક્તી વસ્તુઓને પ્રકાશ કરનાર, સવ વસ્તુના આધાર૧૪, મર્વમાં અવ્યક્ત, મર્વથી દિવિત નિમ્બ, દુષ્ટ, નિમ્બ, નિર્વિજ્ઞપ્ત અને અદિતીય જે પ્રદા છે, તે હું ૧૪. ૫૧૪

વતદેશારમણોપમાયાંકલેષ દમ્બશુષ્ક દમ્બદાગદ્ધવાનમ ।

ગત્પદ્માનાનન્નવાનઃદુષ્ટં પ્રચ્છાદિતં વતદેશારમણિ ॥ ૫૧૫ ॥

મત્પદ્મ૧૫, મત્પદ્મ અર્થેનું દિવિતે.પો ૧૫૫ નથી સેપુ, મત્પદ્મ૧૫, મત્પદ્મ અને જેમાં મત્પદ્મઅર્થે કેવળ ૧૫૫ જે નથી સેપુ જે ૫૧૫. તે હું ૫૧૫

નિવિકલ્પોઽસ્મિ નિવિકલ્પોઽસ્મિ નિરાકૃતઃ ।

નિવિકલ્પોઽસ્મિ નિત્યોઽસ્મિ નિરાલમ્બોઽસ્મિ નિર્દયઃ ॥ ૫૧૬ ॥

હું ક્રિયારહિત, વિકારરહિત, અંશરહિત, આકારરહિત,
વિકલ્પરહિત, નિત્ય, આલંબનરહિત અને દેવ રહિત છું. ૫૧૬

મર્ચાત્મકોઽહં સર્વોઽહં સર્વાતીતોઽહમદ્રયઃ ।

કેવલાત્પણ્ડયોધોઽહમાનન્દોઽહં નિરન્તરમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

હું મર્ચાત્મક છું, સર્વરૂપ છું. સર્વથી અગ્રગો છું, અદ્વિ-
તીય છું, કેવળઅણુ યોધરૂપ છું અને નિરંતર આનંદરૂપ છું.

સ્વારાગ્યસામ્રાજ્યવિભૂતિરેષા ભવત્કૃપાશ્રીમદિમપસાદાત્ ।

મામા મયા શ્રીગુરવે મહાત્મને નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥ ૫૧૮ ॥

આપ મહાત્મા શુદ્ધ કે જેમની કૃપાના ઉત્તમ મહિમાના
પ્રમાદથી હું આ પ્રદાનંદરૂપી ચક્રવર્તિપણની વિભૂતિને માન
યે છે છું, તે આપને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ૫૧૮

મહાસ્વપ્ને માયાકૃતર્જનિજરામૃત્યુગદ્ગને

ભ્રમન્ત ક્ષિપ્યન્ત ઘટ્નતરતાપરનુદિનમ્ ।

મરકાગ્ન્યાગ્નિવ્યથિતમિમમત્યન્તકૃપયા

મર્ચાદ્ય મસ્તાપાન્પરમવિતરાન્મામામિ ગુરો ॥ ૫૧૯ ॥

જે મુઠ્ઠા! હું કે જે મોટા સ્વપ્નમાં માયાએ કરેલા જન્મ,
જરા અને મૃત્યુરૂપ વનમાં જામતા દનો, રિવને રિવમે ધણ
ધણ નાપાથી કલેશ પામતા દનો અને અદૃશ્યરૂપી વાણી
પ્રેરનાર દનો, તેને અત્યંત કૃપાથી આ સ્વપ્નમાંથી જાગારીને
આપે બચાવ્યો છે. ૫૧૯

(સ્વપ્નના નુકસાન નાશકાર)

નમસ્તસ્મૈ મર્દકસ્મૈ કર્મચિન્મયસે નયઃ ।

ચેદનદિશ્વરુપેણ રાજને ગુરુરાજ ને ॥ ૫૨૦ ॥

કોયો વિદ્વાન એ પરમ આનંદ રસના અનુભવને ઊડી, શૂન્ય પદાર્થોમાં રમણ કરે ? અત્યંત મુખ આપનારો ચંદ્ર પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાં ચિત્રેલ ચંદ્રને જોવાની કોને ઇચ્છા થાય ? ૫૨૩

असत्पदार्थानुभवेन किंचिन्नवस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।

तदद्वयानन्दरसानुभूत्या तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मानेष्टया ॥ ૫૨૪ ॥

મિથ્યા પદાર્થોના અનુભવથી કાંઈ તૃપ્તિ મળતી નથી કે દુઃખની હાનિ પણ થતી નથી. એટલામાટે તું અદ્વિતીય આનંદ-રસના અનુભવથી તૃપ્ત થઈને સર્વદા આત્મનિષ્ઠામાં જ રહે. ૫૨૪

સર્વ આત્મારૂપ.

स्वमेव सर्वथा पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।

स्वानन्दमनुमुञ्जानः कालं नय महामते ॥ ૫૨૫ ॥

હો મોટી બુદ્ધિવાળા ! તું સર્વસ્થળમાં પોતાને જ નોતો, પોતાને જોગવતાં, અદ્વિતીય માનતાં અને સ્વરૂપના આનંદમાં કાળક્ષેપ કર. ૫૨૫

આત્મામાં જોડના ત્યાગમાટે ઉપદેશ.

अखण्डयोधात्मनि निर्विकल्पे विकल्पनं द्योमिति पुरमकल्पनम् ।

तदद्वयानन्दमयान्मना सदा शान्तिं परामित्य भजस्य मोक्षया ॥ ૫૨૬ ॥

અખંડ જોધરૂપ અને નિર્વિકલ્પ આત્મામાં જોડ કરવા, એ અકાશમાં નમસ્કી કરવાના કર્યા જેવું છે, એટલામાટે તું સર્વદા આનંદમયરૂપે પુરમશાંતિ પામીને મોક્ષ પામજી કર. ૫૨૬

માન અને કહેવું ?

तृष्णीयवस्था दूरमोक्षशान्तिर्बुद्धेरमरकलविकल्पान्नोः ।

ब्रह्मात्मना प्रसक्तिर्दो महात्मनो यजद्रूपानन्दमुखं निरन्तरम् ॥ ૫૨૭ ॥

અયમાત્મા નિત્યમિદ્ધઃ પ્રમાણે સતિ મામતે ।

ન દેશં નાપિ વા કાલં ન શુદ્ધિં વાપ્યપેક્ષતે ॥ ૫૩૨ ॥

જેમ આ ઘટ છે એમ જાણવામાં શું કંઈ નિયમ જોવામાં આવે છે ? ઘટનું અસ્તિત્વ હોવાથી કશા પણ પ્રમાણુવિના પદાર્થયુક્ત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્માને જાણવામાં બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના દેશ, કાળ કે શરીરશુદ્ધિ આદિની કશી જરૂર નથી. બુદ્ધિ શુદ્ધ હોય તો આ નિત્યશુદ્ધ આત્મા પોતાની મેળે જ જાણે છે. ૫૩૧-૩૨

દેવદત્તોઽદ્યમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરપેક્ષકમ્ ।

તદ્વદ્વદ્વિદોઽપ્યસ્ય બ્રહ્માહમિતિ વેદનમ્ ॥ ૫૩૩ ॥

‘ જેમ ‘ હું દેવદત્ત છું ’ એમ જાણવામાં બીજા કોઈની અપેક્ષા નથી તેમ ‘ હું બ્રહ્મા છું ’ એમ જાણવામાં બ્રહ્માવેદાને પણ બીજા કોઈની અપેક્ષા નથી ૫૩૩

માનુનેષ જગત્સર્વે માસતે यस્ય તેજસા ।

અનાત્મકમમનુષ્યં કિં નુ તસ્યાવભાસકમ્ ॥ ૫૩૪ ॥

જેના તેજથી સઘળું જગત્ સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે, તેને પ્રકાશ જડ, મિથ્યા અને તુચ્છ પદાર્થોથી કેમ જ થાય ? ૫૩૪

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ મૂતાનિ સકલાન્યપિ ।

યેનાર્થયન્તિ તં કિં નુ વિજ્ઞાતારં પ્રકાશયેત્ ॥ ૫૩૫ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે જ્ઞાતા પદાર્થનો પ્રકાશ બીજા કયા પદાર્થથી થાય ? ૫૩૫

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माप्रमेयः सकलानुमृतिः ।

यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ૫૩૬ ॥

અયમાત્મા નિત્યમિદ્ધઃ પ્રમાણે મતિ યામતે ।

ન દેશં નાપિ વા કાલં ન શુદ્ધિં વાપ્યવેક્ષતે ॥ ૫૩૨ ॥

જેમ આ ઘટ છે એમ જાણવામાં શું કાંઈ નિયમ જોવામાં આવે છે ? ઘટનું અસ્તિત્વ દેવાથી કશા પણ પ્રમાણુવિના પદાર્થયુક્ત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્માને જાણવામાં બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના દેશ, કાળ કે શરીરશુદ્ધિ આદિની કશી જરૂર નથી. બુદ્ધિ શુદ્ધ હોય તો આ નિત્યશુદ્ધ આત્મા યોતાની મેળે જ જાણે ॥ ૫૩૧-૩૨

દેવદત્તોઽહમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરપેક્ષકમ્ ।

તદ્વદ્વદ્વિદોઽપ્યસ્ય વ્રત્તાહમિતિ વેદનમ્ ॥ ૫૩૩ ॥

જેમ ' હું દેવદત્ત છું ' એમ જાણવામાં ખીજા કોઈની અપેક્ષા નથી તેમ ' હું વ્રત્તા છું ' એમ જાણવામાં વ્રત્તાવેદાને પણ ખીજા કોઈની અપેક્ષા નથી ૫૩૩

માનુનેવ જગત્સર્વં માસતે યસ્ય તેજસા ।

અનાત્મકમસત્તુચ્છં કિં નુ તસ્માવભાસકમ્ ॥ ૫૩૪ ॥

જેના તેજથી સઘળું જગત્ સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે, તેને પ્રકાશ જડ, મિથ્યા અને તુચ્છ પદાર્થોથી કેમ જ થાય ? ૫૩૪

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ ભૂતાનિ સકલાન્યપિ ।

યેનાર્યવન્તિ તં કિં નુ વિજ્ઞાતારં મકાશયેવ ॥ ૫૩૫ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે જાતા પદાર્થનો પ્રકાશ ખીજા કશા પદાર્થથી થાય ? ૫૩૫

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।

यमेव विशाग विमुक्तवन्धो जयत्ययं ब्रह्माविदुस्त्वमोत्तमः ॥ ૫૩૬ ॥

વઝો પહેરેછે, ધરની પેઠે ધરતીપર મુલે છે, વેદાંતના માર્ગોમાં
હરે ॥ અને પરબ્રહ્મમાં કીડા કરે છે. ૫૩૬

વિમાનમાલમ્બ્ય શરીરમેતદ્દુનત્તયશ્ચેવાન્વિષયયાનુપસ્થિતાનં ।
પરેષ્ઠયા વાલવવાત્મવેત્તા યોઽવ્યક્તલિદ્ધોઽનુપદં શાશ્વત્ ॥૫૪૦॥

જેનાં વર્ણ આશ્રમ આદિ (અન્હો) જણાતાં નથી એવો તથા
બ્રહ્મ પદાર્થોની ભાગણી વગરનો બ્રહ્મવેત્તા, આ શરીરરૂપ વિમા-
નમાં રહીને પારકી ઇચ્છાથી આવેલા અશેષ વિષયોને બાળકની
પેઠે ભોગવે છે. ૫૪૦

દિગમ્બરો માપિ ચ સામ્બરો વા ત્વગંબરો વાપિ વિદ્ગમ્બરસ્યઃ ।
સન્મસવદ્વાપિ ચ ચાલવદ્વા પિશાચવદ્વાપિ ચરત્યવગ્મ્યામ્ ॥૫૪૧॥

દેહતન્યરૂપી આકાશમાં રહેલો બ્રહ્મવેત્તા પૃથ્વીમાં નાગો
હરે, વજ્ર પહેરીને હરે, વસ્ત્રો પહેરીને હરે અથવા ઉન્મત્તની
પેઠે, બાલકની પેઠે કે પિશાચની પેઠે પણ હરે. ૫૪૧

નિષ્કામપણાથી વિષયોનું સેવન.

કામામિષ્કામરૂપી સંશ્વરત્યેકચરો મુનિઃ ।

સ્વાત્મનૈવ સદા તુષ્ટઃ સ્વયં સર્વાત્મના રિધતઃ ॥ ૫૪૨ ॥

એકલો હરનાર, સર્વદા પોતાના સ્વરૂપથી જ તૃપ્ત રહેતો
અને પોતે જ સર્વરૂપે રહેલો બ્રહ્મવેત્તા નિષ્કામપણાથી વિષયોને
ભોગવે છે. ૫૪૨

કચિન્મૂઢો વિદ્વાન્કચિદપિ મહારાજવિધવઃ

કચિદ્બ્રાહ્મઃ સૌમ્યઃ કચિદ્ગ્રમરાધારકલિઃ ।

કચિત્પ્રાપ્તીમુનઃ કચિદ્વચનઃ કાવ્યવિદિત-

શાસ્ત્રેયં શાસ્ત્રઃ મનનપ્રમાનન્દસુરિઃ ॥ ૫૪૩ ॥

અભિમાનને લીધે સ્વચ્છ શરીર આદિના સંબંધવાળા પુરુષ-
ને જ સુખ, દુઃખ, શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જેણે
અભિમાનને જ તોડી નાંખ્યું હોય છે, એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને
જુગ કે અશુભ ફળ થવું કેમ જ સંભવે ? ૫૪૭

તમમા પ્રસ્તવદ્વાનાદપ્રસ્તોઽપિ રવિર્જનઃ ।

પ્રસ્ત ઇત્યુચ્યતે ખ્રાન્ત્યા શ્ચાત્વા વસ્તુલક્ષણમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

તદ્દેહાદિબન્ધેભ્યો વિમુક્તં પ્રક્ષત્તમમ્ ।

પશ્યન્તિ દેહવન્મુઢાઃ શરીરમાસર્વર્થનાત્ ॥ ૫૪૯ ॥

સૂર્ય સહુએ નહીં ગળેલો. છતાં પણ જેઓને સૂર્યની
સ્થિતિની ખબર નથી, એવા લોકો ક્ષાંતિથી સહુએ ગળેલા
જેવો જણાવાને લીધે તેને ઘેરાયલો કહે છે, તેમ જ ઉત્તમ
બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ દેહાદિક બંધનોથી મુક્ત છતાં પણ જેઓને
તેની સ્થિતિની ખબર નથી એવા લોકો શરીરનો આભાસ
દેખાવાને લીધે તેને શરીરવાળો કહે છે. ૫૪૯

અર્હિર્નિર્લવ્યનીં વાયં મુક્ત્વા દેહં તુ તિષ્ઠતિ ।

ઇતસ્તતશ્ચાલ્યમાનો યત્કિંચિત્પ્રાણવાયુના ॥ ૫૫૦ ॥

જેમ સર્પ કાંચળીને છોડીને રહે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહના
અભિમાનને છોડીને રહે છે. એ બ્રહ્મવેત્તાનો દેહ પ્રાણ વાયુ
વડે થોડો ધણે. આમ તેમ હોય છે. ૫૫૦

બ્રહ્મવેત્તા પ્રારબ્ધો મું નડે છે ?

સૌતમા નીયતે જગ્ પથા નિમ્નોઽક્ષતસ્યલમ્ ।

દૈવેન નીયતે દેહા વથા કાલોપશ્ચુક્તિષુ ॥ ૫૫૧ ॥

જેમ લોકોને પ્રવૃત્તિ ત્રિવિધા નીચા સ્થળમાં હઈ જાય છે,

અભિમાનને લીધે સ્થૂલ શરીર આદિના સંબંધવાળા પુરુષ-
ને જ સુખ, દુઃખ, શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો
અભિમાનને જ તોડી નાંખ્યું હોય છે, એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને
કુશ કે અશુભ કૃત્ય થવું કેમ જ સંભવે ? ૫૪૭

तमसा ग्रस्तवद्भानाद्ग्रस्ताऽपि रविर्जनैः ।

प्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या दृष्टत्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४८ ॥

तद्देशादिबन्धेभ्यो विमुक्तं मद्रावित्तयम् ।

पश्यन्ति देहवन्मुक्ताः श्रीगभासदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

સૂર્ય માહુએ નહીં ગળેલો છતાં પણ જોયોને સૂર્યની
રિથિતિની ખબર નથી, એવા લોકો ક્ષાંતિથી માહુએ ગળેલો
જોવો જણાવાનેલીધે તેને યેસાયલો કહે છે, તેમ જ ઉત્તમ
બ્રહ્મચેતા પુરુષ દેવાદિક જાંખનોથી મુક્ત છતાં પણ જોયોને
તેની રિથિતિની ખબર નથી એવા લોકો શરીરનો આશ્રય
દેખાવાને લીધે તેને શરીરજાળો કહે છે. ૫૪૬

अहिर्निर्व्वर्षर्षी वायं भुक्त्वा देहं नु तिष्ठति ।

इतस्ततश्चान्यमानो यत्किञ्चित्माणयापुनः ॥ ५५० ॥

જેમ સર્પ કાચળીને છેડીને રહે છે તેમ પ્રજાવેતા દેહના અભિમાનને છેડીને રહે છે એ પ્રજાવેતાનો દેહ પ્રાણ ૧:૫૦ ૧૩ યાદો ધરૂં આમ ને. કાલે છે. ૫૫૦

જાહેર ૫૦૭૫: ૬૫ નં: ૭૧

मौक्त्या नायते ॥ यथा निष्प्रोक्षतस्यम् ।

ईशेन नीयते देर "या काण्डोपश्रुक्तिः ॥ ५५१ ॥

જેમ કે ગાંધી મંદિર, કાંચી નીચી, રથગામી દર્શન થાય છે,

जीवन्मैव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

‘उपाधिनाजाद् ब्रह्मैव मन्त्रब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ ૧૫૧ ॥

ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા હવતાં છતાં મર્વદા મુક્ત છે અને કૃતાર્થ છે. એ પુરૂષ ઉપાધિનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્મરૂપે જ અદૈત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫૫

शैलपां वेषमद्वावाभावयोश्च दया पुदान ।

तथैव ब्रह्मवित्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥ ૫૫૬ ॥

જેમ નદા, વેષ પહેર્યો હોય ત્યારે અને ન પહેર્યો હોય ત્યારે પણ પુરૂષ જ છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહ હોય ત્યારે અને ન હોય ત્યારે પણ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે, પણ અન્યરૂપ નથી. ૫૫૬

यत्र कापि विशीर्णं सत्पर्णमिव तरोर्वपुः पततान् ।

ब्रह्माभूतस्य यतः प्रागेव तद्विदग्धिना दग्धम् ॥ ૧૫૭ ॥

બ્રહ્મરૂપ થએલા યતિનું શરીર જાડના પાંદડાંની પેઠે વીખાઈ જઈને ગમે ત્યાં જઈને પડે, તેની કાંઈ તેને ચિંતા હોતી નથી. કારણ કે તે શરીર પ્રથમથી ચેતન્યરૂપ અગ્નિવડે બાળી નાંખેલું હોય છે. ૫૫૭

सदात्मनि ब्रह्माणि तिष्ठतो मुनेः पूर्णोद्भयानन्दमयात्मना सदा ।

न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वर्थासविद्विषण्डविसर्जनाय ॥ ૫૫૮ ॥

સર્વદા આત્મરૂપ બ્રહ્મમાં રહેનારા મુનિને ત્વચ્છા, માંસ અને વિષાણા સમૂહરૂપ દેહના ત્યાગ માટે દેશકાળ આદિ ઉચિત પ્રદાર્યોની અગેછા રહેતી નથી. ૫૫૮

અવિદ્યાનાઃ સ્વ એ જ મેક્ષ

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।

अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ૫૫૯ ॥

એ પ્રમાણે અર્ધરિત સદૃશપણ એ જ વિદેહકેવલ્ય છે. આ રીતના જલ્લાભાવને ગાંધીને સ વાતી પાછો જન્મ મારણના દેશમાં આવશે નથી. ૫૧૮

મદાન્મિકરવિદ્વાનદગ્ધાવિધાદિવર્ધનઃ ।

અનુપ ડાહ્યામુતત્વાદ્દક્ષણઃ કુત ઉદ્ભવઃ ॥ ૫૧૯ ॥

હવે અને જલ્લાના એકપણના અનુભવને હીંપે અવિધા આદિ દેહો જગી મથેલા હોવાથી મનને જલ્લાજનુ જ પ્રાપ્ત થયું હોય છે, માટે જલ્લાનો પાછો જન્મ થવો કેમ જ સમયે ? ૫૧૯ અન્મ મા ન થયે. સંતો અભાવ

માયાકસૌ કન્ધયોક્ષૌ ન રતઃ સ્વાત્મ્યાનિ વસ્તુતઃ ।

અથ રક્ષૌ નિષ્પ્રિયાયા સર્વાપ્રાપ્તારોનિર્ગર્મા ॥ ૫૨૦ ॥

જેમ ક્રિયા વગરની રત્નજુમાં સર્પનું આવડુ અને નીકળી જડુ એ જાને નથી, તેમ માયાએ ક્રમેણે અધ અને પ્રાપ્ત એ જાને વારનવિહ રીતે આપ્રાપ્ત છે જ નહીં. ૫૨૦

માદતેઃ મદમાયાભ્યાં વસ્તુત્વે વન્ધયોક્ષણે ।

નાદૃતિર્મક્ષણઃ કાચિદન્યાપ્રાવાદનાદૃતપ્ ।

પદ્મમર્દતદાનિઃ સ્વાદૃતૈર્ન નો તદને શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૧ ॥

આવડણ હોવાથી અધ અને આવરણ નદ ધવાથી પ્રાપ્ત કહેવો જોઈએ, પણ જલ્લાને કેઈ પ્રકારનુ આવરણ જ નથી જલ્લાવિના તીને કેઈ પદાર્થ જ નહીં હોવાથી જલ્લા આવરણ રહિત જ છે. એ આવરણ હોય તો અદ્વૈતની દાનિ થાય છે અને મુતિ કેઈ પ્રકારના દેવને સદન કરતી જ નથી. ૫૨૧

વન્ધં ચ મોક્ષં ચ મુખૈર્મૂઢા કુદેર્ગુણં વસ્તુનિ કન્ધવાન્તિ ।

રનાદૃતિ મેષકૃત્તાં અથા રતૌ યતોઽદ્વયામદ્ધચિદેતદહમ્ ॥ ૫૨૨ ॥

દેહેન્દ્રિયામુખન આદિસમસ્તદૃશ્યં

જ્ઞાનામિદમ્મુપયાતિ પરાત્મનાવશ ॥ ૫૬૪ ॥

જેમ પથરા, વૃક્ષ, ખડ, ધાન્ય અને ફોતાનં આદિ પદાર્થો બળી જાય ત્યારે માટીરૂપજ થાયછે, તેમ દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને મન આદિ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જળી ત્યારે પરમાત્મરૂપજ થઈ જાય છે. ૫૬૪

તિલત્તમં યથા દશાન્તં લીયન્ને ખાનુતેજમિ ।

તથૈવ મકલં દૃશ્યં બ્રહ્માણિ પ્રવિલીયતે ॥ ૫૬૫ ॥

જેવી રીતે અંધારું તેજમી વિલક્ષણ છતાં પણ સૂર્યના તેજમાં લય પામે છે, તે રીતે સઘળું દૃશ્ય બ્રહ્મથી વિલક્ષણ છતાં પણ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. ૫૬૫

ઘટે નષ્ટે યથા વ્યોમે વ્યોમૈવ ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

તથૈવોપાધિવિલયે બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મવિત્સ્વયમ્ ॥ ૫૬૬ ॥

જેમ ઘડો ફૂટી જતાં આકાશ સ્ફુટરીતે આકાશરૂપજ થાયછે, તેમ ઉપાધિનો લય થતાં બ્રહ્મવેત્તા પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈને રહે છે. ૫૬૬

સીરં સીરે યથા સિમ્મં તૈલં તૈલં જલં જલે ।

સંયુક્તમેકતાં યાતિ તથાત્મન્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥ ૫૬૭ ॥

રૂઘમાં રૂઘ, તેલમાં તેલ અને પાણીમાં પાણી જોડાવાથી એકરૂપજ થઈ જાયછે, તેમ આત્મવેત્તા મુનિ આત્મામાં જોડાતાં એકરૂપ જ થઈ જાય છે. ૫૬૭

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।

ब्रह्मभावं प्रपद्यं यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ૫૬૮ ॥

જેમ વાદળાંઓએ કરેલા દષ્ટિના આવરણને મૂઠ લોકે સૂર્યમાં આવરણ છે. જેમ કંપે. છે. તેમ બુદ્ધિના બંધ અને મોહરૂપ મિથ્યાવૃત્તોને મૂઠલોકો પ્રજ્ઞામાં કંપે છે. પ્રજ્ઞા તે અદ્વૈત. અસંગ, ચૈતન્ય અને અક્ષર છે, તેથી તેમાં બંધ કે મોહ છે ન નહીં. ૫૭૨

अस्तीति मत्पयो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।

पुन्दरेव गुणावतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥ ૫૭૩ ॥

પ્રજ્ઞામાં બંધ છે અને બંધ મટ્યો, એ બંને પ્રતીતિઓ બુદ્ધિના જ ગુણો છે. પણ પ્રજ્ઞા કે જે નિત્ય વસ્તુરૂપ છે તેના નથી. ૫૭૩

अतस्मा दायया कृत्वा पन्थमोक्षौ नवान्गनि ।

निष्कले निष्क्रये शान्ते निराद्ये निरञ्जने ॥

अदिनीये परे तयो वयोमवन्दन्वना कुतः ॥ ૫૭૪ ॥

એટલા માટે બંધ અને મોહ માયાએ કંપેલા છે, આત્મામાં નથી. આત્મા કે જે અદિનીય, પરમ તત્વરૂપ અને આકાશની જે રેડે અંશરદિત, કિયારદિત, શાંત નિરોંપ તથા નિરંજન છે, તેમાં બંધ કે મોહ કેમ જ મળે ? ૫૭૪

આત્મામ. પ્રત્યક્ષિતો અભાવ.

न निर्गन्धो न चोत्पत्तिर्न वग्धो न च माघकः ।

मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येवा वामार्थता ॥ ૫૭૫ ॥

૫.૨૭૬ નો. એ છે કે પ્રકૃત નથી. ઉત્પત્તિ નથી, ગંધ નથી મુમુક્ષુ નથી અને મુક્ત પણ નથી. ૫૭૫

શુદ્ધ જીવ તથા અશુદ્ધ જીવ, શુદ્ધ હૃદય તથા અશુદ્ધ હૃદય એ રીતે જીવના તથા હૃદયના પાત્ર બે બે ભેદ થય છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ સહિત ચૈતન્યની અશુદ્ધ જીવ એવી સંજ્ઞા છે તથા દુઃસ્વચ્છ ચૈતન્ય તે શુદ્ધ જીવ ઉપાધિથી રહિત છે. તેમજ માયોપાધિક વ્યાપક ચૈતન્ય અશુદ્ધ હૃદય છે તથા માયા-રહિત વ્યાપક ચૈતન્ય શુદ્ધ હૃદય ક્ષત્રરૂપ છે. અવિદ્યા તથા માયાની જોને સંજ્ઞા આપણમાં આવે છે, તે જીવ તથા હૃદયના ભેદ વ્યવહારના કારણરૂપ છે. શુદ્ધ જીવ તથા શુદ્ધ હૃદય પરસ્પર અભેદ વ્યવહારના કારણરૂપ છે. કારણ સરીર, નદમયરીર તથા સ્થૂળ સરીર એ રીતે અનાત્મપદાર્થના ત્રણ ભેદ છે.

ઉપર બતાવેલા અત્તાના ભેદમાં આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે તથા અનાત્મા જડ છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા અનાત્મા પરસ્પર વિષ્ણુસ્વભાવવાળો હોવાને લીધે અજવાળા અને અધામની પેઠે અત્યંત ભિન્ન છે, છતાં તેમનું નહિ જાણવું, એ સંસારસંબંધના કારણરૂપ છે તથા તેમનો વિવેક અર્થાત્ જ્ઞાન એ મોક્ષના કારણરૂપ છે. આ બાબત આ સ્થળે સક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કયું કે તું હૃદયને નમસ્કાર કરજી ત્યાં મંદ (૬) એ શબ્દથી ત્રણ દેહરૂપ ઉપાધિસહિત જીવને સેવે.

સોપાધિક જીવ અર્થાત્ અશુદ્ધ જીવ હૃદયથી નિરૂદ્ધ છે. કારણ કે પરતંત્ર, અસ્વચ્છ તથા દુષ્ટી અને હૃદય સ્વતંત્ર, સર્વજ્ઞ તથા સુષ્ટી છે. વળી તે માયા તથા નેના કાર્યોનો નાશ કરનાર છતાં પણ તેઓનો આશ્રય હોવાથી હેતુરૂપ છે. જુનિ પણ તેને સત્ત્વસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનંતસ્વરૂપ કહે છે; મારે હૃદય જીવરૂપ કરતાં કહી દે છે. કનિષ્ઠે પોતાથી એકને નમસ્કાર કરવા જોઈએ, એથી શ્રી આત્મા ૧૫૮

શુદ્ધ હવ તથા અશુદ્ધ હવ, શુદ્ધ હૃદય તથા અશુદ્ધ હૃદય એ રીતે
હવના તથા હૃદયના પગ એ એ બેદ થય છે. અવિદ્યાથી ઉપાધિ
સદિન ચૈતન્યની અશુદ્ધ હવ એવી રંગા ॥ તથા કુદરથ ચૈતન્ય ને
શુદ્ધ હવ ઉપાધિથી રદિન એ તેમજ માયોપાધિ વ્યાપક ચૈતન્ય અશુદ્ધ
હૃદય છે તથા માયા દિન વ્યાપક ચૈતન્ય શુદ્ધ હૃદય સ્વરૂપ છે.
અવિદ્યા તથા માયાની રંગે મંગા આપનામાં આવે છે, ને હવ
તથા હૃદયના બેદ વ્યવહારના કાંચુકપે છે. શુદ્ધ હવ તથા શુદ્ધ
હૃદય પરસ્પર અબેદ વ્યવહારના મરજુકપ છે. કારણ સરીર, મરમસરીર
તથા રમૂસ સરીર એ રીતે જનાનપદાર્થના વળ બેદ છે

કુપર જનાવેલા અત્યાના બેદમાં અત્યા ચૈતન્યરૂપ છે તથા
અનાત્યા જડ છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા અનાત્યા પરસ્પર વિમુક્ત
સ્વભાવવાળા હોવાને લીધે અજવાળા અને અંધારાની પેઠે આત્મન ભિન્ન
છે, હવ તેમનું નહિ જાણુનું, એ સંસારસંબંધના કારણરૂપે છે
તથા તેમને વિશે અર્થાત્ જ્ઞાન એ પ્રેમના કારણરૂપે છે. આ જ્ઞાન
આ રમજે સમમા રાખવી જરૂરી છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે હૃદયને નમસ્કાર કરાવું ત્યાં જો (૧)
એ હૃદયને વળ દેવરૂપ ઉપાધિસદિન હવને સેવે.

તેવ વિદ્યે હવ અર્થાત્ અશુદ્ધ હવ હૃદયથી વિમુક્ત છે. કારણ કે
જગત્ત, અજગ તથા કુખી છે અને હૃદય સ્વતંત્ર, સંતો તથા
મુક્ત છે. જગ ને અજગ તથા તેના કારણે તથા કરનાર હવ જે
તેવેવે અજગ દેવતા હૃદયે છે. જુદા જુદા તેને અવગણ્ય, કારણ
કે તે અતંત્ર-સત્ સદેશ, નારે હૃદય અશુદ્ધ કર્યાં વિમુક્ત છે
કારણ કે તેવે બેદને નત-નતે કરવા એવે, એવી થી અશુદ્ધ
૧૫૮

તદા તથા સમાધાનતુ સ્વરૂપ.

નિગમાર્ચાર્ચણ્યેષુ મક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્રુતા ॥

ચિત્તેકાઙ્ગ્યં તુ મહુત્ત્વે સમાધાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥

વેદનાં તથા શ્રી સદગુરુનાં વચનોમાં જે અર્થ, તેને શ્રદ્ધા કહે છે તથા વેદમાં દર્શાવેલા (આ-માથી રક્તિત જ્ઞાનમાં) જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

ટીકા:—વેદનાં તથા ગુરુનાં વચનોમાં અર્થ, ૩૫નિર્ણયનુ અભ્યાસ કરનારા સૌ આચાર્ય અમવાનુ અર્થના ઉપદેશોમાં જે અર્થ એટલે વિશ્વાસ, તેને શ્રદ્ધા એમ વેદાન્ત-સ્થમાં ૩૫ છે અને 'સંવેદ્યોદયઃ કારીદુ' કત્પદિ મુનિવચનોના અર્થ અર્થ ૨૫ જે પ્ર. ૫૩ આત્માથી અભિજ્ઞ જ્ઞાનેવિશે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થ તેને જ (અર્થ-તીવ જ્ઞાને જ) અધ્યુક્તી ક્રમ, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

મુમુક્ષુતાનું સ્વરૂપ.

મંસારવંશનિર્મુક્તિઃ કથં મે સ્વાત્ કદા વિષે ॥

હતિ યા મુરદા શુદ્ધિર્વક્તવ્યા સા મુમુક્ષુતા ॥ ૯ ॥

હે વિધાતા ! આ સંસારરૂપ બંધનથી હું ક્યારે તથા કેવી-વીધે મુક્ત થઈશ ? આ પ્રશ્નની દૃઢ શુદ્ધિને મુમુક્ષુતા કહેવી. ૯

ટીકા:—આ પ્રશ્નને સમાદિ ૫૮ સંપત્તિ ૧૮૮ દેવે તેમનું કાર્ય મુમુક્ષુતા કારિવામાં આવે છે. હે વિધાતા ! નાના પ્રશ્નની પેલું, એ સંતોષપણે અને આ સંસારનું બંધન પ્રાપ્ત થયું છે. ને ૧૨ સમયે પણ ૩૨ પ્રશ્ને દર્શી, એવી સદૃશ શુદ્ધિ થવી, તેને મુમુક્ષુતા કહે છે. ૯

સાધન ચતુષ્ટય-વિશે, વૈર, આ સમાદિ ૫૮ સર્વન તથા મુમુક્ષુતા ૧૮૮. દેવે એ સાધન ચતુષ્ટયમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, તે કહે છે.

અનાત્મા દેહાદિનું અનિત્યપાત્રું સિદ્ધ થયું. આ પ્રકારે નિત્ય અનિત્યના તિયઃને વિવેક કહે છે. ૪

શમદમનું સ્વરૂપ.

સદૈવ વાસનાત્યાગઃ શમોયમિતિ શાસ્ત્રિતઃ ॥

નિગ્રહો વાસવૃત્તીનાં દમ इत्यभिधीयते ॥ ૬ ॥

નિરંતર વાસનાના ત્યાગને શમ કહેછે તથા વાસવૃત્તીઓને નિગ્રહનં દમ કહે છે. ૬

ટીકા:—દવે વૈરાગ્યનું કાર્ય શમ આદિ વદ સંપત્તિ આ તથા જીની પછીના એ સ્થોત્રવડે બતાવે છે. (સર્વ કાલે વાસનાનો ત્યાગ અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો જે નિગ્રહ, તેને શમ કહેછે તથા આત્મ, વૈશ્વ, મહા, નિગ્રહા અને ક્ષામ્ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાણી, ધર્મ, દાશ, શુદ્ધ તથા ઉપરશ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; એ દસ ઇન્દ્રિયોને સાચે નિવેશ કરેલા વિષયોથી રોકવી અર્થાત્ તેમાં ન પ્રવર્તાવવી, તેને દમ કહે છે. ૬

ઉપરનિ તથા તિતિક્ષાનું સ્વરૂપ.

વિષયેભ્યઃ જરાવૃત્તિઃ પરમોપરતિર્દિ સા ॥

સદનં સર્વદુઃસ્વાનાં તિતિક્ષા સા શુભા મતા ॥ ૭ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્તિ, તેને શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ કહે છે. સર્વ દુઃખોને સહેવું, તેને શુભકારક તિતિક્ષા (વિદ્વાનો) માનેછે.

ટીકા:— પ્રસિદ્ધ શબ્દ આદિ વિષયો બંધન કરનારા છે. પણ " તેઓ અનિત્ય છે, દુઃખરૂપ છે " એમ દોષદષ્ટિ કરી તેમને મદદ કરવાની ઇચ્છા ન કરતી. તેને ઉપરતિ કહેછે તે ઉપરતિ પરમ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ આશ્રમનું સાધન છે. નાહ, તકકા ઇત્યાદિ સર્વ દુઃખનાં માધ- નોને સહેવાં અર્થાત્ તેમને નિવારવા માટે ઇચ્છા પણ ન થવી, તેને તિતિક્ષા નામની ઉત્તમ સંપત્તિ વિદ્વાનોએ માની છે. ૭

મદા તથા સમાધાનનું સ્વરૂપ.

નિગમાચાર્યવાચ્યેષુ ધક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્રુતા ॥

વિષ્ણુકાઙ્કે તુ સદ્ગુણે સમાધાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥

વેદનાં તથા શ્રી સદ્ગુણનાં વચનોમાં જે કાંઈ તેને સદા
કહે છે તથા વેદમાં દર્શાવેલા (આત્માથી અલગ પ્રકારમાં)
જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

ટીકા:—વેદનાં તથા ગુરુનાં વચનોમાં અથવા ૧૫નિર્ણય
અનુસાર કરનારા શ્રી આચાર્યે અમવાનુ કર્તવ્યના ઉપદેશોમાં જે કાંઈ
એટલે વિશ્વાસ, તેને સદા એમ વેદાંતરાત્મમાં કહ્યું છે અને 'તત્ત્વ
સ્તૈવોત્તમમ્ આદીત્' હત્યદિ કુનિવચનોના કાંઈ અર્થરૂપ જે પ્રત્યક્
આત્માથી અલગ પ્રકારેવિષે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થમાં તેને જ (આત્મ
નીય અસને જ) અનુભવી કહ્યું, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

મુમુક્ષુતાનું સ્વરૂપ.

સંસારર્થપરિર્મુક્તિઃ કથં વે સ્વાદ્ કદા વિષે ॥

ઈતિ વા શુદ્ધા શુદ્ધિર્લક્ષ્યા સા મુમુક્ષુતા ॥ ૯ ॥

હે વિધાતા ! આ સંસારરૂપ બંધનથી હું ક્યારે તથા કેવી-
રીતે મુક્ત થઈશ ? આ પ્રશ્નની રૂઢિ બુદ્ધિને મુમુક્ષુતા કહેવાય. ૯

ટીકા:—આ પ્રશ્નને અર્થ ૧૫ સંપત્તિ રૂઢિ રૂઢિ તેમનું
કારણ મુમુક્ષુતા રૂઢિવિષયમાં આવે છે. હે વિધાતા ! તારા પ્રશ્નની રૂઢિ
સંતોષથી મને આ સંસારનું તપન પ્રત્યક્ષ થયું છે. તે રૂઢિ સમયે
તથા રૂઢિ પ્રશ્નને ઉદ્ધે. એવી રૂઢિ બુદ્ધિ રૂઢિ, તેને મુમુક્ષુતા કહે છે. ૯

સાધન મુદ્ધિ વિશે, હૈરબ્ધ અર્થ ૧૫ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુ
તાનાં રૂઢિ સાધન મુદ્ધિરૂપ શરૂ થાય છે. તે રૂઢિ છે.

જ્ઞાન સિદ્ધિના સમય.

ઉક્તસાધન્યુક્તેન વિચારઃપુરુષેણ હિ ॥

કર્તવ્યો જ્ઞાનસિદ્ધયર્થમાત્મનઃ શુભમિચ્છતા ॥ ૧૦ ॥

ઉપર વળીવેલા ચાર સાધનોવડે યુક્ત તથા મોક્ષ મુખની ઇચ્છા સખનાર અધિકારી પુરુષે, જીવ જાહની એકતાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવો જોઈએ. ૧૦

ટીકા:—(પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનવડે યુક્ત, જે જ્ઞાનને અધિકારી ઉત્તમ પુરુષ છે, તેણે આત્મા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચાર જ વારંવાર કર્યા કરવો, અન્ય કંઈ પણ કરવું નહીં. કારણ કે વિચારના આવનંતવડે જીવજાહની એકતારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. -

અર્થ—આત્મજ્ઞાનવડે શું ફળ મળે છે? ઉત્તર—આત્મજ્ઞાનવડે પરમ જ્ઞાનરૂપ તથા મેક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થનો સાખ થાય છે, માટે મોક્ષ-મુખની ઇચ્છાવાળાએ આત્મજ્ઞાનને માટે પુરુષાર્થ અવશ્ય કરવો. ૧૦

જ્ઞાનનું સાધન વિચાર.

નોત્પચતે વિનાજ્ઞાનં વિચારેણાન્યસાધનૈઃ ॥

યથા પદાર્થભાનં હિ પ્રકાશેન વિના ક્વચિત્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ કોઈ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ વિચારવિના કંઈ ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન થતું નથી. ૧૧

ટીકા:—જીવનું જ્ઞાનનાં સાધનો ધન્ય છે, હતાં મોક્ષને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો, એવો નિયમ સામારે કરોછો? નેના ઉત્તરમાં આ મોક્ષ છે. કોઈ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું ચદાર્થ જ્ઞાન થતું નથી; અર્થ આદિનો પ્રકાશ હોય તો જ અધિકારમાં રહેલા પદાર્થ જ્ઞાન થાય છે; તેમજ કંઈ ઉપાસના આદિ સાધનો ધન્ય છે.

આમાંનું સ્વાર્થ અપરોક્ષાન તો કેવળ વિચારણે જ થાય છે પણ તે અન્યસાધનથી થતું નથી. ૧૧

વિચારણુ સ્વરૂપ

કોઈ કયપિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્મિ વિષતે ॥

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોપમીરણઃ ॥ ૧૨ ॥

હું કોણ છું ? આ જન્મત્ કેમ ઉત્પત્ત થયું ? આનો કર્તા કોણ છે ? આ જન્મતનું ઉપાદાન કાણ છે ? આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૨

ટીકા—હવે પાંચ શ્લોકોએ વિચારણુ સ્વરૂપ કહે છે તેને પોતાનો કર્તા સુખી દુઃખી કલ્યાણિ થતું થતું તે કેમ જાણી શકાય તે સ્વરૂપ છે ? આ સ્વરૂપ જન્મજન્મ જન્મનું કેમ થયું ? કેમ તેને જન્મનું અધિષ્ઠાન થું છે ? પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમણેશ્વરે સિદ્ધ આ જ્ઞાનને જન્મ કોણ છે ? થું કહેવો અશક, જન્મનો કરનાર છે ? થું કહેવો જન્મનું કર્તા છે ? અથવા કહે અન્ય છે ? તથા જેમ યજ્ઞનું પાદાન કાણુ ખાતી છે તેમ આ જન્મનું ઉપાદાન કાણુ થું છે ? આ પ્રકારે પ્રમાણરિતે તથા જન્મ કાણુ સંબંધે જે વિચાર, તે જ જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૨

‘ ૩ ’ કોણનો વિચાર

નાઈ મૃતગણો દેહો નાઈ વાસુકગણસ્તથા ॥

અતદ્વિચક્ષ્ણઃ કશ્ચિદ્વિચારઃ સોપમીરણઃ ॥ ૧૩ ॥

આ સ્વકુશરીર જે પાંચ સુતોના સમુદાયનું બનેલું છે તે નથી તથા હૃદયોનો સંઘાત—અર્થાત્ સુક્ષ્મશરીર પણ હું નથી. હું સ્થિત તથા સુક્ષ્મ બંને શરીરોથી વિલક્ષણ કોઈક છું. આ પ્રકારનો વિચાર કરવાને જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૩

જ્ઞાન સિદ્ધિના સમય.

उक्तसाधनयुक्तेन विचारःपुरुषेण हि ॥

कर्तव्यो ज्ञानसिद्धयर्थमात्मनः शुभमिच्छता ॥ ૧૦ ॥

ઉપર વર્ણવેલા ચાર સાધનોવડે યુક્ત તથા મોટા સુખની ઇચ્છા સુખનાર અધિકારી પુરુષે, જીવ જાહની એકતાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવો જોઈએ. ૧૦

ટીકા:—(પૂરોક્ત વેરાગ્ય આદિ સાધનવડે યુક્ત, જે જ્ઞાનનો અધિકારી ઉત્તમ પુરુષ છે, તેણે આત્મા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચાર જ વારંવાર કર્યા કરવો, અન્ય કંઈ પણ કરવું નહીં. કારણ કે વિચારના આવર્તનવડે જીવજાહની એકતારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—આત્મજ્ઞાનવડે શું ફળ મળે છે? ઉત્તર—આત્મજ્ઞાનવડે પરમ આનંદરૂપ તથા મેક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થનો જ્ઞાપ થાય છે, માટે મોક્ષ-સુખની ઇચ્છાવાળાએ આત્મજ્ઞાનને માટે પુરુષાર્થ અવશ્ય કરવો. ૧૦

જ્ઞાનનું સાધન વિચાર.

नात्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ॥

यथा पदार्थમાનं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ૧૧ ॥

જેમ કેાઈ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ વિચારવિના કંઈ ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન થતું નથી. ૧૧

ટીકા.—જ્ઞાનના સાધનો ધન્યાં છે, છતાં મોક્ષને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો, એવો નિયમ શામાટે કરાઈ છે? તેના ઉત્તરમાં આ મોક્ષ છે. કેાઈ દેશમાં નહીં આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું વચાર્થ જ્ઞાન થતું નથી; સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ હોય નો જ અધિકારમાં રહેલા પદાર્થ રજા મોજખાય છે; તેમજ કંઈ ઉપાસના આદિ સાધનો ધન્યાં છે, પરંતુ

અજ્ઞાનથી સર્વ યથુ' છે અને જ્ઞાનવટે તે નાશ પામે છે તથા વિવિધ પ્રકારનો સંકલ્પ કર્તારૂપે છે, આનો વિચાર તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૪

ટીકા:—આરભા 'શ્રીકૃષ્ણ' પહેલા 'વેદ'—'દુ' જાણુ મુ ! એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો. હવે આ જગત્ સી રીતે યથુ / તથા આનો કર્તા જાણુ છે ? " એ વાતનો નિર્ણય કરે છે. (૧૫) અહિ જ્ઞાનો પરમાણુવડે ઉપજે છે. જેમ તકિંકે અહિ માને છે, કર્તાવડે થાય છે, જેમ મીમાસીકા માને છે તથા પ્રકૃતિથી ઉપજ થાય છે જેમ સાંખ્ય બુદ્ધિવળા માને છે. એ સર્વના મનેનું નિરાકરણ કરવા માટે કરે છે કે, " આ જગત્ આત્મરૂપના અજ્ઞાનથી જ ઉપજ યથુ છે માટે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન આજ્ઞાન રૂપરૂપના મુદુરણવડે, જેમ સર્વોદયથી અંધારા નાશ પામે છે, તેમ તે (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે. આ જગત્નો કર્તા જાણુ છે ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરે છે 'આ કામ કરીશ, આ કામ કરીશ ' એ પ્રશ્નના વિવિધ સંકલ્પ કર્તારૂપે છે, આનો વિચાર તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૪

જગત્નું ઉપાદાન કારણ.

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्म सदृश्यम् ।

यथैव सूक्ष्मादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ૧૫ ॥

જેમ યદા આદિ પ્રાણીનાં વાસણોનું ઉપાદાન કારણ પ્રાણી છે, તેમજ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું જે ઉપાદાન કારણ ' તે જેકે સૂક્ષ્મ, સત્ય તથા દૃશ્યરહિત જગ છે. એ પ્રશ્નનો જે વિચાર, તે આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

ટીકા—(ચૈતન્યવિદિષ્ટ કાયઃ પુરુષઃ ચૈતન્ય સદિત શરીર જ આત્મા છે; એવું બૃહસ્પતિનું મૂળ છે. માટે પાંચ જૂતોનાં કાર્ય શરીર જ આત્મા છે એમ ચાર્વાક મતાનુયાયીઓ કહે છે તથા “ હું સુખી છું—હુઃખી છું ” ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહારનું મૂળ શરીર જ છે, એ વાત આખા વિશ્વમાં વિદિત છે, માટે આત્મવિચાર કરવાની શી જરૂર છે, તેનો ઉત્તર આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યો છે. “ હુ ” એવો સબ્દ તથા “ હું ” એવી પ્રતીતિનો વિષય જે આત્મા, તે પાંચ જૂતોના સમૂહરૂપ દેહ નથી; કારણ કે શરીર દૃશ્ય છે, આત્મા તો દ્રશ્ય છે. આથી રથલશરીરને આત્મા માનનારા ચાર્વાકોના મનનું નિરાકરણ થયું. હવે ચાર્વાકના એક દેશીઓ ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે, તેના મતના ખંડનને માટે કહે છે. હું ઇન્દ્રિય થયું નથી. કારણ કે રથલદેહની પેટું ઇન્દ્રિયો પણ પંચજૂતોનાં જ કાય છે અને આત્મા કોઈનું કાર્ય નથી ’ ’ નસ વા એવ પુરુષોડ્ધરસમયઃ ’ ’ અષ્ટમયં હિ લોમ્ય મનઃ આયોમયઃ પ્રાણ. તેજોમયં વાક્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જાને શરીરે પાંચ જૂતોનાં જ કાર્ય છે, એ વિષયમાં પ્રમાણભૂત છે. પ્રશ્ન—“ ત્યારે તું જાને શરીર નથી ત્યારે તું શૂન્ય હોઈશ ? ઉત્તર—હું જાને શરીરથી વિમુક્ત છું કેમકે અર્થાત્ નામ રૂપ જાતિ આદિ રહિત હોવાથી વિમુક્ત છું. આવો વિચાર, તે યાતનું સાધન છે. ૧૩

જગતનો કર્તા કોણ ?

અજ્ઞાનમમર્શ સર્વ જ્ઞાનેન પ્રવિઠીયતે ॥

સંકર્યો વિવિધઃ કર્તા વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૪ ॥

* આ શરીર અનરમનુ બનેલું છે. દે સરણ પ્રકૃતિવાણા । મન અનનો વિકાર છે, પ્રાણ જળનું કાર્ય છે તથા વાપ્તી તેજનું કાર્ય છે. આ જૂતોએ કેવળ વાપ્તીનું મહત્ત્વ કરેલું છે, પરંતુ તે ઉપરથી દેશી ઇન્દ્રિયો સમગ્ર ભેલી.

ટીકા:—જેમ મૃતિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ અગ્નિ તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ, તથા કાળે જેનો બાધ થતો નથી તે બ્રહ્મ જ છે. તે વિના બીજું કંઈ પણ નથી. માટે આ જગત અગ્નિનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રત્નજ્યુનો સર્વ. રત્નજ્યુને ન બાધ્યા સ્વી બધનો હેતુ છે, તેમજ તે (જગત) જન્મ મરણ આદિ બધ આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી બધની નિર્મલિ થાય છે. આ બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં તેનો અભાવ થતો નથી. તે લય પામતું નથી. તે સમતીય, વિમતીય તથા સ્વમત બેદરહિત છે. બ્રહ્મને મન વાણી આદિ ઇન્દ્રિયો પહોંચતી નથી; કારણ કે તે જ્ઞાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ મૃતિકા, ઘટ આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય કારણનો બેદ કહેવા મત્ર છે. પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

શ્રવણની અંકવતા.

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता माक्षी सदव्ययः ॥

तदहं नात्र संदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ ૧૬ ॥

“હું” એવી વૃત્તિવટે જે જણાય છે તે એક છે, સદ્ભ છે, અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચેતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે તથા ક્ષય નાશ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે. આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકા:—કાર્ય કારણનો બેદ બન્ને કથન માત્ર હોય, પરંતુ શ્રવણનો બેદ વાસ્તવિક નથી, તે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

હું એટલે હું એવી વૃત્તિરહે જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ અપ્રમા એક છે, અર્થાત્ સમગ્રીય, વિગ્રહીય નથા સ્વચ્છ મેદ-રસિન છે; કારણ કે મનુષ્ય માનમાં હું જુદી એક સગળી જ નજીવ છે; તે સુદમ એટલે છદ્ધિપેનો વિષય નથી. તે છદ્ધિપદ્ધતિ સાથે સંજમે મધાવિના પણ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે તથા તે નજીવ દાખ આદિ મર્વ વિશારોથી નિહિત છે જ્યાં પણ તેનું જ છે. ખાટે હું એટલે પ્રત્યક્ષાત્મા, જ્યાં જ છે. આવો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન ॥ ૧૬

આત્મા તથા દેહમા વિગ્રહણીય.

આત્મા વિનિષ્કલો દેહો વદુભિરાટ્યઃ ॥

તયોરૈવયં પ્રવદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમનઃ પરમ્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા નિરવયય તથા એક છે, સિમદેહ તો સત્તર તત્ત્વો-વડે આત્મ (દંકામલો) છે. એ પ્રમાણે જન્મે પરસ્પર વિલક્ષણ-છતાં તાર્કિકઆદિ તેમને એકરૂપે જુએ છે, અર્થાત્ સિમદેહ જે આત્મા નથી, તેનેજ આત્મારૂપે જુએ છે. આ વિપરીત જ્ઞાનવિન્યા-બીજું અજ્ઞાન કયું? એ જ અજ્ઞાન છે. ૧૭

ટીકા:—(આત્મા જ્ઞાન આદિ પ્રજ્ઞ અવસ્થામાં વર્તનાર) દેહાચારી પ્રજ્ઞ અવસ્થાઓના આપનો તથા તેમના અભાવનો સાક્ષીરૂપ છે. તે તત્ત્વ ૫૬ તથા ૫૭ જન્મેના સ્વરૂપ અર્થ છે. જ્યાં તે નિરવયય છે, જે સાવરૂપ દેહ તો ૫૬ આદિની પેઠે તેનો નાશ પણ થઈ મંજવે. "જ્ઞાનેવાંશીયમ્ભા જ્યાં એક નથા અદિનીય છે" એમ શ્રુતિ કહે છે. ખાટે ને એક છે. સિમદેહ કે જેને સુદમ સરીર કહે છે તે જ નથી. એ તો સત્તર તત્ત્વના સમુદાય છે સિમ સરીરનું કારણ જ્ઞાન નજીવ થવાથી ને નાશ થાય છે જે સિમસરીર નિરવયય દેહ તો તેની જ્ઞાન-વડે નિર્ગતિ ન થવાથી કોઈ દિવસ એક જ થઈ જકેનકિ ખાટે આત્મા તથા વિનિષ્કલો, તેજ તમની પેઠે અવંત વિગ્રહણીય છે. જનાં તાર્કિક

ટીકા:—જેમ શ્રુતિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ, તથા કાલે જેનો બાધ થતો નથી તે બ્રહ્મ જ છે તે વિના ખીણું કંઈ પણ નથી. મારે આ જગત્ અનુનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુને ન જાણ્યા મૂઘી બન્યો હોય છે, તેમજ તે (જગત) જગત્ મરણ આદિ બધા આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી બધની નિવૃત્તિ થાય છે. આ બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે માળમા તેનો અભાવ થતો નથી. તે બધ પામતું નથી. તે સમતીય, વિમતીય તથા ન્વગત બેદરદિન છે. બ્રહ્મને મન વાણી આદિ મંદિથો પહોચતી નથી; કાંણુ કે તે જ્ઞાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ શ્રુતિકા, ઘટા આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે. નાતપર્ષ એ કે કાર્ય કારણનો બેદ કહેવા મત છે પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

શ્રવણબ્રહ્મની અંકગતતા

અહમંકોઽપિ સૂક્ષ્મશ્ચ જ્ઞાતા માક્ષી મદ્વ્યયઃ ॥

તદહં નાત્ર સંદેહો વિચારઃ મોયમીદશઃ ॥ ૧૬ ॥

"હું" એવી શ્રુતિવડે જે જણાય છે તે એક છે, મહમ છે, અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચેતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે તથા શય નાશ આદિ મર્વ વિકારરહિત છે આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકા:—કાર્ય કારણનો બેદ બધે કયન માન હોય, પરંતુ શ્રવણબ્રહ્મનો બેદ વાસ્તવિક નથી તે આ શ્લોકમા દર્શાવ્યું છે.

ટીકા:—જેમ મનિષ્ઠ થઈ અર્થિનું ઉપાદાન કારણ છે. તેમ અગાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાનું તેમના કુપતિ, રિચ્ચિ તથા નાશનું કારણ, તથા કાલે જેનો બાપ થતો નથી તે જન્મ ન છે. તે વિના ખીણું કંઈ પણ નથી. માટે આ જન્મનું અગત્યનું કાર્ય હોય. મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુને ન જાણે મૂર્ખ બનેલો હોય છે, તેમજ તે (જન્મ) જન્મ મરણ આદિ ભય આપવાને સમર્થ છે. જ્ઞાનું જ્ઞાન થયા પછી ભયની નિર્મલિ થાય છે. આ જ્ઞાન સમ્ય છે અર્થાનું ત્રણે રાજમા તેનો અભાવ થતો નથી. તે કાલ પામતું નથી. તે સમ્મતીય, વિમ્મતીય તથા મ્વમન બેરદિત છે. જ્ઞાને મન વાણી આદિ ઇન્દ્રિયો પટ્ટાંચની નથી; કારણ કે તે જ્ઞાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ મૃત્તિકા, ઘસ આદિ કાપેનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ જ્ઞાન છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય કારણનો બેદ કહેવા મત્ર છે પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

હવજ્ઞાની અંકપતા.

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता मासी सदव्ययः ॥

तदहं नात्र मंदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ १६ ॥

"હું" એવી વૃત્તિવટે જે જણાય છે તે એક છે, સદમ અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચેતન્યરૂપ છે, સાક્ષી જે, તથા કાલ નાશ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે. આ રીતના પ્રકાશરૂપે હું છું, એમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકા - કાર્ય મરણનો બેદ બલે ક્યન માત્ર હોય, પરંતુ હવજ્ઞાનો જે વાસ્તવિક નથી તે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

પુરુષ આત્મા સર્વ પ્રકારના સમરોપથી રહિત છે. વળી ધડા ત્યારે સંપાદિતો પ્રકાશ પામે છે ત્યારે પ્રકાશ પામે છે અર્થાત્ તે જડ છે. તેમ જો પશુ જડ છે. ૨૦

એકને એક જાળનવિં વારવાર કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ રથને પુનરગ્નિ દોષની સજા કરવા નહિ. કાન્તુ કે આત્મા એ આર્થિક વસ્તુ દોષથી તેનું જાળ સહજમાં એક સજા નથી. માટે પરમ કૃપાળુ આત્માએ અજવાન અધિકારી જનો ઉપર કૃપા કરી અનેક પ્રકારે જાળ કરતાં આત્માના વિલક્ષણતા દેખાડે છે.

આત્મા નિત્યો દિ સદ્વૃત્તો દેહોઽનિત્યો હસન્મયઃ ॥

તયોર્ગૈવ્યં મપડ્યાન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ ॥ ૨૧ ॥

આત્મા સદ્રૂપ અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના પરિવેશથી રહિત છે માટે તે નિત્ય છે. પણ દેહ તો અસદ્રૂપ અર્થાત્ પરિવેશવાળો દોષથી અનિત્ય છે. એ પ્રભાણે દેહનો તથા આત્માનો વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તથાપિ તે બંને એક જ વસ્તુ. જાણવી, એવિના બીજું અજ્ઞાન કેમું ? એ જ અજ્ઞાન છે. ૨૧
આત્માની સ્વપ્રકાશપ્રકાશતા.

આત્મનસ્તત્ત્વકાગત્વં યત્પદાર્થવિમાસનમ્ ॥

નાડ્યાદિદોષિવદીપ્તિર્મવત્યાન્યં યતો નિશિ ॥ ૨૨ ॥

‘આ ધટ છે, આ ધટ છે,’ એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન ધનું, એ જ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો આત્માનો પ્રકાશ નથી. (એ આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના જેવો દોષ તો રાત્રીએ પણ આત્મા દોષથી રાત્રીએ અધકાર ધવો એવું નહીં. ૨૨

ટીકા:—‘આ ધડા છે, આ વડા છે’ એ પ્રકારે પદા... થને પ્રકાશ કરવો એ આત્માનો પ્રકાશ છે. ત્યારે તો અગ્નિ આદિના

આદિ બંનેને એકજ માને છે, એ તેમનાં વિપરીત દર્શનથી બંધુ
અજ્ઞાન કયું ? એ જ અજ્ઞાન છે. વિપરીત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાન વિના
થતી નથી, માટે તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે. ૧૭

આત્મા નિયામકશ્ચાન્તર્દેહો વાહો નિયમ્યકઃ ॥

તયોર્વયં પ્રપદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

આત્મા નિયંતા છે તથા તે પાંચ કોશની અંદર રહેલો છે.
દેહ નિયમમાં રહેનારો તથા (આત્માથી) બહાર છે, માટે
દેહથી આત્માની વિલક્ષણતા છે. છતાં બંનેને એકરૂપે જોવાં, એ
કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું ? એ જ અજ્ઞાન છે. ૧૮

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽશુચિઃ ॥

તયોર્વયં પ્રપદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે માટે જ તે શુદ્ધ છે અને આ રમ્ય-
દેહ માંસ આદિ વિકારવાળો છે માટે તે અપવિત્ર છે. એ પ્રમાણે
સ્વચ્છદેહમાં તથા આત્મામાં પરસ્પર વિલક્ષણતા છે; છતાં તે
બંનેને એકજ બાણવાં. એથી બીજું અજ્ઞાન કયું ? એ જ
અજ્ઞાન છે. ૧૯

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો દેહસ્તામસ વચ્યતે ॥

તયોર્વયં પ્રપદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

આત્મા સ્વચ્છપ્રકાશ છે તથા સૂર્યાદિની માફક બીજા
સર્વનો પ્રકાશક છે. આથી તે સ્વચ્છ છે અર્થાત્ પ્રકાશના
શુભ્રરૂપથી રહિત છે તથા દેહ તામસરૂપ અર્થાત્ જડરૂપ છે.
આ બેમાં એકતા જોવી, તે કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું ? ૨૦
ટીકા:—શુનિમા પદ્મ આત્માના સંનિધમાં રહ્યું છે કે, અતીતદગ

ગુણ આત્મા સર્વ પ્રકારના અવરોધથી રહિત છે. પણ પદા ત્યારે
અર્થાત્તો પ્રકાશ થાય છે. વાંટ પ્રકાશ પામે છે. આ ૧ તે અંક છે તેમ
દેવ પણ જાણે છે. ૨૦

એકને એક આત્મવિજ્ઞાન વારંવાર અપામે આ. ૧૭ ને ઉપરથી આ
૧૭૧ પુનાસ્તિ રોષની તથા કરતા નાંક ૧૦ થી ૧૦ આત્મા એ અર્થાત્તિ
વસ્તુ દોષથી તેજુ રાગ સદ્ગુણા ૧૦ રાગ નથી. ૧૭૨ પદમ ૧૫૫
આત્મા અવધાન અધિકારી જનો ઉપર ૧૫૫ ૧૨૦ જનો પ્રકાશ વસ્તુ
કરતા આત્મા વિદ્યમાન છે.

આત્મા નિત્યો દિ સદ્ગુણો દેહોઽનિત્યો ઘસમ્મયઃ ॥

તયોર્ગુણં મયદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ ॥ ૨૧ ॥

આત્મા સદ્ગુણ અર્થાત્તુ ત્રણ પ્રકારના પરિવેશથી રહિત
છે માટે તે નિત્ય છે. પણ દેહ તો અસદ્ગુણ અર્થાત્તુ પરિવેશ-
વાળો દોષથી અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે દેહનો તમા
આત્માનો વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તથાપિ તે જને એક જ વસ્તુ,
જાણી, જોઈના બીજું અજ્ઞાન કયું? એ જ અજ્ઞાન છે. ૨૧
આત્માની ૨૫૫ પ્રકાર પાતા.

આત્મનસ્તત્ત્વકાશત્વં વસ્તુદાર્પિયાસનય ॥

નાડ્યાદિદોષિવદીર્ઘિર્ધવત્યાન્યં યતો નિશિ ॥ ૨૨ ॥

‘આ યત છે, આ યત છે,’ એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન
થવું, એ જ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો
આત્માનો પ્રકાશ નથી. (એ આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના
જેવો દોષ તો રાત્રીએ પણ આત્મા દોષથી રાત્રીએ
અધકાર થયો એવું જ નહીં. ૨૨

ટીકા—“આ યત છે, આ યત છે” એ પ્રકારે પદ
જને પ્રકાશ કરવો એ આત્માનો પ્રકાશ છે. ત્યારે તો અગ્નિ

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

નિર્વિકારો નિરાકારો નિરવયોઽહમન્યયઃ ॥

નાદં દેહો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

હું જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છું તેમજ શરીર આદિ આકારથી રહિત છું, હું વાત પિત્તાદિ દોષથી રહિત છું તથા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રિવિધ તાપથી રહિત હોવાથી હું અન્યથ અર્થાત્ ક્ષયથી રહિત છું તથા હું મિથ્યા દેહરૂપ નથી. આવી અખંડ પ્રજ્ઞાકારવૃત્તિને વિવેકીઓ જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

ટીકા:—“ હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું જન્મું છું, હું મરું છું ” એવી રીતે અનેક સુખ દુઃખ જન્મ મરણ આદિ ધર્મવાળા આત્મા પ્રતીત થાય છે તેને તમે પ્રજ્ઞ કેમ કહો છો ? આના સમાધાનર્થે આ જ્ઞેય છે. હું પ્રત્યક્ આત્મા જન્મઆદિ વિકારોથી રહિત છું. કારણ કે જન્મ આદિ વિકાર, શરીરના ધર્મ છે; હું શરીર આદિ આકાર રહિત છું માટેજ વાત પિત્તાદિ દોષથી યજ્ઞેલા અધ્યાત્મ, અધિભૂત તથા આદિદેવિક ત્રિવિધ તાપથી રહિત છું તથા ક્ષય રહિત છું.

શિષ્ય—હું મનુષ્ય છું એવી પ્રતીતિ થાય છે, માટે આત્મા નિરાકાર કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ—છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન જેમ જ્ઞાતિરૂપ છે તેમ “ હું મનુષ્ય છું ” એ પણ કેવળ જ્ઞાતિજ્ઞાન છે. કારણ કે “ હું જન્મી છું ” એવા જ્ઞાનવેડે “ હું મનુષ્ય છું ” એ જ્ઞાન જોડું પડે છે, માટે હું આ મિથ્યા દેહરૂપ નથી, એ પ્રકારના નિમગ્નને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

નિરામયો નિરામાસો નિર્વિકલ્પોઽહમાત્મતઃ ।

નાદં દેહો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૬ ॥

હીએ, તે પુરૂષને નામે કહેવાય છે. તે આત્માને દેહથી આકાશપુરૂષની માફક શૂન્યરૂપે તું કેવી રીતે માને છે? ૨૬

ટીકા:—આત્મા દેહમાં અદર્શને કરી વામ કરીને રહેતો છે. તેની પુરૂષ એવી સંજ્ઞા છે. “ અવમામ્યા મય ” इत्यदि શ્રુતિવડે સ્વરૂપનો નિર્ભૂવ થયો છે. વળી જેમ ધડાનો કદા ધડાથી ભિન્ન તેમ આત્મા ને દેહારૂપ છે, તે દેહથી ભિન્ન છે ૨૭

દેહાત્મવાદીને કારણ.

स्वात्मानं शृणु मूर्ख त्वं श्रुत्या पुनरपि च पुरुषम् ।
देहातीतं सदाकारं सुदुर्दर्शं मयादर्शनं ॥ ૩૦ ॥

હે મૂર્ખ! દેહાત્મવાદી આવાંક! શ્રુતિવડે તથા પુનઃપુનઃ તારા પુરૂષરૂપ આત્માને દેહથી જૂદો તથા સત્તારૂપ છે જાણુ. તારા જેવા પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અયોગ્ય છે.

ટીકા—(હે મૂર્ખ! દેહને આત્મા માનનારા આવાંક! “ તમ્ અતસ્માદનરતમવાદમ્યનત્ત આત્મા (અનરમના વિકારરૂપ દેહથી અત્ત અન્ય ॥) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે તથા એકને વિષે કર્ત્તાપણાના તથા કર્ત્તાપણાના વિરોધરૂપ સુક્તિવડે તારા આત્મા દેહથી જૂદો છે એમ તું જાણી શક્ય—ત્યારે આત્મા દેહથી જૂદો ॥ ત્યારે તેનો આકાર કેવો?

શુરે—સત્તા એ જ તેનો આકાર ॥ અર્થાત્ “ ધટ છે, પટ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વત્ર પ્રતીત થતી સત્તા, તે અત્મસત્તા જ છે.

શિષ્ય—ત્યારે એવો આત્મા હોય ત્યારે સર્વના જેવા જાણીતો તે કેમ નથી આવતો?

શુરે—શ્રુતિ કહે છે કે, આચર્યને વિષે પ્રકારહિન તારા જેવા પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અત્યંત અયોગ્ય છે. ૩૦

‘ આત્માથી કોઈ પર નથી ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે. છતાં મૂર્ખ જડવાદીએ આત્માને કેવી રીતે દેહરૂપે કહ્યો ? ૩૪

ટીકા.—યસ્માત્પર નાપરમસિત્તિ કિંચિદસ્માધાણીયો ન જ્યાયોડસિત્તિ કમિત્ત્વમ્ ॥ ૩૪ ॥
 હવે સ્વ સ્વરૂપો વિવિધ નિષ્કલ્પનેનું દુર્ગ દુરદેશ સ્વમિતિ અર્થઃ—આત્માથી કોઈ પર અથવા તે અપર નથી. આત્માથી કોઈ અન્ય સદ્ધર્મ કે ભવેશ નથી જેમ પૂછી સ્તબ્ધરીતે સ્થિતિ કરે છે તેમ આત્મા આકાશને વ્યાપીને રહેલ છે. તેનાવડે આ સર્વ સ્થૂળ સદ્ધર્મ વ્યાપીને રહેલ છે. ૩૪

સર્વે પુરુષ એવંતિ સૂક્તે પુરુષસંજિતે ।

અત્યુચ્યતે યતઃ શ્રુત્યા કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૫ ॥

પુરુષસૂક્તમાં “ પુરુષ એવં સર્વ ” (આ બધું આત્મારૂપ છે) તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં આત્માને સર્વ સ્વરૂપ કહ્યો છે અને દેહ અસત્ તથા જડ છે, માટે દેહ આત્મા કેવીરીતે સંભવે ? ૩૫
 ઉપનિષદમાં કહેલ આત્માની વિશદ્વૃત્તા.

અસંગઃ પુરુષઃ પ્રોક્તો બૃહદારણ્યકેઽપિ ચ ।

અનંતમણ્ડલસંશ્રિષ્ટઃ કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૬ ॥

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં “ અસંગો જ્યં દુરવઃ ” (આ આત્મા અસંગ છે) એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે અને દેહ તો અનંત મળેલા મંગલાળો છે, માટે દેહ આત્મા કેમ થઈ શકે ! ૩૬

તત્રૈવ જ મમાધ્યાતઃ સ્વયંજ્યોતિર્હિ પૂરુષઃ ।

જટઃ પરમકાશ્યોઽમૌ કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૭ ॥

તે જ પ્રમાણે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આત્માને સ્વયં પ્રકાશ કહ્યો છે તથા તેનું સ્વયં પ્રકાશપાતું નિદ્રાનેના અર્ધ

મારી ઓળ છદ્ધિ છે, આ માટે મન છે એવી રીતે જામે છે મારે તે આ-માવડે દસ્ય છે, વિશ્વસ્યુક્ત છે, પન્નિષ્ઠન છે, મિથ્યા છે તથા દાન-વડે જામ પડે છે. જેમ સિંગ-શરીર આત્મા નથી તેમ શાબ્દ-શરીર પણ આત્મા નથી. આત્માને વિષે કર્ત્ત્વિય, બોક્ત્ત્વિય આદિ ૧૨૧ વિશે શરીરના અભ્યાસવડે જામે છે. આત્માનો સંકલ્પનાર યથાથી જાણનાર નિવૃત્ત યાત્રી ત્યારે કર્ત્ત્વિય કંઈ પણ તેનેવિષે જામતું નથી માટે કર્ત્ત્વ (કર્ત્ત્વિય) આદિ ધર્મવતો સિમરે છે, આત્મા નથી, એથી કદીને વેદાન્ત સિદ્ધાંતમાં કશી દાનિ નથી. ૩૯

આત્મા તથા દેહના ભેદનો ઉપમંદાર

एवं देहद्रयादन्य आत्मा पुरुष ईश्वरः ।

मर्वात्मा सर्वरूपश्च मर्वातीतोऽदृश्यदृश्यः ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રકારે આત્મા રચુક્ત તથા સદૃશ બને રહી-શી અ-વ છે, પુરુષરૂપ છે, દૃશ્યરૂપ છે, સર્વાત્મા, સર્વરૂપ, સર્વથી વિશિષ્ટ તથા અવિનાશી છે. ૪૦

અપરોક્ષાનુભવ)

શુદ્ધ - અર્થ (૬) મનને આધાર દેવાથી તે સદા પ્રાપ્ત ન હો
શિષ્ય - અર્થ શબ્દનો આધાર તે, અદ્યાર પણ છે

શુદ્ધ - આત્મા કશ અર્થ વિનાર સદિન છે તથા અદ્યારનો પણ
માર્ગ છે. ૪૦

તેનુ પ્રતિપાદન પ્રયોજન સંદેન
इत्यात्मदेहभागेन सर्ववर्ण्यैव सत्यता ।

વર્ણોક્તા તર્કસાગ્રેણ તતઃ કિં પુરુષાર્થતા ॥ ૪૧ ॥
તમે દેહનું તથા આત્માનું વિલક્ષણપણું પ્રતિપાદન કરીને,
જેમ તમે શાસ્ત્ર જગતને સત્ય કહે છે તેમ, જગતનું સત્યપણું
પ્રતિપાદન કર્યું, એથી શો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો? તમારું પુરુષાર્થ
નથી બધની નિવૃત્તિ થતી નથી. અતિ પણ કહે છે કે " જ્યાં-
પણ જગતમાંથી સત્યત્વજુદ અર્થ નથી ત્યાંસુધી બધની
નેવૃત્તિ થતી નથી માટે દેહનું પ્રતિપાદન કરી તમે શું ફળ
પ્રાપ્ત કર્યું? કંઈજ નહિ ૪૧

તેની સત્તા તેજ આત્મમત્તા.

इत्यात्मदेहभागेन देहात्मत्वं निवारितम् ।

इदानीं देहमेदस्य समत्वं स्फुटमुख्ये ॥ ૪૨ ॥

ઉપર પ્રમાણે આત્માને દેહથી પૃથક કરીને બાવાકિના મતને
અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલું દેહને વિષે આત્માપણું વારણ કર્યું, કહે
દેહની સત્તા આત્માની સત્તાથી ભિન્ન નથી, એ વાર્તા સ્પષ્ટ
સમજાય તેમ કહે છે ૪૨

ટીકા:—નિદાન કહે છે કે, બેદ્યાનનું પ્રતિપાદન પણ અબેદ્યાન
નિદાને અર્થ છે. માટે આત્માના તથા દેહના બેદ્યાનનું કથન બધ
નથી, એ આત્મા દર્શાવ્યું છે. ૪૨

ચૈતન્યની એકરૂપતા

ચૈતન્યસ્વૈકરૂપત્વાદ્દેવો યુક્તો ન કદિચિત્ત ।

જીવત્ત્વં ચ મૃષા જ્ઞેયં રજ્જૌ સર્પગ્રહો યથા ॥ ૪૨ ॥

“ઘટઃ પ્રકાશને ઘટ પ્રકાશતે” ઘટો પ્રકાશે છે, વસ્તુ પ્રકાશે છે, એ રીતે આધ્યાત્મિક ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર એક સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. માટે કોઈ પણ કાળે ભેદ વાર્તાવિક નથી; તેમ જ જીવપણું પણ મિથ્યા છે. કારણ કે જીવના ઉપાધિ અંતઃકર્મણુ માયાનું કાર્ય છે, માટે રજ્જુના અજ્ઞાનવડે ઘોડા અંધારામાં પડેલા રજ્જુમાં, વાંકાપણું આદિ સરખાપણાને લીધે. જેમ રજ્જુને નહિ જોળખનારને સર્પશાંતિ થાય છે, તેમ જ આત્માના અજ્ઞાનવડે, પ્રકાશરૂપ સરખાપણાને લીધે, આમાન્ય ચૈતન્ય-પ્રકાશનેવિષે અવિવેકી પુરુષને ચિદાભાસરૂપ જીવની શાંતિ થાય છે. ૪૩

રજ્જુ તથા સર્પનું દર્શન.

રજ્જ્વજ્ઞાનાત્સર્પણેનૈવ યદ્દ્રઙ્મુર્ધિ સર્પિણિ ।

માતિ તદ્રશ્મિતિઃ સાક્ષાદ્વિશ્વાકારેણ કેવલા ॥ ૪૪ ॥

જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી તે જ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાકારે બાસે છે, તેમ જ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જ જગત્તે આપારે સાક્ષાત્ સ્પુરે છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ છે જ નહિ. માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્ત* છે. ૪૪

જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય બ્રહ્મણોઽન્યન્ન વિદ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રપંચોઽયં બ્રહ્મૈવાસ્તિ ન ચેતરત્ ॥ ૪૫ ॥

* પ્રથમ અવસ્થાને તત્ત્વાવિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ, તે વિવર્ત.

જગતનું ઉપદાન કારણ જાણી અન્ય નથી માટે સંપૂર્ણ
જગત જાણ જ છે; જાણી અન્ય નથી જ

રીકા—(આકાશથી તરીકે પર્વત સુધી જગતનું કારણ સમજ
જવ (માર્ગવિહિન મેન-વ) જ ન, તે વિના અન્ય કોઈ પણ
કારણ નથી. સામાન્યતા પ્રકારે ને કારણ અને છે તથા ન્યૂનતામાં
પરમાત્માને કારણ માને છે પદ્ધતિ ને પદ્ધતિ નથી, કારણ કે,
તુલ્યતામાં: જગત્કારણ, કારણ (આકાશથી અંતર્યામી સુધી)
કોઈક સુનિર્માણ જાણને જ જગતનું કારણ કહે છે, માટે પાંચ બુદ્ધિ
તથા તેમના કારણ સંપૂર્ણ જગત જાણ જ છે, અન્ય વસ્તુ નથી, જ

અથ એવમતે

વ્યાપ્તિવ્યાપકતા વિધ્યા મર્ત્યે વિધેતિ જાતનાત્ ।

इति ज्ञाने परं तदर्थे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४६ ॥

(" સમગ્ર જાણ છે " એવી શુનિષ્ઠ ઇચ્છની આજ્ઞાના
સામર્થ્યવટે) વ્યાપ્તિ વ્યાપકપણું અથવા અંતર તથા બાહ્ય-
પણું મિથ્યા છે—અર્થાત્ " યદાની માંહે આકાશ અને આકા-
શની બહાર યદા " જે વ્યવહાર જેમ કલ્પિત છે, તેમ જાણ
વ્યાપક છે અને જગત્ તેમાં વ્યાપ્ત છે; એવો વ્યવહાર પણ
કલ્પિત જ છે. આવી રીતે પરમાત્મ અત્મસ્વરૂપ બધા પછી
કોનો અવસર ક્યાં રહે છે ? અર્થાત્ નથી રહેતો. ૪૬

જાણની અદ્વિતતા

श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुखेन हि ।

कथं मासो भवेदन्यः स्थिते चाद्रूपकारणे ॥ ४७ ॥

(જોવાનાડોલે વિષય જાણને વિષે લેશ પણ ભેદ નથી)

ચૈતન્યની આશપના

ચૈતન્યસ્વૈકરુપત્વાદ્દેદો યુક્તો ન કદિભિત્ત ।

જીવત્વં ચ મૃયા ક્ષેપં રજ્જાં સર્વગ્રહો યથા ॥ ૪૩ ॥

“યદઃ પ્રાકાશને કદઃ પ્રાકાશને” ઘટે પ્રકાશે છે, વચ્ચે પ્રકાશે છે, એ રીતે આધિદાન ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ મર્જત્ર એક સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. માટે કોઈ પણ કાળે બેઠે વાસ્તવિક નથી; તેમ જ જીવપણું પણ મિથ્યા છે. કારણ કે જીવના ઉપાધિ જાતકારણ માયાનું કાર્ય છે, માટે રજ્જુના અજ્ઞાનવટે ઘેરા અધ્યાસમાં પડેલા રજ્જુમાં, વાંકાપણુ આદિ સરખાપણાને લીધે, જેમ રજ્જુને નહિ જોળખનારને સર્પજાતિ થાય છે, તેમ જ આત્માના અજ્ઞાનવટે, પ્રકાશરૂપ સરખાપણાને લીધે, આમાન્ય ચૈતન્ય-પ્રકાશનેવિષે અવિવેકી પુરુષને ચિદાભ્યસરૂપ જીવની જાતિ થાય છે. ૪૩

રજ્જુ તથા સર્પનું દર્શન.

રજ્જવજ્જાનાત્સળેનૈવ યદ્દ્રઙ્જુર્હિ સર્પિણિ ।

માતિ તદ્વચ્ચિત્તિઃ સાક્ષાદ્વિશ્વાકારેણ કેવલ્યા ॥ ૪૪ ॥

જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી તે જ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાદિ ભાસે છે, તેમ જ બ્રહ્માના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જ જગત્ને આપારે સાક્ષાત્ દ્રુષ્ટ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ છે જ નહિ. માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્તન છે. ૪૪

જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ.

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય બ્રહ્મણોઽન્યથા વિચિતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રપંચોઽયં બ્રહ્મૈવાસ્તિ ન ચેતરત્ ॥ ૪૫ ॥

* પ્રથમ અવસ્થાને તત્ત્વાવિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ. તે વિવર્તન.

અભેદ વાદીને સર્વ અહરપે.

યત્રાંજ્ઞાનાદ્રવેદંતમિતરસ્તત્ર પદ્યતિ ।

આત્મત્વેન યદા સર્વ નેતરસ્તત્ર ચાન્વપિ ॥ ૫૩ ॥

જ્ઞાની જનને પોતાની અજ્ઞાન અવસ્થામાં દ્વેષ સરખું લાગે છે ત્યારે તેમાં તે પુરૂષ, હું જૂદો હું અને બીજા મારાથી ભિન્ન છે એમ અનુભવે છે; અને જ્યારે તે પુરૂષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાથી અલુભાત્ર પણ લેદને ભેતો નથી. કારણ કે કાર્ય સંહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી, તેને દ્વેષ પ્રતીત થતું નથી. ૫૩

અભેદથી શોક તથા મેદનો નાશ.

યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મત્વેન વિજાનતઃ ।

નૈવ તસ્ય મધેન્મોહો ન ચ શોકો દ્વિતીયતઃ ॥ ૫૪ ॥

જે અવસ્થામાં અધિકારી પુરૂષ પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તે અવસ્થામાં તેને જાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તથા શોક અર્થાત્ ચિત્તની વ્યાકુળતા પણ થતી નથી. કારણ કે શોક મોહાદિનું કારણ લેદબુદ્ધિ તેને જતી રહી છે. (યુતિપણ કહે છે “ યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મેના ભૂદિજગતઃ ॥ તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ કષ્ટવ્યવમુત્સયઃ ॥ અર્થ—જે સમયે અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર પુરૂષને સર્વ પોતાના આત્મારૂપે પ્રતીત થાય છે ત્યારે તે અભેદદ્રષ્ટિવાળાને શોક તથા મેદનો અવસર કયાં છે ?) ૫૪

અપમાત્મા દિ મર્મૈવ મર્વાત્યકતયા સ્થિતઃ ।

ઈતિ નિર્ધારિતં શ્રુત્યા મૃદદારણ્યસંસ્યયા ॥ ૫૫ ॥

“ આ આત્મા કે જે પ્રકાશ છે તે જ સર્વરૂપે સ્થિત છે ”
એવો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની “ અવમામા જ્ઞા ” એ શુનિએ
નિર્ણય કર્યો છે. ૫૫

સ્વપ્નની જાગૃત્તવ્યતાનું નિર્ણય

અનુષ્ઠુક્તોપ્યયં લોકો વ્યવહારક્ષણોઽપિ સન્ ।

અનુષ્ઠુપો યથા સ્વપ્ન ઉત્તરક્ષણગ્રાધતઃ ॥ ૫૬ ॥

સ્વપ્ન અવસ્થામાં આ લોકોનો અનુભવ થાય છે તથા તેવડે
સ્વપ્નમાંથી વ્યવહાર પણ એવામાં આવે છે, પરંતુ જાગૃત
અવસ્થામાં તેનો બાધ થવાથી જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થિત લોકો
તથા તેમનો વ્યવહાર મિથ્યા છે, તેમ જ જાગૃત અવસ્થાના
જગત્પ્રકારે જે વ્યવહાર મિથ્યા થાય છે, તેનો ઉત્તરક્ષણે અર્થાત્
જાગૃતમાં બાધ પામે છે, માટે તે પણ મિથ્યા છે. ૫૬

સુષુપ્તિમાં સર્વનો ભવ.

સ્વપ્નો જાગરણોઽગ્રીકઃ સ્વપ્નેઽપિ જાગરો નહિ ।

દ્રવ્યમેવ સયં નાસ્તિ જ્ઞયોઽપિ શુભર્થો ન ચ ॥ ૫૭ ॥

સ્વપ્ન અવસ્થા જાગૃત અવસ્થામાં મિથ્યા છે, તેમ સ્વપ્નમાં
જાગૃત અવસ્થા નથી; સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન તથા જાગૃત બન્ને
અવસ્થા નથી તથા સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થા તથા જાગૃત અવસ્થા
બેઠામાં નથી. ૫૭

આત્મા સર્વ અવસ્થાના દર્શક.

અવસ્થાનં મયેન્મિથ્યા ગુણત્રયવિનિર્મિતમ્ ।

અસ્ય દ્રષ્ટા ગુણાતીતો નિત્યો શેકાધિદાત્મકઃ ॥ ૫૮ ॥

એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા મિથ્યા છે; કારણ કે તેઓ ત્રણ શુદ્ધોના કાર્યરૂપે છે. આ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા, નિત્ય છે. કારણ કે તે ત્રણે શુણ્નરહિત છે. એ આત્મા અદ્વિતીય તથા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ૫૮

જ્ઞાનીને સર્વની પ્રકારપે પ્રતીતિ,

યદ્વન્મૃદિ ઘટપ્રાતિ શુક્તો વા રજતસ્થિતિમ્ ।

તદ્વદ્વદ્વજાણિ જીવત્વં વીક્ષ્યમાણો ન પદ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

જેમ માટીને લાવ્યા પછી ઘટની પ્રાતિ મટી જાય છે તથા જેમ છીપને ઓળખ્યા પછી તેને વિષે રૂપાની સ્થિતિ રહેતી નથી, તેમજ પ્રકાશનો આત્મારૂપે સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ્ઞાની પુરૂષ, હવેપણું પોતાને વિષે જોતો નથી. ૫૯

હવે તેજ પ્રશ્ન.

યથા મૃદિ ઘટો નામ કનકે કુંડલાઽમિથા ।

શુક્તૌ હિ રજતલ્પ્યાતિર્જીવશબ્દસ્તથા પરે ॥ ૬૦ ॥

જેમ માટીને વિષે ઘટો એવી સંજ્ઞા છે, જેમ સુવર્ણ વિષે કુંડળ એવી સંજ્ઞા છે તથા જેમ છીપને વિષે રજતુ એવું નામ છે તેમ જ પરમાત્માને વિષે હવે એવો શબ્દ છે. અર્થાત્ પરમાત્માને વિષે હવે શબ્દ કથન માત્ર છે. વસ્તુતઃ હવે, પ્રકાશી બિન્ન નથી. ૬૦

જગતનુ મિથ્યાપણું.

યથૈવ વ્યોમ્નિ નીલત્વં યથા નીરં મરુસ્થલે ।

પુરુષત્વં યથા સ્થાર્ણા તદ્વદ્વિશ્વં ચિદાન્મનિ ॥ ૬૧ ॥

જેમ રજ્જુ, જાળનારને તથા ન જાળનારને બે પ્રકારે જાણે છે, તેમ જ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્મા સદા શુદ્ધ છે અજ્ઞાનીને આત્મા અશુદ્ધ જાણે છે. ૬૮

ટીકા:—જે માણસને રજ્જુનું જ્ઞાન છે તેને, જો કે રજ્જુને વિષે સર્વ નથી. તેથી રજ્જુ જેમ બધા આપતી નથી રજ્જુને નહીં જાળનારને ને સર્વરૂપે જામવડી બધનું કારણ થાય તેમ જ જ્ઞાની પુરુષને આત્મા સદા શુદ્ધ અર્થાત્ અજ્ઞાન તથા કાંઈ જન્મનુરૂપ અજ્ઞાતી રહિત, છે તથા અજ્ઞાનીને જાનિનેપરથી અસદા અશુદ્ધ જાણે છે. અર્થાત્ તે જાને જગદૂને જુએ છે. પણ જાને જોઈ શકતો નથી. તાત્પર્ય કે સૂર્યનારાવણ દિવસે પ્રકાશમન થાય અંધજ્ઞાને કંઈ તે કુપયોગી નથી. નેત્રવાળા પુરુષ જ સૂર્યના પ્રકાશ પાતાનો સર્વ વ્યવહાર મિલક કરી શકે છે, ને જ પ્રભાએ આત્મા સર્વત્ર જાણમાન છે, તથાપિ જોને તેનું સ્વરૂપ ટિપ્પણ આરંભાય તેને તે મોક્ષનો હેતુ છે, પણ જેમને એ પ્રભાએ થતું નથી, મોક્ષનો હેતુ નથી.

આત્માનાત્મનો વિભાગ મૂલને સમજવા સાર

યથૈવ મૃન્મયઃ કુંપસ્તદ્દેહોઽપિ ચિન્મયઃ ।

આત્માનાત્મવિભાગોઽયં મૃદૈવ ક્રિયતેઽયુર્યઃ ॥ ૬૯ ॥

જેમ માટીનો ઘડો તે માટીજ છે તેમજ શરીર પણ મૃદુરૂપ પ્રકાર છે; માટે અજ્ઞાની પુરુષે આત્માનો તથા આત્માનો વિભાગ વ્યર્થ કરે છે. અજ્ઞાનીને દેહથી આત્માનું સ્વરૂપ મિલક સમજવાસાથે ઉપર કહેલો વિભાગ કરવા યોગ્ય છે નહીં.

ટીકા—શિષ્ય—જ્યારે આત્મા નિરંતર પ્રપંચ રહિત છે ત્યારે દેહનો તથા આત્માનો જોઈ શકાતો જતાઓ ?

તેમ મૂર્ખ માણસે દેહને વિષે આત્માયજ્ઞને નિશ્ચય કર્યો છે. (૭૩) જેમ આડાંઅવળાં ગોડવેલાં લોકડાને “ આ ઘર છે ” એમ નિશ્ચય કરે છે તથા લોહાને તરવાર કરી માને છે, તેમ મૂર્ખ મનુષ્ય દેહને આત્મા સમજે છે. ૭૪

અજ્ઞાન એ જ વિપરીત બાસનું કારણ.

यथा वृक्षविपर्ययो जलाद्भवति कस्यचिद् ।

तद्ગદાત્માનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૫ ॥

જેમ તળાવને કાઠે ઉભેલા પુરુષને જળના સંબંધથી કાંડાના વૃક્ષની છાયા પાણીમાં ઉલટી બાસે છે અર્થાત્ થડ ઉપર તથા પત્ર શાખા આદિ નીચે બાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને અજ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્માને વિષે દેહપણું બાસે છે, પરંતુ આત્મા શરીર નથી ૭૫

पोतेन गच्छतः पुंसः सर्वे भातीव चंचलम् ।

तद्गદात્માનિ દેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૬ ॥

જેમ વહાણમાં બેસીને જનાસ પુરુષને કાઠે રહેલા વૃક્ષ આદિ પદાર્થો ચાલતા જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહ બાસે છે ૭૬

पीतत्वं हि यथा शुभ्रे दोषाद्भवति कस्यचिद् ।

तद्गદाત્માનિ દેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૭ ॥

જેમ કે.ઈ પુરુષને નેત્રને વિષે રહેલ કમળા આદિ દોષને લીધે પીળી વસ્તુ પીળી બાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપણું બાસે છે. ૭૭

ચતુર્થ્યા ભ્રમશીલાશ્યાં મર્ષ માતિ ભ્રમાત્મકમ ।

તદ્દદાત્મનિ દેહત્વં પદ્યત્પજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૮ ॥

જે પુરુષની દૃષ્ટિ બધે છે, તેને જેમ બધા પદાર્થો બનતા હોય એવું બાંસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને ક્ષીધે આત્માને વિષે દેહ પણ બાંસે છે. ૭૮

અભાતં ભ્રમણેનૈવ ચર્તુલં માતિ મૃષ્યવત્ ।

તદ્દદાત્મનિ દેહત્વં પદ્યત્પજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૯ ॥

જેમ ઉભાડીઆને દેશવશાથી તે મૂર્ખની પેઠે જોવા આડા બાંસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનવટે આત્માને વિષે દેહ બાંસે છે. ૭૯

મહત્વં મર્ષવસ્તુનામણુત્વં શનિદૃગ્મતઃ ।

તદ્દદાત્મનિ દેહત્વં પદ્યત્પજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૦ ॥

મોટી વસ્તુઓ પણ દૂરથી જોતાં જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનવટે આત્માને વિષે દેહ બાંસે છે. ૮૦

મૂક્ષત્વે મર્ષભાવાનાં મહત્ત્વં ચોપનેશ્વરઃ ।

તદ્દદાત્મનિ દેહત્વં પદ્યત્પજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૧ ॥

જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ હોય છે તે પણ ઘરમાથડે જોતાં મોટી જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપણું બાંસે થાય છે. ૮૧

વાચમૂર્મા પ્રવૃત્ત્વં વા જલમૂર્મા દિ વાચના ।

તદ્દદાત્મનિ દેહત્વં પદ્યત્પજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૨ ॥

જેમ કાચની મૂર્મિને વિષે જળનું બાંસ થાય છે તથા જળ

મય ભૂમિનેવિષે કાચનું બાન થાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનવડે આત્મા-
ને વિષે દેહપણું બાંસે છે. ૮૨

यद्ददग्रौ मणित्वं हि मणौ वा वह्निता पुमान् ।

तद्ददात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૮૩ ॥

જેમ અગ્નિમાં મણિની ખુદ્દિ થાય છે તથા મણિમાં અગ્નિની
ખુદ્દિ થાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે શરીર-
પણું જણાય છે. ૮૩

अग्नेषु सत्सु घावत्सु सोमो घावति भाति वै ।

तद्ददात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૮૪ ॥

જેમ આકાશમાં વાદળાં ફોટે છે પણ ચંદ્ર ફોડતો હોય
તેમ બાંસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે દેહપણું
બાંસે છે. ૮૪

यथैव दिग्धिपर्यासो मोहाद्भवति कस्यचित् ।

तद्ददात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૮૫ ॥

જેમ કોઈ પુરૂષને મોહને લીધે દિશાનો ભ્રમ થઈ જાય છે,
તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્મામાં દેહપણું બાંસે છે. ૮૫

यथा शशी जले भाति चंचलत्वेन कस्यचित् ।

तद्ददात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૮૬ ॥

જેમ જળના પાત્રમાં, જળ હાવવાથી, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે
સ્થિત સૂર્ય ચંદ્રઆદિ, કોઈને હાલતા હોય એમ જણાય છે,
તેમ જ અજ્ઞાનવડે અજ્ઞાની જનને આત્માનેવિષે દેહપણું બાન
થાય છે. ૮૬

અજ્ઞાનના નાશના ઉપાયો

एवमात्मन्यविधातो देहाध्यासो हि जायते ।

त एवात्मपरिहानास्त्रीयते च परात्मनि ॥ ८७ ॥

એ પ્રકારે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે દેહાધ્યાસ 'હું બદામ' એવી રીતે પોતાની અભિન્ન જ્ઞાના સાક્ષાત્કારથી પરમાત્મા સય પામે છે. ૮૭

ટીકા—ઉપર જતાગ્યા પ્રમાણે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે

શિષ્ય—એ દેહાધ્યાસ શા ઉપાયથી મટે છે ?

ગુરુ—આ દેહાધ્યાસ, "હું બદામ છું" એવી રીતે ચેતન આત્માને જ્ઞાપે માતાનુ અનુભવવાથી અજ્ઞાન તથા તેના પરિકલિત પોતાના આત્માથી અભિન્ન જ્ઞાના અવરોધો સય પામે છે અર્થાત્ જ્ઞાપે રહે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનથી બિન્ન આરોપિત પદાર્થનું સ્વરૂપ જ નથી. "લીલે જ જાણાજાવ" એ શ્લોકના આશયપદમા 'જ' નું શબ્દ હવે છે તે ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે, જેમ દેહાધ્યાસ જ્ઞાપેલિયે સય પામે છે તેમ અધ્યાસનું કારણ અજ્ઞાન પણ તેમજ સય પામે છે. કારણ કે જ્યાંસંથી કારણની રિધિ દોષ ત્યાંથી માર્ગને અભવ એવો સંભવનો નથી, આટે આત્માના સાક્ષાત્કારથી જ શર્વમદિન અવિધા નાજ પામે છે. ૮૭

सर्वमात्मनया ज्ञानं जगत्स्यावरजंगमम् ।

अमावातसर्वभावानां देहस्य चात्सता कुतः ॥ ८८ ॥

જ્યારે સર્વાવર જંગમ સપૂર્ણ જગત્ આત્મારૂપે અવરજંગમ

પછી કોઈ પણ પદાર્થ આત્માથી જુદા રહ્યા નહિ ત્યારે તેહનું આત્માપણું ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન કોઈપણ પદાર્થ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી રહેતો નથી. ૮૮

પ્રારબ્ધનો ભોગપછી છટકો

આત્માનં સતતં જાનન્ કાલં નય મહાયુતે ।

પ્રારબ્ધમશ્વિલં મુંજશ્ચોદ્ધેગં કર્તુમર્હસિ ॥ ૮૯ ॥

હે મહા તેજસ્વી પુરુષ ! તું કામાદિ કોષોનો નાશ કરીને પોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્ત થયેલો છે, માટે નિઠાનો સમય આવતાં સધી તથા મરણ પર્વત વેદાંતના વાક્યોવડે આત્માનો વિચાર કરતાં સમય પીતાવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આ છેલ્લા શરીરના પ્રારબ્ધને અનુસાર જે સુખ દુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમને આભાસ માત્ર સમજી ભોગવી છટકે; પરંતુ તું હિદ્દેગ પામવાને યોગ્ય નથી. ૮૯

ઉત્પન્નેધ્યાત્મવિજ્ઞાને પ્રારબ્ધં નૈવ મુંચતિ ।

इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ૯૦ ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પ્રારબ્ધ કોઈને છોડતું નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. ૯૦

ટીકા.—ખરી રીતે જ્ઞેતા તો પ્રારબ્ધ જ નથી તો પછી ભોગ ક્યાં રહ્યો ? ભોગ નથી તો હિદ્દેગનું કારણ ક્યાં રહ્યું ? તથા હિદ્દેગનું કારણ નથી તો નિરોપાપદેશ ક્યાં રહ્યો ? જગત્ની પ્રતીતિ ત્રણ પ્રકારની છે ભૌતિકી, શાસ્ત્રીયા તથા અનુભવિકા. ભૌતિકી પ્રતીતિને પારમાર્થિક કહે છે, શાસ્ત્રીયા પ્રતીતિને વ્યાવહારિક કહે છે તથા અનુભવિકા પ્રતીતિને પ્રતિ-

જોઈએ છે કે, આ જોઈતી નિજ ન જણાય, અને તમા (જોઈએ) ના આશાનારૂપ પ્રત્યક્ષના દાવા થાય છે. ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦

પ્રત્યક્ષ ૧૧ ૨૧ ૩૧ ૪૧ ૫૧ ૬૧ ૭૧ ૮૧ ૯૧ ૧૦૧

તપસ્યાનોદયાદુર્ધ્વ પ્રાચ્યં નૈવ વિદ્યતે ।

દેશદીનામવશાત્તુ યર્થ સ્વત્નો વિશંધતઃ ॥ ૯૧ ॥

તપસ્યાનોદયાદુર્ધ્વ પ્રાચ્યં નૈવ વિદ્યતે, કારણ કે જ્ઞાનવટે જ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે જગત્ તેની નિર્વાણ થઈ જાય છે તે પ્રાચ્ય થી રીતે રહે છે એમ જાણ્યું પડી રહ્યું છે તેનું નથી તેમ જ્ઞાન થયા પછી જોઈ આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ રહેતી નથી ૬૧

જન્મનો અભાવથી પ્રારબ્ધનો અભાવ.

કર્મ જન્માન્તરિયં યામ્યાગ્ધપમિતિ કીર્તિતમ્ ।

તત્તુ જન્માન્તરાભાવાત્પુમો નૈવાસ્તિ કઠિંચિત્ ॥ ૯૨ ॥

જન્માન્તરના કર્મને પ્રારબ્ધ રહે છે, પરંતુ જ્ઞાન થયા પછી જન્માન્તર જ નથી, માટે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને કોઈ કાળે પ્રારબ્ધ છે જ નહિ. ૬૨

ટીકા:—સંચિત, ક્રિયમાણ તથા પ્રારબ્ધ જેમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે, અને જન્મના કારણે કર્મ તે સંચિત, વર્તમાન શરીરવડે થતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ તથા જેવડે આ શરીર રચાયું તે કર્મો પ્રારબ્ધ કહેવાય છે પરંતુ આત્મા પોતે આત્મા છે માટે આત્માને જન્મ નથી અને ત્યારે તેને જન્મ નથી ત્યારે જન્માન્તરનું કર્મ, જે વર્તમાન શરીરને રચનાર હોવાથી પ્રારબ્ધ સંજ્ઞા પામે છે, તે પણ તેને કેમ કહેવાય જ હોય. ૬૨

પછી કોઈ પણ પદાર્થ આત્માથી જૂદા રહ્યા નહિ ત્યારે તેડું આત્માપણું કયાં રહ્યું ? અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન કોઈ પણ પદાર્થ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી રહેતો નથી. ૮૮

પ્રારબ્ધને ભાગપછી છડો

આત્માનં સતતં જાનન્ કાલં નય મહાપુત્રે ।

પ્રારબ્ધમશ્વિલં મુંજશ્ચોદ્દેગં કર્તુમર્હસિ ॥ ૮૯ ॥

હે મહા તેજસ્વી પુત્ર ! તું કામાદિ દોષોના નાશ કરીને ચોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્ત થએલો છે, માટે નિદ્રાનો સમય આવતાં સૂધી તથા મરણ પર્થત વેદાંતના વાક્યોવડે આત્માનો વિચાર કરતાં સમય વીતાવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આ છેલ્લા શરીરના પ્રારબ્ધને અનુસાર જે સુખ દુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમને આભાસ માત્ર સમજી ભોગવી છડજે; પરંતુ તું ઉદ્દેગ પામવાને યોગ્ય નથી ૮૯

ઉત્પન્નેધ્યાત્મવિજ્ઞાને પ્રારબ્ધં નૈવ મુંચતિ ।

इति यच्छृयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ૯૦ ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પ્રારબ્ધ કોઈને છોડતું નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. ૯૦

ટીકા:—ખરી રીતે જોતા તો પ્રારબ્ધ જ નથી તો પછી ભોગ કયાં રહ્યો ? ભોગ નથી તો ઉદ્દેગનું કારણ કયાં હતું ? તથા ઉદ્દેગનું કારણ નથી તો નિષેધાપદેશ કયાં રહ્યો ? જગતની પ્રતીતિ ત્રણ પ્રકારની છે—સૌકીય, શાસ્ત્રીયા તથા અનુભવિકા. લૈકિકી પ્રતીતિને પારમાર્થિક કહે છે, શાસ્ત્રીયા પ્રતીતિને વ્યાવહારિક કહે છે તથા અનુભવિકા પ્રતીતિને પ્રતિ-

સ્વપ્નદેહો યથા દ્યુસ્તસ્તૈવાયં દિ દેહકઃ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતો જન્મ જન્મામાવે સ્થિતિઃ કુતઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વપ્નમાં અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે જેમ મિથ્યા ॥ તેમ આ જાગ્રત અવસ્થામાં રહેલું શરીર પણ કલ્પિત છે, માટે કલ્પિતનો જન્મ કેમ સંભવે ! અને જન્મ નથી ત્યારે તેની સ્થિતિ પણ કેમ સંભવે ! માટે કર્મ મિથ્યા છે. ૯૩

અજ્ઞાનના નાશ પછી જગતનો અભાવ.

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય મૃદ્ધાંદસ્યેવ કલ્પયતે ।

અજ્ઞાનં ચૈવ વેદાંતૈસ્તસ્મિન્નૃપે ક વિશ્વતા ॥ ૧૪ ॥

જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકા છે તેમ સંસારનું ઉપાદાન અજ્ઞાન છે એમ વેદાંત શાસ્ત્રો કહે છે. માટે અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી જગત્ પણ ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ ન રહ્યું. ૯૪

ટીકા:—નિમિત્ત કારણ ને ઉપાદાન કારણ, એમ બે પ્રકારનાં કારણ છે, તેમાં કેવળ ઉત્પત્તિનાં જ કારણને નિમિત્ત કારણ કહે છે તથા ને ઉત્પત્તિ, રિધતિ તથા સ્વ એ ત્રણેનું કારણ હોય છે તેને ઉપાદાન કારણ કહે છે. (માર્ગ તુ પ્રકૃતિ વિલામ્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ અર્થ—માયાને પ્રકૃતિ જાણ્યથી તથા માયાનાં નિર્પંતાને ધ્વજિર સમજવા) કલ્પાદિ અતિઓ જગતનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે એમ કહે છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં નં ચૈવ એમ “ચ” નું મહત્ત્વ ક્યું છે, માટે અજ્ઞાન અને બ્રહ્મ ને આ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એમ સમજવું બન્નેને ઉપાદાન જાનવાનો બાવ આવે છે: બ્રહ્મ નિર્વિજારી છે, માટે તેનું કારણ સંભવતું નથી તથા અજ્ઞાન જરૂર છે. તેને પણ કારણ સંભવે નહિ માટે જેમ માટી ઘડાનું ઉપાદાન છે તો પણ એકલી માટીથી ઘડો બનતો નથી, તેમ કેવળ પાણીથી પણ ઘડો બનતો નથી. બંનેના યોગથી

તો પછી પ્રારબ્ધની સ્થિતિ ક્યાં રહી ? (ત્યારે શ્રુતિ પ્રારબ્ધને કેમ કહે છે ? એવી શંકા કરવી નહિ). કારણ કે અજ્ઞાની જનને સમજાવવાને શ્રુતિ પ્રારબ્ધ કહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાની જન શંકા કરે છે કે વ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન નાશ થયા પછી જ્ઞાનીઓને વ્યવહાર કેમ મિલે થાય છે ? એવી શંકાના સમાધાનને અર્થ શ્રુતિ કહે છે કે તેમનો સઘળો વ્યવહાર પ્રારબ્ધ થતાવે છે; પરંતુ ખદં જોતા પ્રારબ્ધ એ કાંઈ વસ્તુ જ નથી. ૯૭

જ્ઞાન પછી પ્રારબ્ધનો ક્ષય.

ક્ષીયંતે ચામ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ।

વદ્ધુન્વં તન્નિપેધાર્થે શ્રુત્યા ગીતં ચ યસ્સ્ફુટમ્ ॥ ૯૮ ॥

(નિર્ગુણે દૃશ્યસ્પર્શીઃકરણે સર્વમજગ્યા. । ક્ષીયંતે ચામ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે । દિરુદયગર્ભે રહ્યું જેથી નીચી કોટિમાં છે એવા પરમાત્માનો આત્માકાર કાર્યાથી દૃશ્યશ્રવ્ય (અહંકાર) છૂટી જાય છે. સર્વ નાશયો કપાઈ જાય છે તથા કર્મનો ક્ષય થાય છે) એ શ્રુતિમા કર્માણિ એવું 'કર્મન્' શબ્દનું બહુવચન આપ્યું છે. તે પ્રારબ્ધના નિપેધનેમાટે આપ્યું છે. જો સંચિત તથા કિયમાણ્ય એ જો કર્મોનો જ જ્ઞાનવડે નાશ થતો હોય તો " કર્મણા " એવું દ્વિવચન લખત ૯૮

ઉચ્યંતેઽર્ણવ્યાર્થેતત્તદાઽનર્થદ્વયાગમઃ ।

વેદાંતમતદાનં ચ યતો જ્ઞાનમિતિ શ્રુતિઃ ॥ ૯૯ ॥

શ્રુતિના તાત્પર્ય ન બાળુનારા પુરૂષો જો પોતાના અજ્ઞાનના બળવડે પ્રારબ્ધને સત્યરૂપ માને તો તેથી કરીને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ તથા મોક્ષ ન મળવાથી જ્ઞાન સંપ્રદાયનો ઉચ્છેદ, એમ

અંતઃસ્થાના પ્રવાહ છે. (તેમાં ' હું અસંગ છું. વિશ્વરૂપ છું. ' કત્ય હિ પ્રકારે પોતાના આત્માથી અલિપ્ત પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિના પ્રવાહને સ્વતંત્રીય પ્રવાહ કહે છે અને બીજી વિલક્ષણ 'જગત્ વિજતીય છે માટે પુર્યના સંસ્કારોના ૦૦ થી જે જગત્ આકારે વારંવાર વૃત્તિનો પરિણામ થયો તેને વિજતીય પ્રવાહ કહે છે. એ જે પ્રવાહમાંથી સ્વતંત્રીય પ્રવાહ આણુ રાખ્યો તથા વિજતીય વૃત્તિના પ્રવાહમાં ગેષદૃષ્ટિ કરી તેનો અનાદર કર્યો તેને નિયમ કહે છે. કેવળ શાસ્ત્ર આદિજ ચમ નથી.) આ ચમ નિયમને આચરવાથી પરમ જ્ઞાનદની પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિવેકી પુર્યો નિયમોને આચરે છે. ૧૦૫

ત્યાગ્યં લક્ષણ.

ત્યાગઃ પ્રપંચરૂપસ્ય ચિદાત્મત્વાય લોકનાત્ ॥

ત્યાગો હિ મહતાં પૂજ્યઃ સઘો મૌક્ષમયો યતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

' આ ઘટ છે, આ પટ છે. ' એવી રીતે નામરૂપાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ જેવડે પ્રકાશ પામે છે તે પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વયં પ્રકાશપ્રજ્ઞરૂપ છે. એમ વારંવાર વિચાર કરીને જે નામરૂપનો ત્યાગ કર્યો અર્થાત્ તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે જ ત્યાગ કહેવાય છે. એ ત્યાગ જ મહાત્મા જનોને માન્ય છે તથા વિદ્વાનોનાં હૃદયે સિદ્ધ થયેલો પણ એ જ ત્યાગ છે; માટે મુમુક્ષુપુર્યે ત્યાગનો અભ્યાસ કરવો. કારણ કે તે ત્યાગવડે તાકાળે જીવનરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

યસ્માદ્દાચો નિવર્તતે અપાપ્ય મનસા સદ્ ॥

યન્માનં યોગિર્ધિર્ગમ્યં તદ્ભવેત્સર્વદા બુધઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આત્મના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં કઈએ જગત
રહેતી નથી, પણ આત્માગટે સંપૂર્ણ હતું એટલે તે
જગત અનુમાનિત છે, આમ સમજીને કેવળ માનનાને વિષે
સ્થિતિ રાખવી, તે જનસંહિત દેશ છે કેવળ કઈએ જગત તે
કાંઈ વિજન દેશ નથી ૧૧૦

કળીય સદા ।

કલગાદ મર્મભૂતાનો પ્રચારિતી નાગર ॥

તા કલમેન તિરિયું મર્મજનનંદ પ્રદય ॥ ૧૧ ॥

તિરેકાળી આત્માને પ્રાણ અતિ મહત્ત્વના આત્મા
પ્રાણ કે હૃદય પ્રાણ (પ્રકૃતિના અધ્યક્ષ) ૧૧ ॥ ૧૧ ૧૧ ૧૧
૧૧૧૧ ૧૧૧ અતિતીય પ્રાણ ૧૧૧૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

આત્માના પ્રાણ

મુરેનિય મેજામ્યમતમ પ્રજા ૧૧૧ ॥

પ્રાણને તિરિયાનાયાઅનમ્મુ નાગર ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

આત્માના પ્રાણ

૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧

૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાતી પુરુષો સિદ્ધાસન લાગે છે. ૧૧૩

મય બધનું તથા

યન્મૂલં સર્વભૂતાનાં યન્મૂલ ચિત્તવંધનં ॥

મૂલવંધઃ મદા સેત્વો યોગ્યોઽર્મા રાજવોગર્તા ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ મહાકાશ આદિ સર્વ ભૂતોત્પ કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અસાન, તે પુરુષને આશરે રહ્યા છે અથવા જેની પ્રતિ નિર્મિત નાતને, એક લક્ષને વિષે નિમજ્જ + કવચમાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળગ્રંથ જ સદા નેવથા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળગ્રંથ જ લાભક છે. ૧૧૪

૧૬૫૭૭નું તથા

અંગાનો સમતો નિષાત્મમે પ્રમાણિ રીયતે ॥

ગોચરૈવ રામાનન્દ્રમુગુત્વં શુદ્ધકાણુવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભ.વચેટ વિષમ એવા અંગો જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યતન (આદિપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ ॥ જેમ જે સમજે તેા તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના અસાનવચેટ આવશ્ય વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ ૧૫૪૨૨નાં ૫૭૭ નેમનું ચિત્ર નિર્ણય જામનું નથી ૧૫૪૨ ને ૫૮૫૧૫૧૫૧૫૧૫ પુરુષો છે, તેમને રજરોગી વદમુલ.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં નથી. એના કારણે જ તે
રહેલ નથી, પણ આત્માવડે મધ્યમાં નથી. એ
વાન અનુભવમિદ્ધ છે, આમ સમજીને એના વિષય
સ્થિતિ રાખવી, તે જનસંહિત દેશ છે. એના કારણે જ તે
કાંઈ વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

કળનુ લક્ષણ.

ફલનાત સર્વભૂતાનાં વ્યગ્રાદિના નિવારણાઃ ॥

કાલશબ્દેન નિર્દિષ્ટો લઘ્વંદાનંદ મન્દર ॥ ૧૧ ॥

નિમેષથી આરંભીને પ્રદા આપીને ના આકર્ષણ
નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના અર્થ-રૂપ છે. આ અર્થ-રૂપના
સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય પ્રદા કાલશબ્દના અર્થ છે. ૧૧૧

આમનનુ લક્ષણ.

સુતૈર્નૈવ ભવેદ્યસ્મિન્નજસં વ્રત્તચિત્તન ॥

આસનં તદ્વિજાનીયાન્નેતરત્તુલ્યનાશન ॥ ૧૧૨ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ પ્રદાને વિષે સ્થિતિ કરવામાં આ મારે
કર્તાવ્ય છે, આ કર્તાવ્ય નથી. ” એ પ્રકારથી જે વિજાનીય છે,
તે અર્થ-રૂપ પ્રદાને આસન સમજવું. કળનુ-માર્ગે ઉપર બેસવું
એ આસન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે. ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ.

સિદ્ધં યત્ સર્વભૂતાદિ વિશ્વાધિષ્ટાનમદ્રયં ॥

યસ્મિન્ મિદ્ધાઃ સમાવિષ્ટાસ્તદ્દે સિદ્ધામનં વિદુઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે બધું જગતના અર્થ માનવરૂપે મિલે છે, જે અદ્વય તમા વિષયનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે મિલે પુરૂષો રિપતિ કરીને ૧૬૧ છે, તે પ્રદાન જ સ્વામી પુરૂષો. સિદ્ધાસન નામે છે. ૧૧૩

અથ નમનં સમનં

યમ્યુતે સર્વભૂતાનાં યમ્યુત વિષદંપનં ॥

મૃત્યુવપઃ મદા મેવસં યાત્યોઽર્થો રાજયોગનાં ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ મદાકે અર્થ નવું બુદ્ધિ ૩૦૧ છે તથા શિત્તને અધિષ્ઠાન જે મુક્તિ મદાકે, ૧૧૫ જેને આધારે મુક્તિ છે અધરા જેને પ્રમિ નિમિત્ત તથા જેને અધારે વિષે નિમિત્ત ન હોવાનાં અર્થ છે તથા અદ્વય મુક્તિ મદાકે નેત્રા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મુક્તિ મદાકે લાવક છે. ૧૧૪

તેનં નમનં સમનં

ધેગાનાં મમતાં વિષાત્મમે પ્રમાણિ સ્વીયને ॥

ગોવૈનૈવ સમાનસ્વમ્યુત્યં શુદ્ધકાષ્ટવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભાવવટે વિષમ એવા અર્થો જે પ્રદાને વિષે અધરત (અધિષ્ઠિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર નમ પ્રદરૂપ છે એમ જે સમજે તો તે અનગી વિષમતા સર્વત્ર સમાન પ્રદાને વિષે સય પાને છે કસ્તુ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવટે અધરત વસ્તુને અધિષ્ઠાનમાં સય માય છે. આ પ્રદારે પ્રદાને

ન વ્યવહારમાં મુક્તિ મેળવું વિન વિષે પામવું નથી અર્થનું જે પરિવર્તનપુનઃ પ્રતિ છે, તેમને પ્રદારોથી મળવું.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં કઈપણ ભ્રમ
રહેત નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ વસ્તુ બદલે તેને
વાત અનુભવમિદ્ધ છે, આમ સમજીને કેવળ આત્માને વિશેષ
સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત હેય છે. કેવળ ઉદ્ધૃત જંગલ તે
કાંઈ વિચરત હેય નથી. ૧૧૦

કળનું લક્ષણ.

કલ્પનાત મર્ચમૂતાનાં વ્રજાદિનાં નિર્ગતઃ ॥

કાલ્પશબ્દેન નિર્દિષ્ટો દાસ્યંદાનંદ અદ્યઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિર્મેયની આરંભીને કલ્પના અદિ મર્ચ ભંગોના આનંદરૂપ
નાથ, ઉપતિ તથા રિગ્ગિના અધારરૂપ દેવ તરીકે, અખંડ આનંદ
સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય પ્રાણ કાલ્પશબ્દાદે કલ્પાય છે ૧૧૧

આમનનું ગુણ

મુખેનંદ વેદેશસ્થિતજઘ્નં વ્રજાનિવનં ॥

આમનં તદ્વિજાનાંયાસેતરત્તમુદનાશનં ॥ ૧૧૨ ॥

જે મુખ સ્વરૂપ કલ્પને વિષે સ્થિતિ જનક તરીકે આ આ
કલ્પાય છે, આ કલ્પાય નથી તે પ્રકારની જે વિજાના દેવ,
તે આમ કલ્પને આમન સમજીને કલ્પાય, તે ઉપર બેઠું
જે આમન નથી. એ તે મુખને નાશ કરનાર આમન છે ૧૧૨

વિદ્યામનનું ગુણ

વિદ્યં યત મર્ચમૂતાદિ રિજાવિગ્રહનદ્વયં ॥

દશ્વિત્વ વિદ્યાઃ સમાવિષ્ટાદૃશ્વિત્વ મિદ્યામનં વિદ્યુઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે મર્વ જગતના અદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે મિદ્ધ પુરૂષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે પ્રદાને જ જાની પુરૂષો સિદ્ધાસન જાત્રે છે. ૧૧૩

મૂળ બંધનું લક્ષણ.

યન્મૂલે સર્વભૂતાનાં યન્મૂલ નિષાંધનં ॥

મૂલવધઃ સદ્મા સંઘ્વો યોગ્યોઽમૌ રાજયોગિનાં ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ આકાશ અદિ સર્વ જૂનોનું કારણ છે તથા ચિત્તને 'બંધનું' કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, ૧ ૪૧ જેને આધારે રજાં છે અથવા જેની પ્રતિ નિમિત્ત બનેલો. અક લક્ષણે વિષે નિમિત્ત ન કરવામાં આવે છે તે પ્રદાનરૂપ મૂળબંધ જ મદા સંસ્થા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

રેલખાનું લક્ષણ.

અંગાનાં મમતાં વિદ્યાત્મયે પ્રજ્ઞાણિ લીયતે ॥

નોંચનૈવ સમાનત્વમુગ્ર્યં ધુપ્તકાણ્ડવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભાવવટે વિષમ એવા અંગો જે પ્રજ્ઞાને વિષે અધ્યક્ષ (આદિપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન. સર્વત્ર સમ પ્રદાનરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન પ્રદાને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના અસાનવટે અધ્યક્ષ વસ્તુને અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકાર પ્રદાને

ન અવદરનાં પણ જેમનું ચિત્ત નિરૂપણ થમનું નથી અર્થાત્ જે પરિપાતનનુસાર પૂરતું છે, તેમનાં સ્વરૂપોથી અલગ.

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધાસન તાજે છે. ૧૧૩

મત્ત બંધનું લક્ષણ.

યન્મૂલં સર્વભૂતાનાં યન્મૂલં ચિત્તવંધનં ॥

મૂલવંધ: મદા સેચ્ચો યોગ્યોડર્મો ગજગોંગનાં ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ બુનોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પદ્ય જેને આધારે બધું છે અથવા જેની પ્રતિ નિમિત્ત બનતો અકલક્ષણ વિષય નિમિત્ત + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ મદા નેરવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહમાખનું લક્ષણ.

અંગાનાં મમતાં વિદ્યાન્મમે પ્રજ્ઞાણી રૂપિયતે ॥

નોચંનૈવ સમાનસ્વમૃગુર્ત્ય શુષ્કકાષ્ઠરત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભાવવટે (વધમ એવા અંતો. જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસન (આદોપિત) છે. તેમને અધિષ્ઠાન. સર્વત્ર નામ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અગતી વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવટે અધ્યસન વરતુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. જા પ્રકારે બ્રહ્મને

+ ૧૧૫૬ રંગાં પાત્ર જેમનું ચિત્ત વિદ્યુષ પામતું તથા અર્ધનું જે પરિપાકવન પામતા પુરુષ છે, તેમને વચ્ચેની વ્યભિચાર.

તે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્ય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે મિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાતી પુરુષો સિદ્ધાસન જાને છે. ૧૧૩

મમ બધનું લક્ષણ.

યન્મૂલં સર્વભૂતાનાં યન્મૂલં ચિત્તચંપનં ॥

મૂલવધઃ મદા સેવ્યો યોગ્યોઽર્ગો રાજયોગિનાં ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પાતુ જેને આશ્રયે રહ્યું ॥ અથવા જેની પ્રતિ નિર્મિત્ત જ્ઞાનનો અક તદ્દાને વિષે નિમગ્ન + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ સદા મેરવા યોગ્ય છે. યોગીજ્ઞાને માટે આ મૂળબંધ જ લાવક છે. ૧૧૪

દેહમાખનું લક્ષણ.

અંગાનાં સમતાં વિદ્યાત્મમે વ્રજાણિ સીયતે ॥

નોર્ચંભૈવ સમાનત્વમૂગ્રત્વં શુષ્કકાષ્ટવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભાવવટે વિષમ એવા અંગો. જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આદોષિત) છે. તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર મમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવટે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ વ્યવહારમાં પણ જેમનું જિન વિશેષ જામનું નથી અર્થાત્ જે પરિપાચક ન પુરુષ છે, તેમને રજવેથી બદલુરા.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં કંઈપણ જમત રહેત નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ થત બરેવ નથી. આનુભવમિદ્ધ છે, આમ મમજીને કેવળ આત્માને વિશે સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત દેશ છે. કેવળ ઉદ્ધેશ જંગલ તે કોઈ વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

કેવળ સશત.

કલ્પનાત્ મર્મભૂતાનાં વ્રત્તાદિનાં નિવૃત્તયઃ ॥

કાલશબ્દેન નિર્દિષ્ટો દાલંદાનંદ અદ્યઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિમેષી આરંભીને પ્રથમ અદિ મર્મ આત્માના આયુષ્યના નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના અધારરૂપ દેશ નથી, અર્થાત્ આત્મા સ્વરૂપ તથા અદિતીય પ્રથમ કાલશબ્દવડે મર્યાદાય છે ૧૧૧

આમનનુ વક્તવ્ય

સુવૈનવ મેષ્યસ્મિન્નજ્ઞં વ્રત્તાનિવનં ॥

આવનં તદ્વિજ્ઞાનાંયાગ્નેતરમ્મુલ્લનાશન ॥ ૧૧૨ ॥

જે મુખ્ય સ્વરૂપ પ્રદાને વિશે સ્થિતિ કરવાથી આ પ્રારંભ કરીએ છે, આ કરીએ નથી " એ પ્રકારની જ વિદ્યા નથી, તે અર્થાત્ પ્રદાને આમન મમજીનુ કલ્પનાના ઉપર નિષ્ક્રિય એ આમન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે ૧૧૨

વિદ્યાનનુ વક્તવ્ય

નિર્લયન મર્મભૂતાદિ વિનાવિદ્યાનવદ્યં ॥

વર્મિનન વિદ્યાઃ સમાવિષ્ટાદિ વિદ્યામનં વિદુઃ ॥ ૧૧૩ ॥

આત્માના આકર્ષણ, અધ્યક્ષ તથા આત્મા કર્તૃત્વ કારણે
રહેત નથી, પણ આત્માવડે સમૂહ ની બંધન છે. એ
વાત અનુમતિદાયક છે. આમ મમજીને કેવળ આત્માને વિશેષ
સ્થિતિ સંપન્ની, તે જનસંહિત દેશ છે. કેવળ ઉચ્ચ જાતે
કાર્ય વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

૧૧૦

કલ્પનાત્ મર્મભૂતાનાં ઘટ્ટાદિનાં નિવત્તનઃ ॥

વાયુગચ્છેન નિર્દિષ્ટો યત્ત્વંદાનંદ અદ્યઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિમેષની આબોધને જડા અદિ મર્મ ભૂતા આપ્તપદ
ના, ઉપનિ તથા સ્થિતિના અધ્યક્ષ છે. ગી. અર્ચક અર્ચક
સ્થિતિ તથા અદિતીય જડા કાલગતિએ નિવત્તન છે ૧૧૧

આત્માના ૧૧૧

મુખેનૈવ મેન્યામિદ્વત્તમં ઘટ્ટાદિતન ॥

ધાવતે નદિમાનાયામેનામ્મુવનાગત ॥ ૧૧૨ ॥

એ મુખ સ્થિતિ જડાને વિશેષ નથી. એ જડાને અ. કાર્ય
કાર્ય છે, એ કાર્ય નથી. એ જડાને જ વિજન નથી.
એ જડાને જડાને અ. કાર્ય નથી. એ જડાને જડાને
એ જડાને જડાને એ જડા મુખને જડાને જડાને ૧૧૨

૧૧૨

નિર્દિષ્ટ મર્મભૂતાદિ વિનાશિત્તનંદયઃ ॥

યત્ત્વંદાનંદ મિદ્યાઃ સર્વાદિદ્યાદિ મિદ્યાવતે નિદ્યાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩

જે સર્વ જગતના અર્થ કામગીરી સિદ્ધ કરે એ અદ્ય
તથા વિદ્યાર્થી અધિષ્ઠાન છે તથા જ ને વિદ્યે મિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ
રીને રહ્યા છે, તે પ્રકાર જ જ્ઞાની પુરુષ. નિઃકામન જ્ઞાન
૧. ૧૧૩

મય જાણનાં સારા

યમ્યુલં સર્વધૃતાનાં યમ્યુલ વિચરંધનં ॥

મૂલધરઃ મદા સંસ્વો યોગ્યાર્થો રાજયાંગના ॥ ૧૧૪ ॥

જેમ - સાકાર આદિ સર્વ જ્ઞાને પુરુષ છે તથા જિજ્ઞાસુ
જાંધુ કામ્ય જે મૂળ અધ્યાત્મ, તે પુરુષ જન આધારે ૧૧૩
અથવા જ્ઞાની મિતિ નિમિત્ત નિવર્તને અકલકલે વિદ્યે નિમદ્ધ
+ કલ્યાણ આર્થ છે તથા કલ્યાણ મૂલમંથ જ મદા સંસ્વો યોગ્ય
છે. યોગીજ્ઞાને આદે આ મૂળધર જ લાયક છે ૧૧૪

૨૫૫૫૦૧ સારા

અંગાનાં મમતાં વિષ્ણુસ્થમે મમ્માણિ રીયને ॥

નોધનૈવ સમાનસ્વમ્યુત્ત્વં શુદ્ધકાણરન્ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫૦૧૫૬ (૧૫૫૦) એક અર્થ છે પ્રકારે વિદ્યે અધ્યરન
આદિ(૧૫૫) છે તેમજ અધિષ્ઠાન, સર્વજ્ઞ નામ પ્રદ્યુષ
જ્ઞાને સમાજે તો તે અગતી વિષમતા સર્વજ્ઞ સમાન
ને વિદ્યે સય ખાને છે કાણ કે અધિષ્ઠાનના અસાનવટે
૧૧૫ વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં તથા સાચ છે આ પ્રકારે પ્રકારે

+ ૧૫૫૬૨૦૧ ૧૫૫૦૧૫૫ મિતિ નિમિત્ત ખામત્ નથી અર્થ ૧૧૫
૧૫૫૦૧૫૫ પ્રકાર છે, જેમ ૧૫૫૦૧૫૫ અધ્યરન.

વિષે દૃષ્ટિન અંગોનો જે લય થયો એજ દેહમાખ્ય નામનું સાધન છે. કંઈ સુખ કાષ્ટની પેડે સીધાપણું એ દેહમાખ્ય નથી. ૧૧૫

દૃષ્ટિ જ્ઞાનમયી કૃત્તા પડ્યેદ્ બ્રહ્મત્વં જગત્ ॥

સા દૃષ્ટિઃ પરમોદારા ન નામાગ્રાવલંકિની ॥ ૧૧૬ ॥

આંતઃકરણની વૃત્તિને અષ્ટંદ પ્રજ્ઞાકાર કરીને, નંપૂર્ણ જગતને પ્રજ્ઞમય જોણું, તેને સ્થિર દૃષ્ટિ કહેઈ. કેવળ નાસિકાના અગ્રને વિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી, તે દૃષ્ટિ ન કહેવાય. ૧૧૬

ટીકા—જનિ, શુણુ. ક્રિયા આદિ વૃત્તિની પ્રવૃત્તિનાં જુને અગ્રને વિષે અભાવ છે અને જમનુ તો દૃષ્ટિએવડે પ્રત્યક્ષ છે, મટે પ્રત્યક્ષ જમતનું અપ્રત્યક્ષી પ્રકારે દર્શન કેમ થઈ શકે? તેના કારણમાં કશું છે કે—

દૃષ્ટિર્દર્શનદૃશ્યાનાં વિરામો યથ વા ભવેત્ ॥

દૃષ્ટિસ્તથૈવ કર્તવ્યા ન નામાગ્રાવલંકિની ॥ ૧૧૭ ॥

દૃષ્ટિ, દર્શન અને દૃશ્ય અર્થાત્ ભુદ્ધિની વૃત્તિ, ઇન્દ્રિય અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીનો જેને વિષે લય થાય છે તે પ્રજ્ઞને વિષે દૃષ્ટિવૃત્તિને સ્થિર કરવી, એ જ સ્થિર દૃષ્ટિ કહેવાય છે. પણ નામિકાનેવિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી, એ કંઈ સ્થિર દૃષ્ટિ નથી. ૧૧૭

પ્રા.જ્ય પામનુ લક્ષણુ.

ચિત્તા દિનર્વચ ચેતુ બ્રહ્મતોર્નૈવ ભાવનાત્ ॥

નિરોગઃ મર્ચટ તેનાં પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્ચતે ॥ ૧૧૮ ॥

ચિત્ત આદિ મર્ચ વસ્તુઓને વિષે પ્રજ્ઞાની ભાવના કરીને વૃત્તિમાત્રનો જે વિરોધ કરવો, તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ૧૧૮

ટીકા:—આમ કહેવનું પ્રાણ એ છે કે પ્રાણ મનને આધીન હોવાથી મનના જ્ઞાત્રે પ્રાણનો જ્ઞાત્ર થય છે. પ્રાણના જ્ઞાત્રે મનને જ્ઞાત્ર એ પાંજરી અને છે તે સ્વર્ગ તથા. પ્રાણ મન પ્રાણને આધીન નથી. ૧૧૮

પ્રજ્ઞાયામનિરૂપણ

નિરેધને પ્રપંચસ્ય રેચકાત્યઃ સર્ગિણઃ ॥

દ્યૌરાસ્યોતિ યા દૃષ્ટિઃ પૂતકો વાયુરિતિઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અનાત્મ પદાર્થને મિથ્યા સમજી તેની અપેક્ષા કરવી, એ રીતે પ્રજ્ઞાયામ સમજવો તથા હું પ્રજ્ઞાપણ છું એવી વૃત્તિ કરવી, તેને પૂરક પ્રાણ્યામ બાજવો. ૧૧૯

કુંભક પ્રજ્ઞાયામનું લક્ષણ.

તતસ્તદ્દૃષ્ટિનૈઘલ્યં કુંભકઃ પ્રાણસંયમઃ ॥

અયં ચાપિ પ્રમુદાનામઙ્ગાનાં પ્રાણપીઠનં ॥ ૧૨૦ ॥

"પછી હું" પ્રજ્ઞા હું— અંતઃકર્મ એ પ્રકારની અખડાકાર વૃત્તિને નિર્ધન કરવી, તેને કુંભક પ્રજ્ઞાયામ કહે છે. જેને અત્માસાક્ષાત્કાર થયો છે તે પુરુષો જ આ ત્રિવિધ પ્રજ્ઞાયામના અધિકારી છે. અત્માનીને માટે તો નાસિકાને ઢાળી પ્રાણ રોકવા, એ જ પ્રજ્ઞાયામ છે. ૧૨૦

પ્રત્યહારનું લક્ષણ.

વિપરેવાત્મતાં દૃષ્ટ્વા મનસાધિતિમજ્જનં ॥

મત્પ્રાહારઃ સ વિજ્ઞેયોઽધ્યમનીયો મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોને વિષે અથવા ઘટ આદિ પદાર્થોને વિષે સત્તા, સ્ફૂર્તિ તથા પ્રિયતારૂપે સ્વાત્મા જ છે એમ જાણી,

નામરૂપના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને
આત્મામાં જ સ્થિર કરવું, તેને પ્રત્યાહાર કહેછે. મુમુક્ષુ જનોએ
આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨૧

ધારણાનું સૂત્ર.

યત્ર યત્ર મનો યાતિ વ્રજગસ્તત્ર દર્શનાત્ ॥

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા મા પરા મતા ॥ ૧૨૨ ॥

જે જે પદાર્થને નિજે મન જાય, તે તે પદાર્થમાં સત્તા,
સ્ફુર્તિ પ્રિયતારૂપે પ્રદ્યજ છે અને નામરૂપ (મધ્યા છે એવી
રીતે મિથ્યા નામરૂપની ઉપેક્ષાપૂર્વક સત્ય આત્માના અનુ-
સંધાનને ધારણા કહેછે. (પતજ્ઞીએ સ્વીચારેલી પદ્યજોને
નિપે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને માટે છે) શ્રેષ્ઠ ધારણા તો
સર્વત્ર પ્રદ્યજનું અનુસંધાન જ છે. ૧૨૨

ધ્યાનનું સૂત્ર.

ઘર્મવાસ્મીતિ સદૃત્ત્યા નિરાલંબતયા સ્થિતિઃ ॥

ધ્યાનશૈત્રેન વિરુયાતા પરમાનંદદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

“ હું ઘર્મહું ” એવી કોઈ પણ પ્રમાણવડે બાધરહિત
અખંડાકાર વૃત્તિવડે દેહાદિના બાવ વગર સ્થિત કરવી, તેને
ધ્યાન કહેછે. એ ધ્યાન પરમ આનંદ આપનાર છે. ૧૨૩

સમાધિનું સૂત્ર.

નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા ઘર્મ્માકારતયા પુનઃ ॥

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ષમાધિર્જ્ઞાનમંગ્લકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

પ્રથમ ગુણિમાં વિષયોનું વિસ્તરણ થયા પછી કયાતા, કયાન નયા એવું એ વિષયોના મરકાર રહિત જે ગુણિની છંદાકર વિધિ, તેને જ્ઞાનસમાધિ નામનું પદરમ અંગ કરે છે. ૧૨૪

રિશા-શિષ્ય - ગુણિનું વિસ્તરણ નો અંગ ૨૫ ૩ નો ૧ મે સો વિ કેમ કરે છે. ૧

ગુણ-૧૨૫ ગુણિનું વિસ્તરણ અજ્ઞાનપણ જે પરંતુ અભિજ્ઞાન મહિન ગુણિનું વિસ્તરણ સમર્પિત જ છે એવું જાણીને જ જ્ઞાનસમાધિ એવું નમ અપુ જે ૧૨૪

અંગ મહિન નિરૂપણનું રૂળ.

કવં જાકૃતિપાનંદં તાવન્ માધુ મયધ્વસેત્ ॥

વદ્યો વાવન્ જગન્ ગુમઃ પ્રયુક્તઃ સન્ મનેન્ સવં ૧૨૫

અર્થામૂર્ધી અજ્ઞાન સમાધિ પોતાને વશ ન થાય, અર્થાત્ અધારે પારે ત્યારે અનાયામે તેમા પ્રવેશ ન કરી શકાય ત્યાંમૂર્ધી સ્વરૂપાનંદનો આનંદોત્કર કરનાર પંદર અંગ સહિત નિરૂપણાન જ્ઞાનગાને નિરંતર કરવું તથા થયામનિ વેદાંત વિચાર પણ કયાં કરવો. ૧૨૫

કવરનાં સાધનોથી થવું રૂળ.

તતઃ સાધનનિર્મુક્તઃ સિદ્ધો ભવતિ યોગિરાટ્ ॥

તત્સ્વરૂપ ન જૈનસ્ય યનસો વિષયો ગિરાં ॥ ૧૨૬ ॥

પૂર્વે કહેલાં સાધનોને સાધનારે પુરૂષ, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી સાધનોના ત્યાગ કરીને સિદ્ધ યોગિરાજ થાય છે તથા

નામરૂપના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરવું, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. મુમુક્ષુ જનોએ આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨૧

ધારણાનું લક્ષણ.

યત્ર યત્ર મનો યાતિ વ્રક્ષગસ્તત્ર દર્ગનાત્ ॥

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા મા વરા મત્તા ॥ ૧૨૨ ॥

જે જે પદાર્થને નિશે મન જાય, તે તે પદાર્થમાં સત્તા, સ્ફુર્તિ પ્રિયતારૂપે પ્રાપ્ત જ છે અને નામરૂપ મિથ્યા છે એવી રીતે મિથ્યા નામરૂપની ઉપેક્ષાપૂર્વક સત્ય આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહે છે. (પતંજલીએ સ્વીચારેલી પદ્યકોને વિષે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને માટે છે.) શ્રેષ્ઠ ધારણા તો સર્વત્ર પ્રાપ્તિનું અનુસંધાન જ છે. ૧૨૨

ધ્યાનનું લક્ષણ.

બ્રહ્મવાસ્મીતિ સદૃશ્યા નિરાલંબતયા સ્થિતિઃ ॥

ધ્યાનશબ્દેન વિહ્યાતા પરમાનંદદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

" હું બ્રહ્મ છું " એવી કોઈ પણ પ્રમાણવડે આધારરહિત અખંડાકાર વૃત્તિવડે દેહાદિના ભાવ વગર સ્થિત કરવી, તેને ધ્યાન કહે છે. એ ધ્યાન પરમ આનંદ આપનાર છે. ૧૨૩

સમાધિનું લક્ષણ

નિર્વિકારતયા વૃત્તયા વ્રક્ષાકારતયા પુનઃ ॥

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્સમાધિર્જ્ઞાનમંજકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રમિદ્ધ મન વાળીપટે અગમ્ય જે વ્યક્તિ સ્વરૂપ છે, તે જ સ્વરૂપે યોગી થાય છે. ૧૨૬

અત્રિચિત્તમાં વિનો.

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિગ્રાન્યાયાંતિ વૈ ચત્તાત્ ॥

અનુસંધાનરાહિત્યમાન્યસ્ત્વં ધોગચાલમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અખંડ એક રસ પ્રદાને વિષે ટિગનિરૂપ મોક્ષદાને આપનાર આ સમાધિ પર્યંત યોગ, સુદનો અનુમદ સંપાદન કરનારા સાધકોને યદપિ સુવ્રજ છે, પરંતુ સુવ્રજ વાળી ગાફલ રહેવું નહિ. કારણ કે સમાધિ પર્યંત પહોંચતાં પહેલાં મધ્યે ઘણાં વિનો આવવાનો સંભવ છે:—તે વિનો ગણાયેછે—પ્રદાનું અનુસંધાન છૂટી જવું તથા આગસ, લોગમાં ઇચ્છા, એ વિનો છે. ૧૨૭

લયસ્તમશ્ચ વિશેષો રસાસ્વાદશ્ચ શૂન્યતા ॥

एवं यद्विગ્રवाद्भुલ્યं त्याज्यं योगविदा शनैः ॥ ૧૨૮ ॥

લય એટલે નિદ્રા, તમ એટલે કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક, વિશેષ એટલે વિષયનું સ્પુરણ, રસાસ્વાદ એટલે હું ધન્ય છું એ પ્રકારની આનંદમુક્તા વૃત્તિ તથા શૂન્યતા એટલે શાગ દ્વેષાદિ તીવ્ર રોષવડે મએલી ચિત્તની જડતા એવાં અનેક વિનો છે. તેને યોગવિત્ત સુરૂપે ધીરે ધીરે તજવા માટે ઉપાયો યોજવા ૧૨૮

શ્વેતિ એ જ બધે મોક્ષનું કારણ.

भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता ॥

ह्य वृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ૧૨૯ ॥

મુખથીજ કેવળ બ્રહ્મની વાત કરે છે, તેમને કોઈ કાળે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દગદ્યોની નિંદા.

કુશલા બ્રહ્મચાર્યા વૃત્તિહીનાઃ મુરાગિણઃ ॥

તેઽપ્યજ્ઞાનિતયા નૂનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

જે પુરુષો કેવળ બ્રહ્મની વાત કરવામાં જ મુશ્કેલી છે, જેઓની વૃત્તિ શબ્દમાત્રમાં બ્રહ્માકાર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રાપ્તિવાળા છે તે પડેયો મોટા અજ્ઞાની છે તથા મસા-
રમાં તેઓ વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે ૧૩૩

વિવેકીની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ.

નિમેષાર્થં ન તિષ્ઠંતિ વૃત્તિં બ્રહ્મપર્યાં વિના ॥

યથા તિષ્ઠંતિ બ્રહ્માચાર્યાઃ સનકાચાર્યાઃ શુકાદયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ બ્રહ્મ આદિ દેવો અર્થ નિમેષમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમ જ શુકદેવાદિ ધિઓ પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય કે, આ રાજયોગ ક્રોધોત્તકલ્પિત નથી: છેક બ્રહ્માથી ાંદી આ રાજયોગનો સમ્પ્રદાય આપ્યો છે તથા બ્રહ્માદિ દેવોએ જુ તેનું સેવન કર્યું છે, માટે સમાધિપયોગ આ રાજયોગ મુશ્કેલી અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

મહારાજ ગીતા - ૪૦૧

वसिष्ठः पारश्वतायां शान्तिं प्रकृत्य ॥

कारणम्भं लभो गच्छन्तु कायाधारे विनाशतः ॥ ३५ ॥

શાધને વિશે શરણપાત્ર અનુગત છે પણ ૨ નામને વિશે કાલ
૨ નું નથી માટે વિચારવટે ને શાધપાત્ર નથી તે શરણપાત્ર
પાત્ર જનું છે ઉ. અર્થાત્ શાધને તરફ શરણપાત્ર ૧૬, માટે ને
શાધ નથી તે શરણપાત્ર પણ નથી ૧૩૫

[illegible]

બેંગલોર ૩૦.૬૬ સે. ૫૫.

अथ ह्यर्द्ध भवेद्रस्तु यद् वाच्यमप्योचरं ॥

दृष्टव्यं मृदयेनैव हृष्टिनेन पुनः पुनः ॥ १३६ ॥

વિચારવડે કાર્ય કારણભાવ નિવૃત્ત યજમાની શુદ્ધ તથા મન
યાત્રીને અગ્રીયર અગ્રદરે વિનાર કમનાદા પ્રકૃત બને છે. ૧૩૬

ટીકા-શિષ્ય:-પ્રદિને શને શને બદલાયો. સ્વભાવ છે. માટે
એકાદર વિચાર કર્યા છતાં પણ હરી કાર્યકારણભાવ શુ દેખાતો ?

મુરુઃ—મારી તથા થડના દર્શનનો ચારણર ચિત્તર કરવો તે આ પ્રમથને—થડને રિતે તેનું કારણ માત્રી અનુરુપન છે; પરંતુ માત્રીમાં થડે નથી; અને અતર થડે નથી ત્યારે તેનું કારણપણું પણ માત્રીમાં

મુખથીજ કેવળ પ્રજ્ઞની વાત કરે છે, તેમને કોઈ કાળે પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દવાદીઓની નિંદા.

કુશળ્યા દ્રાક્ષવાર્તાયાં વૃત્તિદીનાઃ મુરાગિણઃ ॥

તેજસ્વજ્ઞાનિતયા નૂનં પુનરાપાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

જે પુરુષો કેવળ પ્રજ્ઞાની વાત કરવામાં જ કુશળ છે, જેઓની વૃત્તિ શાસ્ત્રમાત્રમાં પ્રજ્ઞાભર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રાપ્તિવાળા છે તે પડુપો મોટા અજ્ઞાની છે તથા મંસા-રમાં તેઓ વારંવાર જન્મે ડે તથા મરે છે ૧૩૩

નિષેધીની પ્રજ્ઞાભર નહિ.

નિમેષાર્થ ન તિષ્ઠંતિ શ્વતિ દ્રક્ષમર્ષાં ચિન્તા ॥

યથા તિષ્ઠંતિ દ્રક્ષાયાઃ મનઃકાયાઃ શુક્લાદયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ પ્રજ્ઞા આવડે તેવો આર્થ નિમેષમાત્ર પણ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ ચિન્તા રહેતા નથી તેમ મનકાદિ, તેમ જ શુક્રદેવાદિ ક્રિયાઓ પણ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિચિન્તા રહેતા નથી આ ઉપરથી એમ સૂચ્યું કે, આ રાજયોગ કર્મોત્કર્ષક નથી. છેક પ્રજ્ઞાથી મંત્રી આ રાજયોગનો ન પ્રમાણ આપે છે તથા પ્રજ્ઞાદિ દેવોએ પણ તેનું મંત્રન કર્યું છે, માટે અમાધિપત્ય ત આ રાજયોગ મુકુટમે અવગ્રહ ન કરવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

મુખથીજ કેવળ બ્રહ્મની વાત કરે છે, તેમને કોઈ કાળે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દવાદીઓની નિંદા.

કુશલા વ્રહ્મવાર્તાયાં વૃત્તિહીનાઃ મુરગિણઃ ॥

તેઽપ્યજ્ઞાનિનયા નૂનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

જે પુરુષો કેવળ બ્રહ્મની વાત કરવામાં જ મુશગ્ન છે, જે-ઓની વૃત્તિ ક્ષણભાત્રમાં બ્રહ્મામર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રીતિવાળા છે તે પડપો મોટા અજ્ઞાની છે તથા મંસા-રમા તેઓ વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે ૧૩૩

વિવેકીની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ.

નિમેષાર્થ ન તિષ્ઠંતિ શક્તિં વ્રહ્મમયીં વિના ॥

યથા તિષ્ઠંતિ વ્રહ્માઘાઃ સનકાઘાઃ શુકાદયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ બ્રહ્મ આદિ દેવો અર્થ નિમેષમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમ જ શુકદેવાદિ ઋષિઓ પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી આ ઉપરથી જેમ સૂચ્યું છે, આ રાજયોગ કપોત્તકટિપત નથી: છેક બ્રહ્માથી માંડી આ રાજયોગનો સપ્રધાય આણુ છે તથા બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ તેનું સેવન કર્યું છે, માટે સમાધિપયંત આ રાજયોગ મુમુક્ષુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

નથી. કેવળ શુદ્ધ મુનિજાન છે. તેમ જ આકાશ આદિ કાર્યોમાં, મગ્ન સ્ફુર્તિરૂપે પ્રવ્રજાનુમત છે, પણ પ્રવ્રજાને વિષે આકાશ આદિ કાર્ય છે જ નહિ. જ્યારે આકાશ આદિ જગત્કાર્યે કાર્ય નથી ત્યારે પ્રવ્રજાને વિષે કારણપદ્ધતિ પણ નથી. કેવળ શુદ્ધ પ્રવ્રજા છે અને તે હું હું આ પ્રમાણે વારંવાર અધિકાર દ્વારા રચાવવાથી, ફરી અન્યથા શુદ્ધિ ઉદય પામશે નહિ.

નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાનનું સાધન.

अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ग्रन्थात्मिका भवेत् ॥

उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परं ॥ १३७ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરૂષને આ પ્રમાણે વિચાર કર્યાથી પ્રવ્રજાકારવૃત્તિ ઉદય પામે છે અને તે ઉદય પામ્યા પછી તે વૃત્તિ સ્થિર પામ છે. ૧૩૭

कारणं व्यतिरेकेण पुमानार्द्रा विलोकयेत् ॥

अन्वयेन पुनस्तद्वि कार्ये नित्यं प्रपश्यति ॥ १३८ ॥

પ્રથમ કાર્યને તથા હઈ કેવળ કારણનોજ વિચાર કરવો. પછી તે કારણને સર્વ કાર્યોમાં સદા અનુગત (બ્યાપ્ત) જોવું. ૧૩૮

નિદિધ્યાસનથી મળતું જ્ઞાન.

कार्ये हि कारणं पश्येत् पश्चात् कार्ये विसर्जयेत् ॥

कारणत्वं ततो गच्छेदवाशिष्ठं भवेन्मुनिः ॥ १३९ ॥

પ્રથમ સંપૂર્ણ કાર્યોમાં કારણ દૃષ્ટિ કરવી. પછી કાર્યનું અનુધ્યાન તથા ફેરું અર્થાત્ કાર્યનો ભાવ, વૃત્તિમાંથી કાઢી

ક્રી. ૬૫ તથા ચર્ચાની એકતા.

અદૃશ્યં ભાવદ્યં ચ મર્મભેદા ચિદાત્મકં ॥

સાવધાનતયા નિત્યમાત્માને પ્રાપ્તેદુઃ ॥ ૧૪૧ ॥

ક્રી. ૬૨૫ તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્, જે કેવળ પ્રાંતિ-
વદે આત્માથી નિત્ય બાંધે છે તે નિર્વિયેષ ચૈતન્ય રૂપે માત્ર
આત્મારૂપજ છે; એમ જાનવાડે નિરંજન સ્થિતિવૃત્તિવદે ચિત્ત
કરવું. ૧૦૧

ન ભરપાનિતો ત્યાગ

દૃશ્યં હૃદયતાં નીતિઃ પ્રભાકારેણ ચિંતયેત્ ॥

વિદ્વાંસ્યદૃષ્ટે તિદ્વિદ્યા વિદ્રમપૂર્ગયા ॥ ૧૪૨ ॥

આ દૃશ્ય જગત્ અદૃશ્ય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન પ્રાકૃતપદ્માને
અમાડીને, પછી નાગરૂપનો ત્યાગ કરીને કેવળ પ્રાકૃતરૂપનું ચિ-
ત્તન કરવું. એથી કરીને જ્ઞાનવાન્ પુરૂષ, ચૈતન્યરસવડે પૂજ્ય
એવી બુદ્ધિવડે અવિનાશી સુખને વિષે સદા સ્થિત કરીને
રહે છે. ૧૪૨

રાજયોગનો હૃપસંહાર.

ભિરંગૈઃ સમાયુક્તો રાજયોગ લદાહનઃ ॥

કિંચિન્ન પક્કપાધાણાં હૃત્વોગેન સંયુતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આ પંદર અંગ સહિત જે રાજયોગ કહ્યા, તેનો શુદ્ધ અતઃ
કરણવાળો પુરુષ અધિકારી છે. પરંતુ જેના રાગ આદિ દોષ
ન્યુન અંશે ક્ષીણ પામ્યા છે તે પુરૂષનો હૃત્વોગવડે અર્થાત્
પતંજલીએ રવીકારેલ અષ્ટાંગયોગવડે આ રાજયોગમાં અધિ-
કાર છે ૧૪૩

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શનની એકતા.

અદૃશ્યં માવક્ષ્યં ચ સર્વમેતદિદાત્મકં ॥

સાવધાનતયા નિત્યમાત્માને માત્રયેદ્વયઃ ॥ ૧૪૧ ॥

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્, જે કેવળ પ્રાંતિ-
વદે આત્માથી નિહા બાસે. ૭ ત નિર્વિશેષ ચેતન્ય સ્વરૂપ મારા
આત્મારૂપજ છે; એમ જ નાનાંડે નિરંતર સ્થિતવૃત્તિવદે ચિત્તન
કરવું. ૧૪૧

નાનરૂપાન્તિતો ત્યાગ.

દૃશ્યં શ્વદૃશ્યતાં નીતિમ્ વ્રક્ષાકારેણ ચિત્તયેત્ ॥

વિદ્વાદૈત્યદૃતે તિદ્વિદ્યા ચિદ્રસપૂર્ણયા ॥ ૧૪૨ ॥

આ દૃશ્ય જગત્ અદૃશ્ય અર્થોન્ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મપાત્રાને
પ્રમાણે, પછી નાનરૂપનો ત્યાગ કરાને કેવળ બ્રહ્મરૂપનું ચિં-
તન કરવું. એથી કરીને જ્ઞાનવાન્ પુરૂષ, ચેતન્યરસવદે પૂજ
એવી બુદ્ધિવદે અધિનાશી મુખને વિષે સદા સ્થિત કરીને
રહે છે. ૧૪૨

રાજયોગનો ઉપમદાર.

વિરેમઃ સમાયુક્તો રાજયોગ ઉદાહરઃ ॥

ચિંચિત્ત વક્ત્રુપાદાણાં દૃષ્ટયોગેન સંયુતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આ પંદર અંગ મદ્રિત જે રાજયોગ કહા, તેનો મુદ્ધ અતઃ
કરવૃત્તિ પુરુષ અધિકારી છે. પરંતુ જેના રાગ આદિ રોગ
ન્યુન અંગે સ્તીલ પામ્યા છે તે પુરૂષનો દૃષ્ટયોગવદે અર્થોન્
પતંગલીને સ્વીકારેલ અર્થયોગવદે આ રાજયોગમા અધિ-
શર છે ૧૪૩

સાગાદિ દોષથી રક્તવર્ણી સ્થિતિ.

પરિપક્વં મનો યેષાં કેવળોડયં ચ મિદ્ધિદ્ ॥

મુરુદૈવતમક્તાનાં સર્વેષાં સુખ્યો જવાત્ ॥ ૧૪૪ ॥

જેમના સાગાદિ દોષો સપૂર્ણ અચી દીધુ મર્ધ ગયા છે તેવા પુરુષોને તો અણંગ યોગિની કેવળ આ ઉપર વર્તુલો રાજયોગ સિદ્ધિ આપનાર છે અર્થાત્ પાતાના મનથી આમલ ધ્યાનના સાક્ષાત્સાદ્વાચ સ્વરૂપન (પે રધાગરૂપ મુખ આપનાર છે મલિન અંતઃકરમુખમાન મે. સ્વરૂપનાં આપનાર નથી ૧૪૪

ટીકા.—(શ્રીય—સર્વ મને. ૬૫ મન અંગ. અન્ય ન જાણી શકે છે

શુદ્ધ—જેઓ શ્રીમદ્ગુરુના તથા હજી દેવના બાવન છે તેમને યોગ સમયમાં સર્વ દોષ દાષ પામી મેદારૂપ હવા પ્રપ્ત થાય તે જોમનું મન શુદ્ધ થયું હોય, તેમને પશુ ન સાધનો કલિ છે તે સાધને શ્રીમદ્ગુરુના તથા હજી દેવના બાવને ભક્ત છે. શ્રુતિ રમુતિ પશુ તેમ ન હોય છે. શ્રુતિ તથા હજી દેવનું સાધન આ અતરંગ સાધન છે. ૧૪૪

इति श्रीमत्पारमहंसपरिग्रहाचार्यगोविन्दभग-

वत्पूज्यपादशिष्यधीमन्डकूरभगवत्कृता

अपरोक्षानुश्रुतिः समाप्ता ॥

—ॐ—(०):—ॐ—

આ શ્લોકનાં શ્રી આચાર્ય બ્રહ્મજ્ઞાન, જૂન, બરિષ્ઠ અને વન
ત્રણે કણમાં આત્માની સત્તા છે એમ જનારના માટે, વિદ્યે
તેમજ અવિદ્યાને જનેને એકસરખી રીતે અનુભવમાં આવતી આ
સખા સાથે પ્રથમે વિષય પણ દેખાડ્યો છે. ૪

વિષય નિરપેક્ષ.

अस्मि स्वयमित्यस्मिन्नंशे कस्याऽस्ति संशयः पुंसाः ।

तत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवति स्वयं ।

હું 'હું' કે નહીં ? એવો પોતાની હુયાતીમાં કાને સં
શય છે ? કોણને પણ નહીં. કારણ કે મનુષ્યમાત્રને મ
આત્મા છે એવો અનુભવ હોય છે. તેમ છતાં પણ કહી
તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં મ
હોય તે. જ મ'હેડ પરનાર છે તેજ તુ આત્મા છે ૪

ટીકા:—‘હું’ નય’ એવો અનુભવ પણ કદા અઠગીને થય
માટે ‘હું’ ‘હું’ એવેજ મને અનુભવ થાય છે એમ તમે કેમ
હો ? તેનું પ્રવેશન આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે ૫

પ્રવેશન નિરપેક્ષ.

मात्रमिति चेत्तु योऽर्था, गम्यं प्रज्ञाय चेत्तु नास्तीति ।

अदम्यमिति विमानन. प्रज्ञायामा स्वयं विमानानि ।

જ મત્રેજ જ મરતિ મનઃકેન્દ્ર ૧ જેવ વદા મ'ન પ્રકોન પેટો
મન તમે વિદ્યે ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ એમ જાનું છે કે જ્યાં તપી, ૧ ૨
૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ એમ જાનું છે કે જ્યાં ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ એમ જાનું છે માટે જ્યાં ન દેવ તે. ૧ ૨
૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯

આ શ્લોકમાં શ્રી આચાર્ય બ્રહ્મવાન, જૂન, બરિષ્ઠ અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં આત્માની સત્તા છે એમ જણાવતા માટે, વિદ્વાનને તેમજ અવિદ્વાનને જાણે એકસરખી રીતે અનુભવમાં આવતી આત્માની સત્તા સાથે મધ્યનો વિષય પણ દેખાડ્યો છે. ૪

વિષય નિરૂપણ.

अस्ति स्वयमित्यास्मिन्मंशे कस्याऽस्ति संशयः पुंसि ।

तत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवति त्वम् ॥

હું છું કે નહીં ? એવો પોતાની હયાતીમાં કોને સંશય હોય છે ? કોઈને પણ નહીં. કારણ કે મનુષ્યમાત્રને મારો આત્મા છે એવો અનુભવ હોય છે. તેમ છતાં પણ કહી તને તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં સંશય હોય તો જે સંદેહ કરનાર છે તેજ તું આત્મા છે ૪

ટીકા:—‘હું નથી’ એવો અનુભવ પણ મોઢ અવગણીને થાય છે માટે ‘હું છું’ એવોજ મર્મને અનુભવ થાય છે એમ તમે કેમ કહે છે ! તેનું પ્રયોજન આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે ૫

પ્રયોજન નિરૂપણ.

नाहमिति चेत्ति योऽर्मा, सत्यं ब्रह्मैव चेत्ति नास्तीति ।

अहमस्मीति विजानन्, ब्रह्मવાगौ स्वयं विजानાતિ ५

× અહમિત્યેવ સ મવતિ બ્રહ્મજ્ઞેતિ વેદ એવું । અસ્તિ બ્રહેતિ એટલે હું મેં તનો વિદુ ॥ ૧ ॥ જો એમ જાણું છું કે બ્રહ્મ નથી, તો પોતે પણ નથી, અને જો એમ જાણું છે કે બ્રહ્મ છે તો પોતે પણ છે. કારણ કે બ્રહ્મ છે તેજ આત્મા છે માટે બ્રહ્મ ન હોય તો પોતાની આત્મા પણ કેમ દેવ ?

ટીકા:—હું નથી એમ જાણું છે તે અજ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ તથા ત્રણે કાળમાં જોને. જાણ થતા નથી એવા કાળને જ જાણું અને હું હું એમ જાણું તે અર્થાત્ હું એ. પ્રતીતિને વિષય આત્મા સદા છે એમ જાણું છે. તે પુરુષ પ્રયાસવિના પ્રજ્ઞાને જ અનુભવ કરે છે ૫

એકાગ્ર મન, એ.

મદ્દા ત્વમેવ તદ્દાક્ષાદ પ્રસર્ગાત્ મોહ્યાત્રવિદ્ય

મોહેન મયતિ મેદ કંઠા સર્વે મર્ચંતિ તન્મૃતાઃ ॥ ૬ ॥

હું પ્રજ્ઞા છું એ પ્રજ્ઞાનું અસ્તિત્વ અને હું પ્રજ્ઞા નથી ન પ્રજ્ઞાના અજ્ઞાત, એ જાને પ્રજ્ઞાની જ્ઞાતને સાક્ષી હોવા પા ૭ પ્રજ્ઞા છે, હું પ્રજ્ઞા નથી એનું જ્ઞાન તો કેવળ ક્ષતિજ્ઞાનજ છે હું પ્રજ્ઞા નથી એવા ક્ષતિજ્ઞાનવદેષ પાસ ૧ કલંગામે કરીને એવા છવનો પ્રજ્ઞાથી જોઈ મલીન થાય છે. અને તે જોઈ જ રવે કલંગાગ્ર મૂળ છે ૬

ટીકા:—હું અને હું નથી એ અને પ્રજ્ઞાની પ્રતીતિ! વજ્ર મોહ અનુભવ થતા હોય તે નથી તેના અનુભવ કેમ થશે નથી.

૧ અવિદ્યા અવિદ્યા, ત્વ દુઃખ, અને અજ્ઞાતજ્ઞા અવિદ્યા, એ. તેનાં સ્વરૂપો અવિદ્યાના ત્રિવિધ, અવિદ્યાની ચાર જ પ્રકાર. હું પ્રજ્ઞા સુખાનુદિ અને અજ્ઞાતજ્ઞા ૧-૨-૩. અવિદ્યાનુદિ કરતા. વિદ્યાના દ્વાતને અવિદ્યા કરે તે પુરુષ અને પુરુષની એકરૂપતા અ-૧ અવિદ્યાને અસ્તિત્વ કરે છે. હું જિવા તેના સાધનેની તુ મને નવ કરે છે: હું અવિદ્યા તેનાં સાધને પ્રતિ કહેને હું કરે છે વિદ્યા. અને મર્ચ મર્ચને મારજુ રડી ને જા થાય છે. તે અજ્ઞાતજ્ઞા

ટીકા:—અનમયાદિ પાંચ કોષ, કે જોને આશ્રયે બેદબુદ્ધિથી ઉપગમે:
સર્વ કલેષો રજા છે તે પાંચ કોષનો વિવેક આ નેમજ આના પછીના
શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે (૭)

પાંચકોષ નિરખ્ય

ન ક્લેશપદ્ધતિમિદં, મગ્નને કૃતકોષપદ્ધતિવિવેકઃ ।

અતઃપદ્ધતિ પદ્ધતિકોષાન્, કુશલધિયઃ સંનતં વિચિન્વન્તિ ૭

જે પુરૂષે પાંચ કોષનું યથાર્થ વિવેચન કર્યું હોય છે, તે
પુરૂષ પૂર્વોક્ત અવિદ્યા આદિ પાંચ કલેષોનો લોકના યતો નથી,
માટેજ વિવેકી જોને નિરંતર પાંચ કોષોનો યથાર્થ વિચાર
કરી તે કોષના ધર્મ તે કોઈ કાળે પણ આત્માના ધર્મ નથીજ
એવો નિશ્ચય કરે છે. (૭)

પાંચ કોષના વિવેકનું ફળ

અન્નપ્રાણમનોમયવિજ્ઞાનાનન્દપદ્ધતિકોષાણામ્ ।

एकैकान्तरभाजां भगति विवेकात्प्रकाशनामागमा ॥ ८ ॥

એક એકની અંતર રહેતા અન્નમયની માટે પ્રાણમય, મનો
અંદર મનોમય એ પ્રમાણે રહેતા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય, તથા આનંદમય એ પાંચ કોષોનો વિવેક કરવાથી
(વિચાર બંટે એક બીજાથી છટા પાડવાથી) અન્નમાનું યથાર્થ
અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે (૮)

અન્નમય કોષનું નિરખ

वपुरिद्वन्मययात्यः कोषो नात्मा जडो मटपायः ।

द्रागुपत्तेः पश्चात्तदल्लभस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥

આ સ્વયં શરીરને અસમય કે.પ કહે છે આ કે.પ આત્મા નથી. કાલ્પ કે તે ઘડાનીપરે જડ તથા કા.પ છે વર્ગી આત્મ્ય શરીરનો, તેની ઉ.પત્તિ પહેલા નથ. નાશ થયા પછી અનુભવમા આવે છે માટે તે આત્મા નથી પણ આત્મા જે તેથી વિભક્ત છે તેનો તે દ્રશ્ય છે. (૬)

પ્રાણમય કાલ્પ ૧૧૫

કોપઃ પ્રાણમયોઽયં વાયુવિશેષો વપુસ્વવલ્લભઃ

મરુપ કાલ્પમાત્રતા સ્યાત્ ક્ષુદ્રૃષ્ણાભ્યામુપેયુષઃ પીઠામ ૧૦

શરીર એટલે અસમય કે.પમા રહેલો એક પ્રકારનો વાયુ જે પ્રાણમય કે.પ છે એ પ્રાણ કુષ્મા અને તૃપા વડે પીઠા પામે છે અને આત્મા નો કુષ્મા તૃપા રહત છે, માટે પ્રાણવાયુ (પ્રા. મય કે.પ) કે.પ આત્મા સંભવે નથ સંભવે (૧૦)

મનોમય કાલ્પ ૧૧૬

કુર્મૈ વપુસ્વદન્તાં નેદાદૌ યઃ કરોતિ મવર્તૌ ચ ।

રાગદ્વેષરિષેયો નામાશત્મા મનોમયઃ કોપઃ ॥ ૧૧ ॥

આ શરીર કુર્મ પુ અને ધર. શી, પુષ્પ આદિ સર્વ મ.મં ઉ' એ પ્રકારે જે શરીરમાં અલંકાર તથા ધર શી પુષ્પ આદિમાં મમતા કરે છે તે મનોમય કે.પ (મન) રાગ દ્વેષ રિષેય મનોમયો દેવાથી આત્મા નથી.

વિશાનમય કાલ્પ ૧૧૭

ગુપ્તૌ સ્વર્ચ વિલીના કોપે વ્યાખ્યા કચ્છેઈ મદમ્મ ૧

નિવહામદવાદવા ચિન્નનિચિન્નઃ ન કૌટલ્પદાન્તા

જે સુપુત્રિ અવસ્થાનેવિષે અજ્ઞાનમાં લય પામે છે તથા જે જાગૃત અવસ્થામાં ચરીરનેવિષે નબળી શિખાપર્વત વ્યાપીને રહે છે અને જેનું 'બીજુ' નામ વિજ્ઞાન છે તે ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ (વિજ્ઞાનમય કોષ) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળી હોવાથી આત્મા નથી ૧૨

આનંદમય કોષનું સ્વરૂપ.

સુસિગતૈઃ સુસ્રલેષૈરમિમનુતે યઃ સુલી ભવામીતિ ।

આનન્દકોષનામા સૌહારઃ કયં ભવેદાત્મા ॥ ૧૩ ॥

સુપુત્રિમાં અનુભવેલા સુખના લેશવડે જે 'હું' સુખેમુતો' એમ અભિમાન કરે છે અર્થાત્ જાણે છે તે અહંકારને આનંદમય કોષ કહે છે એ અહંકાર પણ આત્મા કેમ સંભવે ? કારણ કે આત્મા તો અહંકારનો પણ સાક્ષી છે.

* ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા પાંચ કોષોમાં એક આત્મા નથી એ વાત સિદ્ધ થવાની શ્રુતિભાસ તથા મુક્તિભામવડે પ્રતિપાદન કરેલા બૌદ્ધિકના મનોનું એમની મેળે ખંડન થઇ ગયું એમ સમજવું. અનમય આદિ કોષોને આત્મા માનનારા પુરુષો પોતાનું મન સપ્રમાણે છે એમ બતાવવા માટે જે જે શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપે છે તે શ્રુતિઓ નીચે પ્રમાણે:-

' યો વા દમનિ મૂતાનિ જાયતે યેન જ્ઞાતાનિ જીવંતિ વાગ્દલ્યમિર્ભવિણિ નંધી આ સર્વં પ્રાપ્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઇ નેવડે છે છે તથા અંતે નેનેવિષે લય પામે છે તે બ્રહ્મ એ બ્રહ્મનું શ્રુતિસિદ્ધ બસણ છે, એ બસણ કોષને આત્મા માનનારાના પદમાં પણ સંભળી શકે છે. કારણ કે જ્ઞાતિ જ્ઞાતાનાં (તેજે અમને બ્રહ્મ બ્રહ્મ) એ શ્રુતિથી આરંભી અમારે જાણવાની મૂતાનિ જાયતે અગ્રેમ જ્ઞાતાનિ જીવંતિ -

અન્નમયાદેરસ્માદપરં યદિ નાનુભવ્યં કિંચિન્ ।

અનુભવિતાન્નમયાદેરસ્માત્યામ્મિન્ન કાશ્રદ્ધવત્પાપઃ ॥ ૧૫ ॥

સર્વના અનુભવમા આરતા આ અન્નમય આદિ કે પછી મિત્ર આત્મા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ અનુભવમા આવતી નથી એમ જે કહીએ તો ' આ અન્નમય કોઈ છે ' એમ જ્ઞાત્રુનાદે ને કોઈથી મિત્ર છે એ વિષયમાં શું કોઈ પણ પુરુષને આતિ છે ' નથી જ. (કારણ ઘડા આદિ જેવ પદાર્થોના જાણના નથી મિત્ર જ કોઈ છે એ વાર્તાનો સર્વને અનુભવ છે) (૧૫)

આત્માનો અનુભવ સ્વરૂપ છે ।

સ્વપમેશાનુભવત્વાદ્યદ્યપ્યેતસ્ય જાનુભાવ્યન્વમ ।

સકુદર્યભાવશઙ્કા ન મેવેદ્દોષસ્વરૂપમત્તાયાઃ ॥ ૧૬ ॥

આત્મા પોતે જ અનુભવ રૂપ હોવાથી એ કે ને અનુભવ અનુભવનો વિષય થઈ શકતો નથી અર્થાત આત્માને અનુભવ નાર અન્ય કોઈ નથી; પરંતુ એટલાથી કરીને જ્ઞાન-વડે નિયત આત્માની સત્તા ત્રણ કાળમાં કોઈ પણ કાળે નથી, એ (૧૬) નો સંભવજ નથી. કારણ કે સર્વને સત્તા-રૂપિ આપતલ આ મા ન હોય તો સંપૂર્ણ વિશ્વ અંધકારમય થઈ જાય (૧૬)

આત્મા અનુભવનો અવિષય

અનુભવતિ વિશ્વમાત્મા વિશ્વેનાસૌ ન જાનુભંગત ।

ન ત્વલ્લ પ્રકાશ્યતેઽસૌ વિશ્વમણેપં પ્રકાશયન માનુઃ ૧૭

જેમ સૂર્યનારાયણ સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશ કરે છે પણ (૧૭) તેને પ્રકાશી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે અનુભવ-વડે જ

આત્મા તે મમત્વ જગ ને અનુભવે છે પણ જગત્ તેને અનુ-
ભવી માત્ર નથી; કારણ કે જગત્ અવિદ્યાનુ કાર્ય હોવાથી જ
કે, જગમાં નૈવન્યને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. (૧૭)

વિચરવા યાગ્ય ભક્ત્ય ૨૪૫

તદિદં માતૃત્વમિદમ્ભવતાનાદિતિ ય યસ્ય ભવેત્ ।

મદ્ભ તદિત્યવધેયં નૌવેદિપયો ભવેત્ પરોક્ષ ય ॥ ૧૮ ॥

જે વસ્તુ તે નથી એટલે પરોક્ષ નથી, જે આ નથી એટલે
પ્રત્યક્ષ નથી, જે તેથી નથી એટલે અનુમાનનો વિષય નથી, જે
આથી નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી તથા જે વસ્તુ
આટલી તોગાજ તેટલી નથી એટલે કેઈ પણ પ્રકારે માપ થઈ
શકે તેથી નથી તે વસ્તુ જાણ છે એમ નિશ્ચય વડે જાણવું
જે તેથી વસ્તુ જાણ ન હોય તેા તે પ્રમાણનો વિષય ધરાથી
દશ્ય તથા પરોક્ષ કરે, ખાતે મર્મ પ્રમાણનો જ ને વિષય નથી
પણ જે સર્વ પ્રમાણને પ્રકાશ કરે છે તેજ જાણ છે (૧૮)

इदमिदमिति मनीनं वस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ।

अनिदमबाध्यं तत्त्वं मन्वादेनस्य न न परोक्षत्वम् ૧૯.

“ આ, આ ” એવી રીતે ઇદ આકારે જાણેલી વસ્તુનો
બાધ થતાં છતાં પણ ‘ આ ’ એવા શબ્દવડે જે વસ્તુ દલી
શકાતી નથી તેથી ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ થઈ શકતો નથી
તે જાણ છે. એ જાણ ત્રણે કાળમાં હોવાથી પરોક્ષ નથી.

બાધ રસ્યપ્રમાણ ૧૯

नानेयमपि परोक्षं भवति मद्भ स्वयंप्रकाशत्वात् ।

‘ સાત્યં જ્ઞાનવનન્ન મદ્ભો ’ ત્યંતસ્ય સ્વપ્રકાશ મયને ॥ ૨૦ ॥

અન્નમયાદેરસ્માદપરં यदि नानुभूयते किंचित् ।

अनुभवितान्नमयादेरस्तોत्यास्मिन्न कश्चिदपलापः ॥ ૧૫ ॥

સર્વના અનુભવમાં આવના આ અન્નમય આદિ કોયથી ભિન્ન આત્મા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી એમ ભે કહીએ તો ' આ અન્નમય કોય છે ' એમ બલ્કુનારે તે કોયથી ભિન્ન છે એ વિષયમાં શું કોઈ પણ પુરુષને જ્ઞાંતિ છે ? નથી જ. (કારણ ઘડા આદિ જોય પદાર્થોનો બલ્કુનાર તેથી ભિન્ન જ હોય છે એ વાર્તાનો સર્વને અનુભવ છે.) (૧૫)

આત્માનો અનુભવ કરનાર છે ?

स्वयमेवानुभवत्वाद्यद्यप्येनस्य नानुभाष्यत्वम् ।

सकृदप्यभावशङ्का न भवेद्बोधस्वरूपमत्तायाः ॥ ૧૬ ॥

આત્મા પોતે જ અનુભવ રૂપ હોવાથી ભે કે તે અન્યના અનુભવનો વિષય ધઇ શકતો નથી અર્થાત્ આત્માને અનુભવનાર અન્ય કોઈ નથી; પરંતુ એટલાથી કરીને જ્ઞાનસ્વરૂપે સ્થિત આત્માની સત્તા ત્રણ કાળમાં કોઈ પણ કાળે નથી, એ રી શકાને સંભવજ નથી. કારણ કે સર્વને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનાર આત્મા ન હોય તો સંપૂર્ણ વિશ્વ અધકારમય ધઇ જાય (૧૬)

આત્મા અનુભવનો અવિષય

अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ।

न त्वत्તુ प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन् भानुः ૧૭

જેમ સૂર્યનારાયણ સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશ કરે છે પણ વિશ્વ તેને પ્રકાશી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે અનુભવ સ્વરૂપ જે

મદા વાક્યના અર્થનો વિચાર કર્યા વિના આત્મજ્ઞાન થતું નથી માટે તેના અર્થનો વિચાર મુમુક્ષુજનોએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે; પરંતુ વાક્યમાં રહેલાં પદોના અર્થનું જ્ઞાન થયા વિના વાક્યનું જ્ઞાન નથી થતું એટલા સાફ સદ્ગુણની કૃપાના બળ વડે તત્પર અને સ્વ પદના અર્થના શોધનપૂર્વક મદાવાક્યનો વિચાર કરનારો મુમુક્ષુજન, થોડા સમયમાં આત્માના પરાક્ષ જ્ઞાનને પામે છે. (૨૪)

તત્પદનો વાચ્યાર્થ

वेहंन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नमेदेन ।

कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधः स्यात्स्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥૨૫॥

હું જાડો છું. પાતળો છું એમ શરીરના ધર્મોને, હું કાલો છું, બેહેરો છું એમ ઇન્દ્રિયોના ધર્મોનો તથા મુખ દુઃખ આદિ અંતઃકરણના ધર્મોને આત્માને વિષે એ ભેદ રૂપે આશયી કર્તાપણાં આપના અભિમાન રૂપ ઉપાધિ સહિત જે બોધ અર્થાત્ સોપાધિક થતોય છે, તે તત્પદનો વાચ્યાર્થ છે એ સોપાધિક થતોયને શબ્દસાર્થ કહે છે.

ટીપા.— ‘ તત્ત્વમાર્ગ ’ એ મદા વાક્યમાં તત્, ત્વં, અમિ, એવાં ત્રણ પદો છે તેમાં ત્વં પદના વાચ્યાર્થ અને સહવાર્થ એમ બે પ્રકારના અર્થ છે તેમાંથી વાચ્યાર્થ આ શ્લોક વડે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (૨૫)

હયાગ્રુ ગુરુ સિન્ધુ ઉપર ઇચ્છા દષ્ટિ કરીને જો મદા વાક્યનો ઉપદેશ કરે તોજ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે પોતાની મુદ્ધિ વડે જ કરેલા વિચારથી તેવું જ્ઞાન થતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે બાષ્પમાન પુરવો વેદ જેમને ગુરુ દેખે તેમને જ ગુરુદાસ જ્ઞાનનો સામ થાય છે.

જાલદત્તજીના નિરૂપણ.

નિશ્ચિલમપિ વાચ્યમર્થ ત્યક્ત્વા વૃત્તિસ્તદન્વિતેઽન્યાર્થે ।

ઃ મહતીતિ લક્ષણા સ્વાદુ ગદ્યાયાં યોષ ઉતિવદ્વ ॥ ૩૩ ॥

સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરી વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધ ધરાવનારા અન્ય અર્થને વિષે જે પદની વૃત્તિ (સંબંધ) તેને જાહતુ લક્ષણા કહે છે. એ લક્ષણા ગદ્યાયાં + યોષઃ. (ગંગામાં નેસ) ઇત્યાદિ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તન્ન તથા ત્વં પદને વિષે જાહતુ લક્ષણા માનવી નહિ કારણ કે તત્પદના તથા ત્વ પદના સંપૂર્ણ અંશનો ત્યાગ થતો નથી પણ માત્ર વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ થાય છે. ૩૩

અજાહતુ લક્ષણાનુ અ. ૫

વાચ્યાર્થમન્યજન્ત્યા યસ્યા વૃત્તેઃ પ્રવૃત્તિરન્યાર્થે ।

ઇયમમહતીતિ કથિતા શોણો વાચતિવદ્વ ન ગ્રાણા રેષ

શક્તિ વૃત્તિવડે પ્રતીત થતા અર્થને નહી તજતા, પદની વાચ્ય અર્થથી અન્ય અર્થને વિષે જે પ્રવૃત્તિ, તેને અત્રકારે શાસ્ત્રીઓ અજાહતુ લક્ષણા કહે છે. શોણો વાચતિ (રાતા રંગ વાળો હોડે) એ વાક્ય અજાહતુ લક્ષણાનુ ઉદાહરણ છે આ વાક્યમાં શોણ પદનો મુખ્ય અર્થ તો રાતા ગુણ એટલેજ છે, પરંતુ રાતા ગુણમાં હોડવાની ક્રિયા પ્રત્યક્ષવડે બાધિત થવાથી શોણ શબ્દ વડે રાતો ઘોડો એવા અર્થનું પ્રદક્ષ કરવું, આ પ્રકારે શોણ

* આ વાક્યમાં અમા ગાંનો મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્ત છે પણ માં નેસની રિયતિનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપ આપ થવાથી અંગાપદો પરાદ ગર્ભ હોડી કરી પ્રાપ્ત થાય એ સ્વચરણના લીગમાં ન પદની વૃત્તિ એ અંગાપદો

કેવળ વિધવાશ્રયજ પ્રવૃત્તિ કરાને છે એમ નથી, કિંતુ ઇચ્છેલી
જરૂરુ રાગ પત્ર વૃત્તિનું આણવે જેમકે રાગ ઈ એ વાત
અણી મનુષ્ય પિતાની મેળેજ સમતાં દર્શાવે માટે પ્રવર્તે છે
તથા 'પુત્ર થયો.' એ વાક્ય રાંભરી પિતા સ્વતઃ જાત કર્યાંકિ
કિવાને માટે પ્રવર્ત માયવે, ઉપર દર્શાવેલાં બે વાક્ય વિધિવાશ્રય
ન દોષા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, માટે વિધિવાશ્રય જ પ્રવર્તી
છે એવે ૩૭ નિયમ નથી ૪૭

ગુણી ગાનપાર્થિ

દ્વેષદગ્ધી શુભિવાજવૈરાગ્યા શબ્દમ્પ્રકાશવાનોર્તવ ।

દૌષ્ટિકદર્પાવિહીનૈરાગ્યોશયિતું ન શક્યમે વૃક્તયૈઃ ॥ ૪૮ ॥

અતઃપ્રા સ્વયમ્પ્રકાશ દોષગ્ધી નર્તવ જાનમાન છતાં પણ
એકે કો કદનુકૂળતા કૃપાપાત્ર તથા તે પુત્ર્યે, મમે તેવા પદિક
દોષ તે, પણ ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-
સ્તે કિંતુ ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-
સ્તે કિંતુ ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-
સ્તે કિંતુ ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-

પુત્ર્યે ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-

વિદ્યાર્થિવૃદ્ધિઃપ્રવૃત્તિર્દૌ વિદ્યાર્થિવૃદ્ધિર્દૌ વિદ્યાર્થિવૃદ્ધિઃપ્રવૃત્તિર્દૌ વિદ્યાર્થિવૃદ્ધિઃપ્રવૃત્તિર્દૌ

અર્થકે ૩૭૪ ૫. ૩ ॥ અનુભવિતા અજગી, અર્થકે અ-

નાપેક્ષતે ચદન્યચદપેક્ષન્તેઽસ્થિલાનિ માનાનિ ।

ચાચયં તચિગમાનાં માનં વ્રહ્માચતીન્દ્રિયાવગતૌ ॥ ૪૫ ॥

જે યુનિરૂપ પ્રમાણને પોતાની સિદ્ધિમાં અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી પણ અન્ય પ્રમાણો પોતાની સિદ્ધિ માટે જેની અપેક્ષા રાખે છે, તે યુનિવાક્ય, ઈન્દ્રિયવટ નહીં જાણી શકાતા પ્રકાશ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન યજ્ઞમાં કારણરૂપ છે. પ્રકાશ આદિ પદાર્થો જે ઈન્દ્રિયવટે ગ્રસ્ત નથી, તેનું જ્ઞાન યજ્ઞમાં વેદવાક્ય જેવું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી ૪૫

આત્મા પ્રમાણની સિદ્ધિ.

માનં પ્રકોચયન્તં ચોષં માત્રેન યે યુક્તુમન્તે ।

ણ્યોધિરેવ દદનં દર્શ્યું વાચ્છન્નિ તે મહામાનઃ ॥ ૪૬ ॥

પ્રમાણોના પણ પ્રકાશક આત્માને જે મહાયુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જનો પ્રમાણવટે જાણવાને ઇચ્છે છે, તેઓ કાંઈ કે જેમને અગ્નિ બાળે છે તે કાંઈવટે અગ્નિને જાળવાને ઇચ્છે છે; માટે તેઓ અતિ મહાન્મા છે; (આ અજ્ઞાનીના ઉપદ્રાવરૂપ વાક્ય છે.) સર્વને પ્રકાશ કરતા સૂર્યને પ્રકાશ કરવા માટે જેમ અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી, તેમજ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કાલવશ માટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર નથી. ૪૬

વેદનું અનર્થિત્વ

વેદોઽનાદિગ્મુખ્ય સ્વપ્રક ઈન્દ્રિયઃ સ્વયંમકાશાયમા ।

નત્તિચર્યાકિમુદિત્ય મોક્ષોઽનો મુદિતિ મમાગમિતિ ॥૪૭॥

જેન ધરને પ્રકાશ કરનાર સૂર્યનાસ્વરૂપ છે તેમ વેદ કે જે અનર્થિ છે તેને પ્રકાશ કરનાર ઇશ્વર છે જેમ વેદને

નાપેક્ષતે ચદન્યચદપેક્ષન્તેઽસ્વિજાનિ માનાનિ ।

ચાકર્યં તન્નિગમાનાં માનં બ્રહ્માણતીન્દ્રિયાવગતૌ ॥ ૪૫ ॥

જે યુતિરૂપ પ્રમાણને પોતાની મિદ્ધિમાં અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી પણ અન્ય પ્રમાણો પોતાની સિદ્ધિ માટે જેની અપેક્ષા રાખે છે, તે યુનિવાક્ય, ઇન્દ્રિયવડે નહીં જાણી શકાતા પ્રકાર આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ છે. પ્રકાર આદિ પદાર્થો જે ઇન્દ્રિયવડે મગ્ન નથી, તેનું જ્ઞાન થવામાં ચેતનાક્રમ જેવું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી ૪૫

આત્મા પ્રમાણથી સિદ્ધિ.

માનં મધોઽયન્તં ઘોષં માત્રેન યે યુમુક્સગ્ને ।

ણ્ણોભિરેવ દહનં દગ્ધું ત્વાજ્ઞહ્નિ ને મહામાનઃ ॥ ૪૬ ॥

પ્રમાણોના પણ પ્રકાશક આત્માને જે મદ્યુદ્ધિવાળા અણની જોડે પ્રમાણવડે જાણવાને ઇચ્છે છે, તેઓ કાણ કે જેમને અગ્નિ જાણે છે તે કાણવડે અગ્નિને જાણવાને ઇચ્છે છે; માટે તેઓ અગ્નિ મહાન્મા છે; (આ અણનીના ઉપદ્રવરૂપ વાક્ય છે.) સર્વને પ્રકાશ કરવા મૂર્ખને પ્રકાશ કરવા માટે જેમ અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી તેમજ જ્ઞાનવરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કોઈવચ માટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર નથી ૪૬

વેદનું અનુદિવ્ય

વેદોઽનાદિરમુલ્ય વ્યગ્રજ્ઞ ઈશઃ દર્શનમકાવાન્વા ।

તદવિદ્યત્કિમુદિદ્ય વૌર્ત્તોઽનો મૂર્ધનિ મયાણવિનિ ॥ ૪૭ ॥

જેમ ધરને પ્રકાશ કરવા મૂર્ખનામવણ છે તેમ વેદ કે જે અનુદિ છે તેને પ્રકાશ કરવાને ઇચ્છે છે જેમ વેદને

વેદના બે ભાગ છે, તેમાં પ્રથમ બે કર્મકાંડનો ભાગ છે તે યજુર કે કર્મ, તેનો કર્તા તથા સ્વર્ગાદિ કર્મનું ફળ હંત્યાદિ દ્વૈતનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે અને બીજો ઉપાનિષદ્ ભાગ, સર્વ બેદરહિત તથા સર્વના અનુભવના વિષયરૂપ બ્રહ્મ વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. ૫૦

દ્વૈત તથા અદ્વૈતમાંથી સત્ય શું ?

અદ્વૈતમેવ સત્યં તસ્મિન્ દ્વૈતં ત્વસત્યમધ્યસ્તમ્ ।

રજતમિય ચુક્તિકાયાં મૃગનૃણાધામિર્વાંદકસ્ફુરણમ્ ॥ ૫૧ ॥

જેમ સત્ય સીપનેવિષે મિથ્યા રૂપાનો આરોપ થાય છે તથા જેમ મધ્યાક્ષ્ણ સૂર્યના કિરણોને વિષે મિથ્યા જગતી પ્રતીતિ થાય છે, તેમજ અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપ સત્ય વસ્તુને વિષે દ્વૈત એટલે આ પ્રયોગરૂપ મિથ્યા પ્રસાર કેવળ અજ્ઞાનવડે કરવાયલો છે. ૫૧

દ્વૈત વસ્તુનો અદ્વૈતમાં આરોપ.

ધારોપિતં વદિ સ્યાદ્દ્વૈતં વસ્તુવસ્તુનિ દ્વૈતં ।

ચુક્તં નૈવ તદા સ્યાત્સત્યેઽધ્યાત્મો ભવત્યમત્વાનામ્ ॥ ૫૨ ॥

અદ્વૈત બ્રહ્મ જે સત્ય વસ્તુ છે તેનો આરોપ મિથ્યા દ્વૈત વસ્તુને વિષે છે એમ બે કદી કદાચ કહે તો તે પક્ષ યોગ્ય નથી. કારણ કે દ્વૈત એ વસ્તુજ નથી, માટે તેને વિષે આરોપ અંગતે નહીં. માટે સત્ય વસ્તુને મિથ્યા વસ્તુનો આરોપ થાય છે ૫૨

સત્યાપત્યનો આરોપ અ-વમા

પચારોપણમુમયોસ્વાનુદ્યયારિક્તસ્ય કસ્યચિદ્વાચઃ ।

ધારોપણં ન શૂન્યે નસ્માદ્દ્વૈતસત્યતા ધાયા ॥ ૫૩ ॥

શકે નહીં; તેમજ જો તે પરમાત્મા હોય તો તે સદા પરમાત્માજ છે એમ માનવું ઉચિત છે; તત્પર્યં કે છવ, પરમાત્માજ છે. ઉપાધિવડે તે છવજાવને પામ્યો છે, માટે ઉપાધિનો નાશ થયે તે પરમાત્મ સ્વરૂપ જ રહે છે. ૬૧

છવનું સર્વદા એજ સ્વરૂપ.

यदि वा परेण साध्यं जीवद्येद्वजति साधनबलेन ।

फासेन तदापि कियता नश्यत्येवेति निश्चिनं सकलैः ॥ ६१ ॥

જો કદી છવ ઉપાધિના બાદિ સાધનોના સાધન્યવડે પરમાત્માના સમાન રૂપવાળો થનો હોય તો તેનું પરમાત્મા સ્વરૂપ રૂપ ત્યાંસૂધી સાધનનું બળ રહેશે ત્યાંસૂધી ટકે છે તે પછી નાશ પામે છે, એવો વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અવશ્ય નાશ પણ થાય છે, એવો સિદ્ધ નિયમ છે. ૬૨

સ્વસ્વરૂપનો ભવ એજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ.

तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ।

स्वज्ञानेन जहिस्वा पूर्णः स्वयमेव शिष्यते नान्यत्र ॥ ६३ ॥

તે કારણ માટે આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે ન મટી શકે એવા પોતાના મોહ (અજ્ઞાન)ને તથા મોહરૂપ આ સંસાર અને સ્વરૂપજ્ઞાનવડે તજી દેવાથી પૂર્ણ જોટવે સર્વ વસ્તુઓને વિશે વિના જોડવું કેવળ આત્માજ એવ રહે છે, તે વિના બીજું કંઈ પણ કંઈ રહેતું નથી. કારણ કે જ્ઞાનવડે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ અવગતો ભવ યેવાથી કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ રહે છે. ૬૩

અન—૪૧મો ભવ સ્વરૂપી બ્રહ્મ-સ્વરૂપ બાળ રહેશે, એના ઉપર જો કંઈ બ્રહ્મ સ્વરૂપી બ્રહ્મ-સ્વરૂપ રહેશે, એના ઉપર

જેમ રત્નજી આદિ વસ્તુઓનો. પોતાને વિષે આરોપેત સં-
ર્ધમાળા, પાણીનો દેહો દંત્યાદિની સાથે જેમ દશ્ય સંબંધ
(દેખાય તેટલોજ સંબંધ) છે. તેમજ આત્મા જે દ્રશ્ય, તેનો
કર્તૃત્વાદિ દશ્ય ધર્મોની સાથે દશ્ય અથવા આધ્યાત્મિક સંબંધ
છે. અન્ય સંયોગ સમવાય આદિ સંબંધ નથી કારણ કે આત્મા
સદા અસંગ એટલે સર્વ સંબંધ રહિત ॥ આત્માના અસંગ-
પણને મુનિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં ક્ષતિ—અસંગો મદિ
સદ્ગતે અર્થ—આત્મા અસંગ હોવાથી કોઈ વસ્તુમાં પણ
આમિષ થતો નથી. ૭૨

અમને સંબંધની અનપેક્ષા

કર્તુ ચ કર્મ यस્ય સ્ફુરતિ ઘર્મૈવ તત્ર જાનાતિ ।

યસ્ય ન કર્તુ ન કર્મ સ્ફુટાદયમેવ વેદિતું ક્રમતે ॥ ૭૩ ॥

જેને કર્તાપણું તથા કર્મનું સ્ફુટન સ્ફુર છે, તેજ પ્રજ્ઞ
રૂપ છે; કારણ કે તો તથા કર્મના સ્ફુટનરૂપ છે કર્તા તથા કર્મ
તો પ્રજ્ઞાને જાણતે નથી, કારણ કે તેના તો કંઈ વસ્તુજ નથી.
માટે પ્રજ્ઞા, કે જે કર્તા પણું નથી અને કર્મ પણું નથી તે જ
સવને જાણે છે. ૭૩

અર્થ ૧. અમે.

કર્તૃત્વાદિકૃત્ત્વનમાપાદત્તવા પ્રતિયતે નિવિવિષ્ણમ્ ।

ઈતિ કેનિદાદૃશ્યા પ્રાનિયંન્નાર્નિગદ્ધનો નાન્વ૧ ॥ ૭૪ ॥

કર્તાપણું, જે જ્ઞાપણું, દંત્યાદિ મર્મ આત્માને વિષે જે
પ્રતીતિ થાય છે તે તત્ત્વ માથા મનિષ્ય કે પ્રતીતિ થાય છે,
અને કેન્દ્ર એક વસ્તુના કેન્દ્ર છે પરંતુ ન તેવળી પ્રતિતિ ॥

કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે, જગત્તુ કારણ અસત્ છે, પરંતુ તે પણ સંભવતો નથી. કારણ કે અસત્ એટલે જે વસ્તુ છે જ નહીં, તેનું કારણપણું સંભવે નહિ. જો બીજા એવી વસ્તુ છે તોજ તેમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ હોકોના ભેવામાં આવેછે. બીજા વિના કોઈપણ કાળે અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં, તેમજ જગત્તુ કારણ કોઈ ન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં. ૭૭

कारणममदिति कथयन् वन्द्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।

किंच मृगतृष्णिकाम्भ पीत्वादेन्यां महीयर्षीं शमयेत् ॥ ७८ ॥

જે વાદી જગતતુ કારણ અસત્ કહે છે, તે વાંઝણીના દીકરાવડે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો તથા ઝાંઝવાનાં પાણી પીને પોતાની અત્યંત તરશ મટાડી શકે ખરો. તાત્પર્ય જેમ વાંઝણીનો દીકરો તથા ઝાંઝવાનું જળ છે જ નહીં તેથી તેમ નાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેમજ જગત્તુ કારણ અત્યંત અસત્ હોય તો તેથી જગત્તુપ્રકાર્ય ઉપજી શકે નહિ. ૭૮

શુનિ તથા શુક્તિથી કારણની સત્ત્વરે સિદ્ધિ.

यस्मान्न सोयममतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।

यस्मात्सदेव तत्त्वं सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥ ७९ ॥

અસત્ પદાર્થનું કારણપણું સંભવતું નથી. માટે પૂરે ક

ઠેકઠાક વાહીઓ કહે છે કે, જગતનું કારણ અસત્ પદ્ધતિ તે પણ સંભવતો નથી. કારણ કે અસત્ એટલે જે ઈજ નહીં, તેનું કારણપણું સંભવે નહિ. જો ખીજ એવી હોય તો તેમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ હોય તેના ભાવે છે. ખીજવિના કોઈપણ કાળે અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં. મજા જગતનું કારણ કોઈ ન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ શકે નહીં. ૭૭

कारणममदिति कथयन् बन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।

किंच मृगनृप्णिक्काम्भ पीत्वादेन्यां महीयसां शमयेन् ॥ ७८

જે વાહી જગતનું કારણ અસત્ કહે છે, તે વાંઝણીના દીકરાવડે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો તથા ઝાંઝવાનાં પાણી પીને પોતાની આત્મતા તરફ મટાડી શકે ખરો. તાત્પર્ય જેમ વાંઝણીનો દીકરો તથા ઝાંઝવાનું જળ છે જ નહીં તેથી તેમ નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા તૃણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેમજ જગતનું કારણ અત્યંત અસત્ હોય તો તેથી જગતરચના કાર્ય ઉપલ્ભ શકે નહિ. ૭૮

अनि तथा पुत्रितथी कारणुनी सत्त्वे सिद्धि.

यस्मान्न सौयमममो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।

यस्मात्सदेव तत्त्वं सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥ ७९ ॥

અસત્ પદાર્થનું કારણપણું સંભવતું નથી. આટે પૂર્વે

ટીકા—શ્રુતિ જામવતી પણ કહે છે કે (યદા ચૈવ જ્ઞાતિસ્મિન્નુદામન્તા કુમ્તાં જન તમ્ય મય ભવતિ જ્યારે આ, (પુરુષ) આ અત્માને વિષે લેઈ પણ બેદ કરે) અર્થાત્ જાને છે તેને જન્મ-મરણરૂપ બદ ઉપજાય છે.) માટે આ સમગ્ર જગત્ સત્પર પ અભ્યાસી મિત્ર નથી, એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

परिपक्वमात्तसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुरुतैः ।

ब्रह्मैवंदं सर्वं जगदिति भूयः प्रवोचयत्येषः ॥ ૮૨ ॥

શ્રવણ મનન આદિ સાધનોવડે જેની બુદ્ધિ સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિરતાને પામી છે તંવા જેમણે પોતાનાં જન્માંતરનાં અનેક સુકૃતોવડે પોતાના આત્માથી અભિન્નપણે પ્રાપ્તો અનુભવ કર્યો) એવા ઉત્કૃષ્ટ અધિગ્રાહીઓને “ સઘણું જગત્ પ્રહ્લરૂપ છે ” એમ ઉપનિષદ વારંવાર જોધન કરે છે જે (સર્વ જીવિન્દ્ર દ્રવ્ય આ સંપૂર્ણ પ્રપંચ પ્રહ્લરૂપ છે) એમ શ્રુતિ કહે છે, માટે પ્રહ્લથી મિત્ર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ૮૨

જ્યારે પ્રહ્લ જ બાસે છે, બીજું કંઈ પણ બાસતું નથી અને વેદાન્ત પણ એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે સર્વને તે પ્રમાણે જાન કેમ થતું નથી ? તેના સંબન્ધમાં કહું છું કે—

अनवगतकाश्चनानां भूषणधीरेव भूषणे ह्येव ।

एवमाविवेकभाजां जगति जनानां न तात्त्विकी धिपणा ॥ ૮૩ ॥

બાળક વગેરે જેઓ સુવર્ણને ઓળખતા નથી. તેમને સુવર્ણનું અલંકારમાં કેવળ અલંકાર બુદ્ધિ છે; તે સુવર્ણના છે

અહંબુદ્ધિ આનિરૂપે.

વપુરિન્દ્રિયાદિવિષયાઢંબુદ્ધિશ્ચેન્મહન્યસૌ ભ્રાન્તિઃ ।

અતસ્પિન્નસ્તદ્બુદ્ધિરિત્યેધ્યામેન શાસ્યમાનત્વાન્ ॥ ૮૩ ॥

‘ શરીર ઇન્દ્રિયાદિક હું ’ એવી બુદ્ધિ ને થાય તો તે બુદ્ધિ ભ્રાન્તિ અથવા અધ્યાસરૂપ રહે છે. કારણ કે “ જે વસ્તુ જે પદાર્થરૂપે નથી, તેને વિષે તે પદાર્થની બુદ્ધિને અધ્યાસ (અમ) કહેવો ’ એવું શારીરક બાબમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ, દેહ ઇન્દ્રિયાદિ જે આત્મા નથી, તેને વિષે કરતી અહંબુદ્ધિને વિષે લાગુ થઈ શકે છે. ૮૩

અહંકારાદિની આત્મામાં કમના.

તસ્માદશેષસાક્ષી પરમાત્મવાદમર્થ ઇન્યુચિતમ્ ।

અજઙ્ઘવદેવં જહોયં સત્સંશ્વન્વાદ્રવત્યદક્ષારઃ ॥ ૮૪ ॥

અહંકારાદિક, આત્માને વિષે કસ્મિત છે. માટે, સર્વનો સાક્ષી આત્મા જ ‘ હું ’ શબ્દનો અર્થ અર્થાત્ હું એવો શબ્દ આત્માને જ કહેનાર છે એમ માનવું ચોખ્ખું છે. એ અહંકાર જડ છે તેથીયે ચેતનના સંબંધને લીધે પોતે ચેતન સરખો જણાય છે. ૮૪

હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા જ.

તસ્માત્ સર્વશરીરેષ્વહમહમિત્યેવ ભારતે સ્પષ્ટઃ ।

યઃ પ્રત્યયો વિશુદ્ધસ્ય વત્તૈવ ભવતિ મુખ્યાર્થઃ ॥ ૮૫ ॥

તે કારણ માટે, ‘ હું ’ ‘ હું ’ એ પ્રકારે સત્ શરીરોમાં પ્રકટ/તથા એક સરખું જ્ઞાન જણાય છે, તે જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય આત્મા જ છે. ૮૫

મોક્ષદાદિશ ચોક્ષ્યં નદ્યપિ વ્યક્તિઃ સતીયનેઽર્થેયવા ।

મદર્થપરમાન્વા તદ્વદ્યાન્વા વચ્ચવ્યકારઃ ॥ ૮૭ ॥

જેમ મો શબ્દકરે તેના મુખ્ય અર્થે જોના જનિને જોય
થાય અને તે જોનાજનિને સળખ જોનાજનિની સાથે હોય
છે આટલે મો શબ્દકરે જોનાજનિને પણ જોય થાય છે તેજ
પ્રમાણે જાણ શબ્દકરે મુખ્ય અર્થે તે પરામાન્વા છે પરંતુ પ્રાતિ-
કરે જાણ શબ્દકરે અર્થે અહંકાર પણ થાય છે ૮૮

અહંકારથી કર્તાવ્યનો અર્થ

દાવન્વાદિકમવતઃ વાચકસત્રેન ચામને યદ્વત્ ।

તદ્વ્યેતનમદ્વાદશમિતિ ચતિધાતિ કર્તુતાદીનિ ॥ ૮૭ ॥

જેમ હોદ્દને વિષે જાણવાનો ધર્મ અભિના સંયોગવડેજ
જાણે, તેમજ અહંકાર પણ ચેતનને વિષે અધ્યક્ષ (આશયિત)
હોવાથી તેને વિષે કર્તૃત્વ જોડતૃત્વ આદિ ધર્મો જાણે છે. ૮૭
અહંકારનો જિજ્ઞાસુ

દેદેન્દ્રિયાદિદષ્યવ્યતિરિક્તં નિર્મલમતુલમદ્રૈશ્વર્ય ।

અદર્મર્થમિતિ વિદિન્વા તદ્વદ્યાતિરિક્તં ન કલ્પયેદ્વત્ ૯૧

જે શરીર ધર્મિય આદિથી વિશિષ્ટ છે, જેને વિષે અવિદ્યાનો
હોય પણ નથી, જેના સ્વરૂપે કોઈપણ પદાર્થ નથી તથા જે કું
જોયી પ્રતીતિનો વિષય છે. તે જાણ કું જુએમ જાણીને જાણથી
મિત કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ, કેવળ જાણચિંતન જ
કરવું. ૯૧

ક જોત (મનપણ) નામનો જાણી માનમાં રહેશે જાણ પણ
જોયી જુદાઈ જાણવાનો ધર્મ. ૪ શરીર માનવું શરીર તે જોતવળી

અહંબુદ્ધિ મનિરપે

વપુરિન્દ્રિયાદિવિપયાહંબુદ્ધિભ્રેન્મહત્યસૌ આન્નિઃ ।

અતસ્મિન્સત્તદ્બુદ્ધિરિત્યંધ્યામેન શામ્યમાનત્વાન્ ॥ ૮૩ ॥

‘ શરીર ઇન્દ્રિયાદિકે હું ’ એવી બુદ્ધિ જે થાય તે તે બુદ્ધિ બ્રાંતિ અથવા અધ્યાસરૂપ રહે છે. કારણ કે “ જે વસ્તુ જે પદાર્થરૂપે નથી, તેને વિષે તે પદાર્થની બુદ્ધિને અધ્યાસ (અમ) કહેવો ’ એવું શારીરક બાબમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ, કેહું ઇન્દ્રિયાદિ જે આત્મા નથી, તેને વિષે કરતી અહંબુદ્ધિને વિષે લાગુ થઈ શકે છે. ૮૩

અહંકારાદિની આત્માના કલ્પના.

તસ્માદંશેષસાક્ષી પરમાત્મેવાહમર્થ इत्युचिતम् ।

અમદવદેવં જહોયં મત્સંબન્વાદ્વત્યહકારઃ ॥ ૮૪ ॥

અહંકારાદિકે, આત્માને વિષે કલ્પિત છે માટે, સર્વનો સાક્ષી આત્મા જ ‘ હું ’ શબ્દનો અર્થ અર્થાત્ ‘ હું ’ એવો શબ્દ આત્માને જ કહેનાર છે એમ માનવું ચોખ્ખું છે. એ અહંકાર જડ ॥ તથાપિ ચેતનના મંબંધને લીધે પોતે ચેતન સરખો જણાય છે. ૮૪

હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા જ.

તસ્માત્ સર્વશરીરેષ્વહમહમિત્યેવ યાગતે સ્પષ્ટઃ ।

યઃ પ્રત્યયો વિશુદ્ધસ્તસ્ય વ્રતૈવ યત્તે મુલ્યમાર્થઃ ॥ ૮૫ ॥

તે કારણ માટે, ‘ હું ’ ‘ હું ’ એ પ્રકારે સત્ શરીરોમાં પ્રકટ તથા એક સરખું જ્ઞાન જણાય છે, તે જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય અહં જ છે. ૮૫

ગોશ્વરદાદિવ ગૌર્વ તદપિ વ્યક્તિઃ યતીયતેર્ધ્યગયા ।

અહમર્થઃપરમાત્મા તદ્વદાન્ત્યા મહત્ત્વજ્ઞાનઃ ॥ ૮૭ ॥

જેમ ગો શબ્દવડે તેના મુખ્ય અર્થ ગોત્વ જાણિને. ત્રિ. ૫ થાય અને તે ગોત્વજાણિને જ સંબધ ગોત્વજાણિની જ સાથે હોય છે. આટે ગો શબ્દવડે ગોત્વજાણિને પણ જોય થાય છે તેજ પ્રમાણે જહ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો પરમા-માત્મા ॥ પરંતુ જાને વડે જહ શબ્દનો અર્થ જહાંજાર પણ થાય છે ૮૬

અહાંકારથી જ્ઞાપિજાનો આરોપ

દર્શત્વાદિકમયસઃ પાર્શ્વકસદ્ગેન મામતે યદ્વત્ ।

તદ્દેવતનમદ્વારહમિતિ પ્રતિભાનિ કર્તૃતાદીનિ ॥ ૮૮ ॥

જેમ હોહને વિષે જાણવાનો ધર્મ આપેના સયોગવડેજ જાસે, તેમજ જહાંજાર પણ દેવતનને વિષે અધ્યક્ષ (આરોપિત) હોવાથી તેને વિષે હર્તૃત્વ કોહર્તૃત્વ આદિ ધર્મો જાસે છે ૮૮

અહાંકારિની વિષય આત્મા

દેરેન્દ્રિયાદિદૃશ્યવ્યવિરિત્તં નિર્મલ્યતુલ્યમદ્વંશમ્ ।

અહમર્થમિતિ વિદિત્વા તદ્વદ્યાતિરિત્તં ન કલ્પયેદ્વત્ ૯૧

જે શરીર હદ્રિય આદિથી વિવક્ષ્ય છે. જેને વિષે અવિધાનો હેશ પણ નથી, જેના સ્વરૂપે કોઈપણ પદાર્થ નથી તથા જે કુ જોયી પ્રતીતિનો વિષય છે. તે જહાં હું હું જેમ જાણીને જહાંથી બિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. કેવળ જહાંથી તન જ કરવું. ૯૧

• ચેત્ત (વ્યવક્ષ્ય) નામનો જાણી માવમાં રહેલો, જાણીને જોયી જહાંજ નામવતેશ ધર્મ. જ હોય માવતું શરીર ને જોયી

ઉપાધિને લીધે આત્મામાં વિચિત્રતા

યદ્વત્સુલ્લુપ્તનામનુભવભેદાદિચિત્રતા દેહે ।

તદ્વદિદ સત્યભેદેપ્યનુભવૈવચિત્ર્યમાત્મનામેવામ્ ॥ ૧૨ ॥

જેમ આ એક જ શરીરમાં 'મારા હાથમાં મુખ છે અથવા મારા હાથમાં દુઃખ છે, મારા માથામાં મુખ છે, અથવા મારા માથામાં દુઃખ છે' એ પ્રકારે મુખ દુઃખનો ભેદ માલુમ પડે છે, તેમજ આ સંસારમાં આત્મા એક છતાં પણ તેમની કેટલીક અંત કરણ આદિ ઉપાધિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમના અનુભવમાં વિચિત્રપણું જણાય છે. જેમકે ઠાઇ આ જગતને સત્ય કહે છે, ઠાઇ અસત્ય કહે છે. ઠાઇ સત્ય અસત્ય કહે છે, ઠાઇ જગતને આત્માથી ભિન્ન કહે છે, ઠાઇ અભિન્ન કહે છે તથા ઠાઇ ભિન્ન ભિન્ન કહે છે ઇત્યાદિ. ૯૨

મંપૂર્ણ સૃષ્ટિ માયાનું કારણ:

કિમિદં કિમસ્ય રૂપં કયમેતદ્ભૂદમુખ્ય કો દેતુઃ ।

ઇતિ ન કદાપિ. વિચિન્ન્ય માયેતિ ધીમતા વિશ્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ જગત્ શું છે ? આનું રૂપ શું છે ? એ કેમ ઉપખ્યું ? તથા એનું કારણ શું છે ? એવો વિચાર જ્ઞાનવાન પુરુષે ઠાઇ પણ કાળે કર્યો નહિ; પણ આ જગત્ કેવળ માયા છે તથા એનું જ પ્રપંચરૂપે રૂપ છે એવો જ વિચાર કર્યો. ૯૩

જમન તથા અમરો અમે:

દન્તિનિ દાગ્ધિકારે દાહ તિગો ધવતિ સૌંડપિ તય્યેવ ।

જગતિ તથા વરમાન્મા વરમાન્વન્યપિ જગત્તિરોપને ॥ ૧૪ ॥

સાક્ષીના બનાવેલા દાક્ષીના, બાગકને લાકડું ન દેખતાં
 કેવળ દાક્ષીનું રચરૂપજ બાંધે છે અને કાકડાને ચોગળનાર
 યોગી ઉભરના માણસને તેા લાકડામા દાક્ષીનેા નિર્માણ થઇ
 જાય છે, અર્થાત્ તેને દાક્ષી ન બાંધના લાકડુંજ બાંધે છે;
 તેમજ જ્ઞાની જનને જગતમા પરમાત્માનેા નિર્માણ થાય
 છે તથા જ્ઞાનીને પરમાત્મામાં જગતનુ નિરૂપણ થાય છે,
 જોડેજોડે કે જ્ઞાનીને જગતરૂપ બાંધે છે, પણ પરમાત્માનુ બાંધ
 થતું નથી અને જ્ઞાનીને પરમાત્માજ બાંધે છે જગત્ બાંધતું
 નથી. ૬૪

જગત્સુખી ચિત્તેના ૩૫મ ક્રમનાર મંત્ર ૧

આત્મયે મરતિ પટે વિવિધજગદિષ્માન્યના લિલિનમ્ ।

સ્વયમેવ કેવલમર્મા વડ્યન્ પ્રમુદ્ધં પ્રયાતિ પરમાન્મા ॥ ૧૭. ॥

આત્મારૂપી વિસ્તીર્ણ (બ્યાપક) પદમાં, આત્મા એજ પો-
 તાની ઇન્ડ્રારૂપી કુંચીવટે વિવિધ રૂપોવાળુ જગત્સુખ ચિત્ર
 ચિત્રપુ છે અને તેને પરમાત્મા પોતેજ જોઇ આનંદ પામે છે.
 ત્યારપર કે જેમ કોઇ ચિત્રકાર પોતાની ઇન્ડ્રાવટે અત્યંત
 ઉત્તમ ચિત્ર કાઢીને તેને હાથમાં લઈ વારંવાર જોઇને પોતે
 પ્રસન્ન થાય છે, તેમજ પરમાત્મા પોતાનેવિષે આ જગત્
 નામનું ચિત્ર રચી, તેને પોતે જ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે. ૬૫

ટીકા—યેનિદ્રાવર્મા ૧૫૦ ઉ ૧—અગતિઃ સર્વાભિવ્ય સ્વેત્ત્વત્
 નિજાત્મવિ ॥ સ્વયમેવ મર્માત્મેવ પ્રીતિર્નિ દ્યુત્ત્વમિત્યત્ ॥ અતરન્ ચિત્ર
 પોતાની ઇન્ડ્રારૂપી કુંચીવટે જગત્સુખ ચિત્ર પોતાને વિશેષ કાઢીને,
 તથા તેને પોતેજ જોઇને પ્રસન્ન થાય છે.

ચિન્માત્રમમલપસયમદ્રવમાનન્દમનુમવાસ્તુમ્ ।

બ્રહ્મવાસ્તિ તદન્યન્ન કિંચિદસ્તીતિ નિશ્ચયો વિદુષામ્ ॥ ૧૬ ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્ભળ, અચિનાશી, દ્વૈતરહિત, આનન્દ-
સ્વરૂપ તથા અનુભવવડેજ બાણી શકાય એવું બ્રહ્મજ છે, તેવિ-
ના કોઈ પણ વસ્તુ નથી. એવો તત્ત્વવિત્ મહાત્માઓનો
નિશ્ચય છે. ૬૬

ટીકા:—વાર્તિકકારે આ સુરેશ્વરઆચાર્યે : શું છે કે—કદાચિદ્ વ્યવહારે
તુ દ્વૈતં યદપિ વચશ્ચિ ॥ બોધાન્મગ્યતિરંકજં ન પરગતિ ચિન્ત્યમાન ॥ કિં તુ
પદ્યતિ મિથ્યૈવ દિદ્મોઢેર્બુદ્ધિભાગવિન્ ॥ મનુષ્ય, વ્યવહારકળમાં જો કે દ્વૈતને
શુભે છે તથાપિ સર્વત્ર ચૈતન્ય વ્યાપ્ત દેવતાથી શાન સ્વરૂપ આત્માથી
ભિન્ન પદાર્થને દેખાતો નથી એમ દિગ્મુઢ થએલો પૂરું દિશાને પશ્ચિમ
દિશા કેવળ આનિથી જાણે છે તથા નેત્રને વિંધે તિમિરઆદિ દોષવળા
પુરૂષ એક ચંદ્રમાને વિંધે એ ચંદ્રમા કેવળ અતિથી નિર્યાજ દેખે છે,
તેમજ આ જગતને કેવળ વિશ્વજ દેખે છે

વિદ્યા અવિદ્યાદિ બેદો કહેવાનું કાગળ

વ્યવહારસ્ય દશેષં વિદ્યાવિશેષિતિ વદેત્પરિમાણા ।

નાસ્ત્યેષ તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તત્ત્વં બ્રહ્મૈવ નાન્યદસ્ત્યસ્માન્ ॥ ૧૭ ॥

શાસ્ત્રીય વ્યવહાર તથા લૌકિક વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે
વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં બે મોહોંડાં નામ આપ્યાં છે. સિદ્ધાં-
તની નજરે જોતાં તેા વિદ્યાનું તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપજ નથી;
એક બ્રહ્મવસ્તુજ છે. તે વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી ૬૭

ટીકા:—શ્રુતિ પણ કહે છે કે, વેદનાવાન્તિ કિંચિત્—મ. પાર્થ-અત્રી
ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. 'અત્રી' ભિન્ન વસ્તુઓ પણ છે એમ
દ્વૈતવાદીઓના મતમાં પણ 'છે' શબ્દ વડે, અસ્તિત્વ રૂપે બ્રહ્મના
રૂપમાં આવે છે એમ કહે છે.

અસ્ત્યવ્યદિતિ મતં ચેતદપિ વ્રતૈવ ચાસ્તિનારૂપમ ।

અપિતરિક્તંયંસ્તિતાયા નાસ્તિનયા શૂન્યમંવ નન્મિદમ ॥૮૮॥

અંકથી બિલ વસ્તુ પણ છે એવો એ કોઈ વરીએને મન
હોય તો તે અન્ય વસ્તુ પણ અસ્તિત્વ રૂપે અંકથી જ હોય
કે અસ્તિત્વ અંક વિના અન્ય રથને નથી માટે અંક રૂપ અ-
સ્તિત્વને એકે પક્ષે શબ્દતા થોડ નાસ્તિત્વ । કંઈ નહીં તે નમુ
અર્થાત્ શૂન્ય વસ્તુ, માટે અંકથી બિલ વસ્તુને માનનાર વરીએને
શૂન્ય મત સિદ્ધ થયો.

જાનીની વિધિ.

તત્ત્વાદ્યોપશત્તયા સ્થિરતયા વાયિતાઽપિ મા માયા ।

આદેશપાતમેવામાભાત્યાન્માખ્યયં નિતો વિદુષામ ॥ ૮૯ ॥

અદૈત અત્મવસ્તુના જ્ઞાનના સામર્થ્યવટે મિથ્યાત્વના નિર્લેપ
વટે આયાનો આધે થયા છતાં પણ સ્થિરતા સ્થિતિદાન પદ્ધતિ,
લોકમસિદ્ધ સ્થિર અવધારરૂપ આધા, મિથ્યા થયા છતાં પણ
અસે છે તથા પોતાનું સ્વરૂપ પણ સમિધાનક સ્વરૂપે બાંધે છે

વિદુષ તથા અધિકાનમા રી

અપ વિદેષો વિદુષો વડ્યન્તોઽપિ અવશસંસારમ્ ।

પૃથગાન્મનો ન કિંચિત્પદ્ધેયુઃ તત્ત્વનિગમનિર્ણયીત્ ॥ ૯૦ ॥

જાની પુરુષો દરિયોવટે અવધાર રૂપ છતાં પણ એ
આધિક સંસારઅવધારને સમજામાં ઉપનિષદના વાક્યોવટે એના
સ્વરૂપને નિર્લેપ થયો છે એવા પોતાના અન્યથી થોડ પણ
બિલ દેખના નથી અને અજાનીઓ દેખે છે. એટલે જ જાની
તથા અજાનીમાં તફાવત છે. ૧૦૦

ચિન્માત્રેમલપસયમદ્યમાનન્દમનુવવાદ્દમ્ ।

મહાવાસ્તિ તદન્યથા કિંચિદસ્તીતિ નિશ્ચયો વિદુષામ્ ॥ ૧૬ ॥

એત-ચરવરૂપ, નિર્મળ, અવિનાશી, દ્વેતરહિત, આનન્દ-
રૂપ તથા અનુભવવડેજ જાણી શકાય એવું પ્રકાશ છે, તેવિ-
ના કોઈ પણ વસ્તુ નથી. એવો તત્ત્વવિત્ મહાત્માઓનો
નિશ્ચય છે. ૬૬

ટીકા:—કર્તિશ્રી મી સુરેશ્ચાર્યે ૭૫૦ છે કે—કવચિન્દ્ર વ્યવહારે
તુ દ્વેતં યથા વશતિ ॥ કોપામ્ભગ્યનિરંકેશ ન વશતિ ચિદ્વ્યથાત ॥ શિં તુ
વશતિ નિઃકેશ દિવ્યકેશુર્વિભાવવિત્ ॥ મનુષ્ય, વ્યવહારક વખતે તે કે દેવને
શુદ્ધ છે તથાપિ મનુષ્ય મનુષ્ય વ્યાપ્ત દેવત્વથી સ્વતઃ રૂપ આત્માથી
મિત્ર વગરને દેખાતો નથી એમ કિમ્બુદ્ધ એવંત પૂર્વ દિશાને પશ્ચિમ
દિશા કેવળ પ્રાણિથી જાણે છે તથા તેવને વિંતે નિમિગ્ધાદિ દેવત્વનો
પ્રાપ્ત એક અંદમાને વિંતે ને અંદમા કેવળ પ્રાણિથી નિર્યાગ દેવે છે,
તેમજ આ જમનને કેવળ રિષ્ટાન્તર રૂપે છે

વિદ્યા અવિદ્યદિ બંદો કહેવાનું કામ

વ્યવહારસ્ય દગેયં વિદ્યાવિદ્યેતિ ચરેતરિમાયા ।

નાસ્ત્યેવ તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તત્ત્વં પ્રત્યેવ નાન્વદૃશ્યમાન્ ॥ ૧૭ ॥

શાશ્વીય વ્યવહાર તથા લૌકિક વ્યવહારની સિદ્ધિને પ્રદે
વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં બે પ્રકારના નામ આપ્યાં છે. સિદ્ધાં-
તની તજરે જોતા તે વિદ્યાનુ તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપજ નથી;
એક પ્રકારવસ્તુજ છે તે વિના બીજી કોઈ વસ્તુ વસ્તુ નથી ૬૭

ટીકા:—શુનિ પણ કહે છે કે, પ્રકાશકરક કિવર—મ વાર્ત-પ્રકાશી
મિત્ર કેવળ પણ વસ્તુ નથી. • જાણી મિત્ર વસ્તુના પણ છે • એક
દેવત્વનીએવ અતમા પણ • છે • સ્વતઃ વાં અસ્તિ-ત દેવે અતમા
દેવત્વ અતે છે એમ કહે છે

જા. મેરવનિગરિમેશ્વર્યમધારિયગમુવાનહમ ।

જા. પોતાં પોતાં કરાઈ જવન મનીયમાનોહમ ॥ ૧૧૦ ॥

આપને તેએમય આરી વિનુનિઓષ્ટે હું. ઉપર નીચ તથા
અદિશાઓમાં આમ છું. ઉદ્ધ એટલે તમે કરવો તથા અપોદ
એટલે પાડીના તમે નિતકરણ કરવું, એ બેની સદાયતાથી
થતા વિચારોષ્ટે હું સ્વીકાર્યલો હોઉં તેવો પ્રતીત થાઉં છું
અર્થાત્ હું સ્વન સિદ્ધ છું તથાપિ આમ સ્વરૂપની સિદ્ધિ ઉદ્ધ
પોદષ્ટે થતા વિચારથીજ થતી હોય એમ જણાય છે. ૧૧૦

કાપિરદ્વિપિગળોંદં દુષ્ટિદં મઝયવાનમેવાહમ ।

કાદિરદં દુષ્ટિદં નૃત્તિરદં નૃત્તિદીપદીનિરહમ ॥ ૧૧૧ ॥

હું કાપિ એટલે ભૂત અવિધ્ય અને વતંભાન એ ત્રણે કા-
ળનો દ્રશ્ય છું હું સમજાવિ છું હું યદિ છું. હું ઉત્પન્ન થનાં
સર્વ પ્રાણીઓના સમુદય છું. હું સમુદિગ્ધ છું. હું વૃદ્ધિ-
રૂપ છું. હું સર્વ કામની પ્રાપ્તિરૂપ છું તથા હું સર્વ
કામની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છું. ૧૧૧

પરોદમેનદીદનમેશ્વરિનિ સ્ફુરિતમેદરહિનોહમ ।

પદ્મવેદવનીદરન્નઃ સુહનનુભૂતિરહિનોહમ ॥ ૧૧૨ ॥

હું સર્વે બેદરહિન છું. ‘આ વસ્તુ આ પ્રકારની છે’ એવી
જાનનાં અંતઃકરણનાં સ્ફુરતો રહિત છું, કર્મક્રમે પાપનારા
નિષ્કામ પુરુષોએ યતોમાં યજન કરતા યોગ્ય હું છું, તથા હું
પુણ્યભા છું, એવો વિચાર આમ અંતઃકરણમાં નથી. ૧૧૨

પેરયાશમામકોદં પાસપરિદ્વાનરાવનપતિનામ ।

પેગમહેવ નદરં નદાનપઃપાપમોહમિદિગંહમ ॥ ૧૧૩ ॥

તિમાન હું. હું પ્રજ્ઞાનદેના અનુભવના રસતો બાલુનાર. હું,
ખાળક તથા ગોવાળ પર્યાંત સર્વ મનુષ્યો “ હું ” “ હું ” એ
પ્રકારે માત્ર જ મહિમાનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ હું જ સર્વા-
તમા હું. ૧૦૬

‘ઇન્દ્રિયસુખાવિમુક્તોહં નિજમુલ્લસ્યોધાનુમૂતિરહિતોહમ્ ।

इति मनिदुरतरोहं भावेतरमृत्तिताचित्रोहम् ॥ ૧૦૭ ॥

હું ઇન્દ્રિયોદ્ધાર પ્રાપ્ત થતાં અનિત્ય . વિષયમુખ રહિત હું,
આત્મસુખના અનુભવવડે પૂર્ણ હું. હું ‘ આત્મા આ પ્રકારનો
છે ’ એવી સુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થતો નથી તથા વિષયમુખથી ભિન્ન
મુખ (આત્મસુખ) વડે મુખી થયેલા ચિત્તધાળો હું. ૧૦૭

ईशोदमीश्वराणामीप्याद्वेषानुपद्गरहितोहम् ।

ईक्षणविषयमनीनामीप्सिततपुरुषार्थमाधनપરોહમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

કરવાને, ન કરવાને તથા અન્યથા કરવાને સર્થ પુરૂષોમાં
પણ હું અતિશય સામર્થ્યવાળો હું. મારેવિષે રાગદ્વેષાદિ દોષો
નો લેશપણ સંબંધ નથી તથા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર
કરવામાં જેમની મનિ છે એવા પુરૂષોમાં ઇચ્છેલા મોલરૂપ
પુરૂષાર્થ સાધવામાં હું તત્પર હું. ૧૦૮

उदयोहमेव जगतामुपनिषदुचनकृतविहारोहम् ।

उद्वेलशोकसागरवाहवहुनवर्हिनाधिરहम् ॥ ૧૦૯ ॥

ઉત્પત્તિ, રિયતિ તથા લયને પામતાં જગતનો હું પ્રાચક
હું. હું ઉપનિષદરૂપી બગીચામાં વિહાર કરનારો હું અર્થાત્
તેના અર્થનું નિરંતર ચિંતન કરનાર હું. તથા હું વૃદ્ધિ પામેલા
ચોક્કસમુદ્રનું ચોક્કસ કરામાં વડવાનગની જ્વાળારૂપ હું. ૧૦૯

ઉર્ગસ્વભાનિજરિભૈવસ્ત્યર્થપાસ્તિર્યગભુવાનહમ્ ।

કદાપોહારિદારૈસ્તરીકૃતવત્ પ્રતીયમાનોહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

આત્યંત તેજોમય મારી તે બુનિઓવડે હું ઉપર નીચે તથા
અષ્ટ દિશાઓમાં જ્યાં તુ ઉઠ્યો એટલે તરફ કરવો તથા અષ્ટ
એટલે બાકીના તરફનું નિરાકરણ કરવું એ એની સદાચાર્યી
થવા વિચારોવડે હું સ્વીકાર્યલો છોઉં તેવો પ્રતીત થાઉં છું
અર્થાત્ હું ક્ષત સિદ્ધ છું તથાપિ મારા રચકની સિદ્ધિ ઉદા-
પોદ્યવડે થતા વિચારથીજ થતી હોય એમ જણાય છે. ૧૧૦

કૃપિરહમ્પિગળોહં શૃષ્ટિરહં સત્યપાનમેવાહમ્ ।

શ્લદિરહં શૃદિરહં તૃપિરહં સ્પ્તિદીપદીપ્તિરહમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હું ક્ષતિ એટલે ભૂત બનિયા અને વર્તમાન એ તરફ ઠા-
ળનો દ્રશ્ય છું હું સમજાવિ છું હું સહિ છું. હું ઉપસ થતાં
સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાય છું હું સમૃદ્ધિ છું. હું વૃદ્ધિ-
રૂપ છું, હું સર્વ પ્રાણી પ્રાપ્તિરૂપ તૃપ્તિ છું તથા હું સર્વ
શામનીપ્રાપ્તિરૂપ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છું. ૧૧૧

પ્રકોદમેતદીદત્તમેત્તમિતિ સ્ફુરિતમેદરહિતોહમ્ ।

યદૃષ્ટ્વંદમનીર્દરન્તઃસુકૃતાનુભૂતિરહિતોહમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

હું સર્વે ભેદરહિત છું. આ વસ્તુ આ પ્રકારની છે એવી
જાણનાં અતઃકરણનાં સ્પુરણો રહિત છું, કર્મક્રમને ઇન્દ્રિયનાં
નિષ્કામ પુરુષોએ યજ્ઞોમાં યજ્ઞ કરતા યોગ્ય છું છું, તથા હું
પ્રવચાતમા છું, એવો વિચાર મારા અંતઃકરણમાં નથી. ૧૧૨

પ્રેરયાત્માસકોઽદે ચારવપારિક્ષાનશાતનમતીનામ્ ।

વેદમદમેષ તત્ત્વં નશત્તમઃપ્રાયમોહમિદિરોહમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

મહાવાક્યના જ્ઞાનવટે જેમની મતિ યાવન થયેલી છે, તેમના હૃદયમાં એક આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશક હું છું, સંપૂર્ણ સાદને નિયમન કરનાર તત્ત્વ હું છું તથા મધ્ય સત્ત્વીના ગાઢ અંધારસમાન અજ્ઞાનરૂપ અંધારને નાશ કરનાર સૂર્ય પદ્મ હું છું. ૧૧૩

ઓજોદ્યૌપધીનામોતપ્રોતાયમાનવિભવોદમ્ ।

ઓદ્ધારસારસોલ્લસદાત્મમુદ્ધામોદમત્તપ્રગોદમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સર્વ ઔપધિઓનું સામર્થ્ય હું છું, મારાવડે સંપૂર્ણ જગત્ જ્યોતપ્રોત (વ્યાપ્ત) છે તથા ઔદ્ધારરૂપ કમળમાંથી પ્રસરતા સુખ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનરૂપ મુગ્ધાવડે મત્ત થયેલા જ્ઞાનરૂપ હું છું અર્થાત્ પ્રજુવની ઉપાસનાવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મશાન્તી મને અહંકારનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. ૧૧૪

ઔપધમહમશુમાનામૌપાધિધર્મજાલરહિતોદમ્ ।

ઔદાર્યાતિશયોહં ચિત્તવિવિધચતુર્વર્ગતરણપરોદમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

હું પાપ માત્રને નિર્મૂળ કરનાર છું, હું અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલા સઘળા પ્રપંચરૂપ ધર્મોરહિત છું, હું અત્યંત ઉદાર છું તથા મનઃકલ્પિત વિવિધ પ્રકારના ધર્મ, અધર્મ, કામ અને ભોક્ષને સાધવામાં તત્પર છું. ૧૧૫

અંકુશમદ્રમવિલાનાં મહત્તયા મત્તરણેન્દ્રાણામ્ ।

* અમ્બરમિવ વિમલોઽહં શમ્બરરિપુજાતવિકૃતિરહિતોદમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

* આ જગોએ મુળમાં અમ્બરરિપુષ્ક જાતારહિતાદિનોઈ એવો પાંડ છે અને દીકારારે તેનો અર્થ કર્યો છે કે “ શિવની પેડે યજ્ઞેતા વિહાર રહિત છું પરંતુ તે પાંડ તથા તે અર્થ યથાર્થ જાસનો નથી. કારણ કે એ અમ્બર વડે જલ્લાથી છંદોભંગ થ.ય છે. કદી એ દેવ ન ગળીએ તે: પણ અર્થ તો ચોખ્ખા નથી, કારણ કે શમ્બરરિપુ એ માખનું નામ છે, શમરનું નામ નથી શમ્બરર્મિનાગિત્ર. વૃણમેષુમન્યત્ર દર્શન: ॥ આ જાણનારની જુવનું પરિણામ દેવ એમ જામે છે

ગલિતદ્વૈતકયોદ્ધં દેહી ભવદસિલમૂલદ્વયોદ્ધમ્ ।

ગન્તવ્યોદ્ધમનોદ્ધર્મત્યાગતિરહિતપૂર્ણવોધોદ્ધમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

મારેવિષે દેહની વાર્તા માત્ર પણ નથી હું શરીરનો અધિ-
ક્ષાન છું તથા આ ઉત્પત્તિ થતા સધળા પ્રપંચનું મૂળબૂત જે
માયાશક્તિ તેને વિષે હું વ્યાસ છું. ૧૨૦

ઘનતરમોદ્ધર્મિમિરમકરમધ્યમધાનુનિકરોદ્ધમ્ ।

ઘટિકાયામરરજનીસંવત્સરયુગકલ્પકાલભેદોદ્ધમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

મારાં કિરણોનો અમુક, અત્યંત ગદન મોહરૂપ અધિકારનો
નાશ કરે છે તથા ઘડી, દિવસ, રાત્રી, સંવત્સર, યુગ તથા
કલ્પ એ સર્વકાળના ભેદરૂપે પણ હું જ છું. ૧૨૧

ચરદનરાત્મકોદ્ધં ચતુરમાનિશ્ચાપ્યચરિત્તોદ્ધમ્ ।

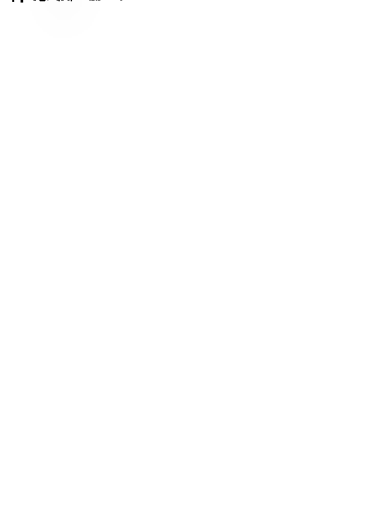
ચપ્તનનદુર્ગમોદ્ધં ચલ્લમયમ્ભાધિપારદેશોદ્ધમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ પણ મારું જ સ્વરૂપ છે. ચતુર
મનિવાળા પુરૂષે મારા ચરિત્રની પ્રશંસા કરે છે. ત્રિપોમાં
સંચાલ વૃત્તિવાળા પુરૂષો અને પાત્રી શક્તા નથી. તથા અરિયર
સંમાર અમુકની પેલેમાર જે પ્રશંસા દેશ છે, તે હું જ. ૧૨૨

છન્દઃમિન્નુનિમુદ્ધાનમુદ્ધાદમાદમોદ્ધમાનોદ્ધમ્ ।

છલ્લપદરિદ્ધતર્વનાં દ્યોદ્ધં શાન્તિમાર્ગમ્મોદ્ધમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચેદરૂપ મારા અમુકમા ગુણ સંદેશ જ્ઞાનગુણનો આનંદપદ
હું પ્રસન્ન છું. છલ્લપદા વળીમા જોઈને મનિનો પ્રવેશ છે
અર્થાત્ પુરૂષથી હું પદ્મામાં રહું છું અર્થાત્ તેમને મારું જ્ઞાન
મનું નથી તથા કુતરંદિ રહિત જે રૂ. નિપ્રદાન સંપ્રદાય છે.
ચેદરૂપ મારી પ્ર. મ. ય. વ. છે ૧૨૩

રહેલા તત્ત્વ તથા ત્વંચરના અર્થનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન-
વદે મારું અતઃકરણ સજ્ઞાન મયું છે ૧૨૭

દૈવતદૈત્યનિશાચરમાનવતિર્યક્યહીષરાદિરહમ્ ।

દેહેન્દ્રિયરહિતોહં દક્ષિણપૂર્વાદિદિગ્ધિભાગોહમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

દેવતા, દૈત્ય, નાકેસ, પશુ પક્ષી, તથા પર્વત એ સર્વની
આદિ હું છું; હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિભક્ત છું તથા દક્ષિણ
પૂર્વ આદિ ભૂદી ભૂદી દિશાઓમાં પણ હું છું. ૧૨૮

ધર્માધર્મમયોહં ધર્માધર્માદિવન્ધરહિતોહમ્ ।

ધાર્મિકજનસુલભોઽહં ધન્યોહં ધાતુરાદિભૂતોહમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ધર્મ તથા અધર્મ બંને ઉપે હું છું; ધર્મ અધર્મ આદિ
બંને બંધનકર્તા નથી, ધર્માત્મા જનોને અન્યાયથી મારી પ્રાપ્તિ
માથ છે, હું ધન્ય છું તથા પ્રજ્ઞાનું પણ કારણ હું છું. ૧૨૯

વામાદિવિરહિતોહં નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોહમ્ ।

નાદ્રાન્તરવિદિતોહં નાનાવિશ્વનિશ્ચિલાગમસારોહમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

હું નામરૂપાદિથી રહિત છું, કામ્ય, નિષિદ્ધ, નિત્ય આદિ સર્વ
કર્મરહિત હોવાથી મારે સ્વર્ગ, નરક કે મોક્ષ એમાંનું કંઈ પણ
નથી. યોગી પુરૂષો મને હૃદયમાં લેહતા અનાહત ધ્વનિના સાક્ષી-
રૂપે જાણે છે તથા ત્રિવિધ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા સર્વ વેદમાં
સારભૂત હું છું. ૧૩૦

પરમીવમેદવાપરમાર્થજ્ઞાનશુદ્ધિચિત્તોહમ્ ।

મૃત્તિરહં વિકૃતિરહં પરિણતિરહમસ્મિ ભાગધેયાનામ્ ॥ ૧૩૧ ॥

અવ ઇન્દ્રિયને લેહને નિવારનાર અવગ્રહની એકતામાં
અવગ્રહ નામ અતઃકરણવાળો છું, ત્રણ શુભની સમાન અવગ્રહ

રહેલા તત્પદ તથા ત્વંપદના અર્થનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન-
પદે માત્ર અતઃકરણ સજ્ઞાન થયું છે ૧૨૭

દૈવતદૈત્યનિશાચરમાનવતિર્યકપ્રહરીષરાદિરહમ્ ॥

દેહેન્દ્રિયરહિતોહં દક્ષિણપૂર્વાદિદિગ્વિમાનોહમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

દેવતા, દૈત્ય, રાક્ષસ, પશુ પક્ષી, તથા પર્વત એ સર્વને
આદિ હું છું, હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિવશ છું તથા દક્ષિણ
પૂર્વ આદિ જુદી જુદી દિશાઓરૂપ પણ હું છું. ૧૨૮

ધર્માધર્મમયોહં ધર્માધર્માદિચન્ધરહિતોહમ્ ॥

ધાર્મિકજનસુલભોઽહં ધન્યોહં ધાતુરાદિભૂતોહમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ધર્મ તથા અધર્મ બંને રૂપે હું છું; ધર્મ અધર્મ આદિ
મને અધનકર્તા નથી, ધર્માત્મા જનોને અનાયાસે મારી પ્રાપ્તિ
શક્ય છે, હું ધન્ય છું તથા પ્રજ્ઞાનું પણ કારણ હું છું. ૧૨૯
ધામાદિવિરહિતોહં નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોહમ્ ॥

નાદાન્તરવિદિતોહં નાનાવિશ્વનિરિલાગવસારોહમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

હું નામરૂપદિથી રહિત છું, કામ્ય, નિષિદ્ધ, નિત્ય આદિ સર્વ
કર્મરહિત હોવાથી મારે સ્વર્ગ, નરક કે મોક્ષ એમાંનું કંઈ પણ
નથી. યોગી ગુરૂપો મને હૃદયમાં ઉઠતા અનાહત ધ્વનિના સાક્ષી-
રૂપે જાણે છે તથા ત્રિવિધ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા સર્વ વેદમાં
સારભૂત હું છું. ૧૩૦

પરમીર્ષાદયાપ્રકપરમાર્થજ્ઞાનશુદ્ધિચિત્તોહમ્ ॥

મૃત્તિરહં વિકૃતિરહં પરિણતિરહમસ્મિ ભાગ્યેયાનામ્ ॥ ૧૩૧ ॥

અવ ઇન્દ્રિયાને ભેદને નિવારનાર અવપ્રજ્ઞાની એકતારૂપ
જાતના મને મોક્ષ અતઃકરણવાળો છું. તણ શુભની સમાપ્ત

ધાની નિવૃત્તિ તથા પરમ અનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ હું છું.
મુક્તિજ્ઞાનનો પ્રકાર હું છું, સર્વ પ્રાણીઓને શિક્ષા આપનાર
હું છું તથા ઉત્પન્ન થતાં, ઉત્પન્ન થયેલાં અને ઉત્પન્ન થનારાં
સંપૂર્ણ જગતનું કારણ હું છું. ૧૩૪

માન્યોદમસ્મિ મહતાં મન્દમર્તીનામમાનનીયોદમ ।

મદરાગગાનમોહિતમાનસદુર્વાસનાદુરાપોદમ ॥ ૧૩૫ ॥

હું મોટા પુરુષોએ માનવાયોગ્ય છું, મંદ બુદ્ધિવાળા
અજ્ઞાની જનોએ હું માનવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ તેઓ મને
માનતા નથી તથા મદ, રાગ, માન આદિ દોષોવડે મોહ પામે-
લા મનની દુષ્કારનાવડે મારી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ૧૩૫

યજનયજમાનયાજકયાગમયોજં યમાદિરહિતોદમ ।

ઈન્દ્રયમવરુણયક્ષરાક્ષસમરુદ્દાશવહ્નિરૂપોદમ ॥ ૧૩૬ ॥

યજન એટલે મંત્ર બળી હુતદ્રવ્ય હોમવાથી ક્રિયા, યજ-
માન (યજ કરનાર), યાજક (ઋત્વિજો) તથા યજરૂપ હું છું.
તેમજ ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, યક્ષ, રાક્ષસ, વાયુ, રૂદ્ર અને અગ્નિ
એ સર્વરૂપ યજુ હું છું. ૧૩૬

રક્ષાવિધાનશિક્ષાવીક્ષિતલીલાવલ્લોકમાહિમાદમ ।

રજનીદિવસવિરામસ્ફુરદનુમૃતિમમાણસિદ્ધોદમ ॥ ૧૩૭ ॥

જગતના રક્ષણરૂપ કાર્યોનો ઉપદેશ આપવામાં મારી લી-
લાનો મહિમા પ્રકાશિત છે તથા રાત્રી વિરામના વિરામને
સમયે સ્ફુરણ પામતા અનુભવરૂપ પ્રમાણવડે હું સિદ્ધ છું. ૧૩૭

તિલીવને ॥—મગવદ્મના અનુજ્ઞાનદ્વારા સર્વેશ્વરને (વગે) અપહરતિનો
પ્રવાહ થયો તેને અગ્નિ કહે છે. એમ 'અગ્નિરભાવન' મંથમાં કહ્યું છે.

લક્ષણલક્ષ્યમયોદં આસનિકોદં લગાદિર્ગદિતોદમ્ ।

લાખાલાખમયોદં લઙ્ઘ્યઙ્યાનાવન્ઙ્યમાનોદમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

હું લક્ષણ તથા લક્ષ્ય બનેરૂપ છું લક્ષણ વર્તિત મેં
૧૧૩૫ જાણી શકાય છે. હું લક્ષ્ય વિરૂપ - ૩૫૫ : ૩ અદિ
દોષ રહિત છું, હું લક્ષ્ય તથા લઙ્ઘ્ય બનેરૂપ છું તથા મેળ-
વવા થે. ૩૫ વસ્તુઓમાં ન મળી શકે તેવી વસ્તુ પાત્ર
હું છું. ૧૩૮

વર્ણાશ્રમરહિતોદં વર્ણમયોદં વર્ગવગ્નયોદમ્ ।

વાચામગોચરોદં વચનામયે પદે નિવિષ્ટોદમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

હું વર્ણ તથા આશ્રમ રહિત છું હું આકારવિ વાચ - ૧૩૫
છું, હું શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ માનવા યોગ્ય છું, હું પરા, પરપત્ની,
મધ્યમા તથા વૈભવી એ ચાર વાણીઓ વિષય નથી તથા
વાક્યોના પદોમાં તથા અર્થોનાં દુષ્ટ રહેતા છું ૧૩૯

શમદમયિરહિતમનર્તા શામ્વદનૈરવગમ્યમાનોદમ્ ।

શરણમદમેવ વિદુષાં પ્રકૃત્વીકૃતવિવિપન્નવગ્નયોદન ॥ ૧૪૦ ॥

શમદમાદિ સાધન વગરના પુરુષને અનેક શાસ્ત્રોના અવ-
લોકનપડે પણ મારી પ્રાપ્તિ થતી નથી, શાનવાન પુરુષોનું
શરણ હું છું તથા ત્રિવિધ સંશયોના મમૂકને શપનાર પણ
હું છું. ૧૪૦

પદ્માવધિરહિતોદં પદ્મગુણરહિતોદમદિતરહિતોદન ।

પદ્મકોઠવિરહિતોદં પદ્મશિશુત્વજ્ઞાનરહિતોદમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

* સુપ્રતિમા જનિતો લા. x ભગવતે છેડાવે જનિત વિવિધ
ન/તું. ૧ તીવ શમદમાદિ જ્ઞાનના.

હું જન્માદિ છઠ્ઠા જાતવિકાર રહિત છું, મધુર x આદિ છ શુભ (૨સ) રહિત છું, માતાથી થતા ત્રણ કોષ તથા પિતાથી થતા ત્રણ કોષ એ છ ૧ પ્રાણસકૃત હું છું તથા ૬ છત્રીય તત્ત્વોના સમૂહરહિત છું. ૧૪૧

સંવિન્યુત્તાત્મકોઠં સમાયિસંકલ્પકલ્પવૃક્ષોદમ્ ।

સંસારવિરહિતોઠં સાક્ષાત્કારોહમાત્મવિદ્યાયાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

હું જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સુખસ્વરૂપ છું, હું સમાધિનો તથા સંકલ્પનો દૃઢ વૃક્ષ છું, અર્થાત્ સંકલ્પની તથા મમાધિની સિદ્ધિ કરનાર હું છું, હું સંસાર રહિત છું તથા બ્રહ્મવિદ્યાના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ છું છું. ૧૪૨

દૃઢ્યમહં કલ્પમહં દેયોપાદેયભાવશૂન્યોદમ્ ।

હરિરહમસ્મિ હરોઽહં વિધિમહમેવાસ્મિ કારણં તેષામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

※ જાયેત (જન્મતું), ઠસ્તિ (જન્મ્યા પછી દય તીર્થ આવતું), વૃદ્ધિતે (વધતું), વિપરિણમતે (ફેરફાર થવો), અપશંચતે (ક્ષય પામતું) વિનયશયતિ (નાશ પામતું) એ છને જાતવિકાર કહે છે. x મીઠો, ખારો, તૂરો, તીખો, કડવો એ છ ૨સ કહેવાય છે.

૧ રનાયુ, અસ્તિ તથા મન્મથ એ ત્રણે કોષ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ત્રણ, માંસ અને રૂધિર એ ત્રણે કોષ માતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે છ કોષરૂઝે બનેલું શરીર પૃથ્થુ કેળિય કહેવાય છે. ૬ છત્રીય તત્ત્વો દેવાગ્રમમાં ગયા છે ને આ પ્રમણે — ૫ જુનો, ૫ પ્રાણ, ૪ અંતઃકરણ, ૧૦ ઈન્દ્રિયો ૧ મહતત્ત્વ, ૧ કાળ, ૧ પ્રાણ, ૧ માંસ, ૧ અવિદ્યા, ૧ પુરુષ, ૧ તિંદુ, ૧ નાક, ૧ શક્તિ, ૧ ચિત્ત, ૧ શાંત ૧ અતીત.

દેવોને આપરા યોગ્ય હોય નામનું દ્રવ્ય : ૩ પિતૃભોને
આપરા યોગ્ય હોય નામનું અન્ન હું ૧૨. આ વસ્તુ તજવા
યોગ્ય છે તથા આ અહવા યોગ્ય વસ્તુ છે એવે. આ આસમાં
નથી, હું હરિ છું. હું હર હું. હું પ્રજ્ઞા તથા એ વસ્તુ
દેવોનું કારણ પણ હું છું ૧૪૩

શાલિતવતુપદયોદં, શપિતમવદં, પ્રજાન્તદયોદમ ।

શાન્તાયસરસરિતો વિવિધવ્યવહારમૂલમેવાહમ ॥ ૧૪૪ ॥

પોઈ નાંખેલાં સર્વ પાપ સ્થિત માટે સ્વરૂપ છે મને હવે
સંપૂર્ણ જાંસારના કહેણો સ્થિત છે. અમી જ મૂંઝાના અસરો
સ્થિત હું છું તથા લોકો તેમજ આશીય સર્વ વ્યવહારનું
મુખ કારણ પણ હું છું. ૧૪૪

વહુભિઃ કિમેભિહૈરહમેવેદં ચરાચરં વિશ્વમ ।

સૌકરપેનતરદ્વાઃ સિંધોરપરાણિ ન શત્તુ વરતુનિ ॥ ૧૪૫ ॥

વિવિધ વસ્તુઓ હું છું. એમ વારંવાર કહેવામાં શું
પ્રયોજન છે ? કઈજ નથી. સંપૂર્ણ સ્થાવરજંગમામય વિશ્વ
હું છું તેમ છાંટા, ફીણ તથા શીશળો, મનુદથી ભિત વ.
જુઓ નથી તેમ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં આસ વિના કે.દં પણ વસ્તુ
નથી ૧૪૫

શરણં નદિ મમ જનની ન પિતા ન શુતા ન મોદરા નાન્યે ।

પરમં શરણમિદમેવ શરણં મમ મૃતિ દેનિકન્યસ્તમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

માટે અન્ન (પદાર્થ) મારી આ નથી. કારણ પિતા નથી,
મારા પુત્ર નથી, મારા ભાઈઓ નથી તથા કોઈ અન્ન પણ મારું
રક્ત નથી. અર્થાત્ ૧૪૬ કારણ અર્થ નથી. કેવળ હું છું
૨૮૧

શુભે માત્રા મસ્તક ઉપર સ્થાપેલાં જે ચરણારવિંદ જ માત્ર
ચરણ છે. ૧૪૬

આસ્તે દેશિકચરણં નિરવધિરાસ્તે તદ્દક્ષિણે કરુણા ।

આસ્તે કિમપિ ચદુક્તં કિમતઃપરમસ્તિ જન્મસાફલ્યમ્ ॥૧૪૭॥

શ્રી સદ્ગુરનાં ચરણકમળ માત્રા ઉપર નિરાંત્ર છે, શ્રી સદ્-
ગુરની દૃષ્ટિમાં અપાર દયા રહી છે અર્થાત્ તેમની અત્યંત
દુષાદૃષ્ટિ માત્રા ઉપર છે તથા શ્રી સદ્ગુરુ આપેલું અઘોરિક
જ્ઞાન માત્રા હૃદયમાં રહ્યું છે માટે આ ઉપરાંત શી બીજી માત્રા
જન્મની સફળતા છે? ઉપર કશું ને જ જન્મનું ઉત્તમ
ફળ છે. ૧૪૭

દિમકરકરમરસાન્દ્રાઃ કાશિનરરદાનકલ્પવિજેષાઃ ।

શ્રીગુરુચરણકદાસાઃ ત્રિશિશા જમયંતિ ચિત્તમન્તાપમ્ ॥૧૪૮॥

ચ દ્રમાનાં કિર્યોના સાર (અમૃત) સરખાં ઘાટાં, ઇચ્છેલાં,
વાદન આપવામાં અત્યંત સમર્થ તથા શીતળ શ્રી સદ્ગુરનાં
કદાશ, ચિત્તના મંતાપને શમાવે છે ૧૪૮

કવ્યલિનચમલચેતોઃ ગુરુનામણ્ડગજાનવારિમોપમ્ ।

ચેતે હૃદયગુહાયાં ચિત્તરમેઝૈવ ચિન્મયી મુખતી ॥ ૧૪૯ ॥

અંચળ ચિત્તરૂપ મોટા દેહકાને મળી જવાથી જેને અત્યંત
સનેહ થયો છે એવી એક ચેતનચરૂપી મનિની હૃદયરૂપ
... કાંતઃ વખતસૂધી મુની છે અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તરૂપિનો
... છે ત્યારે અંતઃકરણમાં કેવળ ચેતનચરૂપ આત્માજ
... છે. ૧૪૯

શુરુએ મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપેલાં એ ચરણાવલિંક જ મારા ચરણ છે. ૧૪૬

આસ્તે દેશિકુચરણં નિર્વાચિરાસ્તે નદોત્તમે કરુણા ।

આસ્તે કિમપિ યદ્વક્તં કિમત્પરમસ્તિ જન્મસાફલ્યમ્ ॥૧૪૭॥

શ્રી સદ્ગુરુનાં ચરણક્રમળ મારા ઉપર વિરાજે છે, શ્રી સદ્ગુરુની દૃષ્ટિમાં અપાર હયા રહી છે અર્થાત્ તેમની અત્યંત કૃપાદૃષ્ટિ મારા ઉપર છે તથા શ્રી મદ્ગુરુ આપેલું અત્રૈકિક જ્ઞાન મારા હૃદયમાં રહ્યું છે માટે આ ઉપરાંત શી બીજી મારા જન્મની સફળતા છે? ઉપર કહ્યું તે જ જન્મનું ઉત્તમ ફળ છે. ૧૪૭

દિમકરકરસરસાન્દ્રાઃ કાંક્ષિતવરદાનકલ્પવિશેષાઃ ।

શ્રીગુરુચરણકટાક્ષાઃ શિશિરા શમયંતિ ચિત્તમગ્નાપમ્ ॥૧૪૮॥

ચંદ્રમાનાં કિરણોના સાર (અમૃત) સરખાં ઘાટાં, ધ્રુવેલાં, વરદાન આપવામાં અત્યંત સમર્થ તથા શીતળ શ્રી સદ્ગુરુનાં કટાક્ષ, ચિત્તના સંતાપને શમાવે છે ૧૪૮

કવલિતચચ્ચલ્લેતો ગુરુનરમણક્રજાતવરિતોપમ્ ।

શેતે હૃદયગુહાયાં ચિરતરમેકૈવ ચિન્મયી ભુજગી ॥ ૧૪૯ ॥

અંધળ ચિત્તરૂપ મોટા દેહકાને ગળી જવાથી જેને અત્યંત સંનોષ થયો ■ એવી એક ચૈતન્યરૂપી મર્ગિણી હૃદયરૂપ શુક્રમાં લાંગળ વળતસૂધી સુતી છે અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તવૃત્તિનો લય થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્માજ પ્રકાશે છે. ૧૪૯

મયિ મુલ્યસોધોષાર્થો મહતિ ઘણાજીવુન્દુદમદમમ ।

માયાવિરોધગાભિનિભૂત્વા મૂત્વા પુનસ્તિરંગરંગે ॥૧૫૦॥

હું, કે જે માયા ઉપાધિવડે મુશોભિત તથા ગાનને તથા મુખને મહામુદ્ર હું તેને વિષે અનેક શબ્દોડપ પદ્યે ટ.એ. વારંવાર ઉપજી ઉપજીને પાછા સમી નય છે ૧૫૦

શુભરૂપૈવ મુનાવા માક્તનવાગવમહદ્દવારુતય ।

દુઃમદદુઃપતરદ્વસ્તુદ્ધઃ સંમારમાગસ્તીર્ણઃ ॥૧૫૧॥

શ્રી સદ્ગુણી કૃપાકૃપ નાવ કે જેને સદ્ધનુરૂપિન. પ્રવચકૃપ વૃદ્ધિ પામેલો અનુગુણ વાયુ છે તેવડે અનુદ્ધા દુઃખે કૃપી બાળવાળા સંસારકૃપ મહાસાગરને હું તરી ગયો છું. ૧૫૧

સનિમત્તિ મોહરૂપે વિશ્વમપદ્યન્તદેનદિત્યાગિન્નમ ।

ઉદત્તરતિ ધોષમાનો કિમપિ ન પદ્યમિ કિં સ્વિદં ગિત્તમ્ ૧૫૦

જ્યારે અજ્ઞાનકૃપ અધિકાર હતું ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વને હું ભેતો હતો અને જ્યાંથી અજ્ઞાનકૃપ સૂર્ય ઉદય થયો ત્યારથી તો આગળ જે દેખાતું હતું તે માંહેણું હું કંઈ પણ દેખતો નથી, જો મહોદ્ધ આશ્ચર્ય છે. ૧૫૨

નાઈ નમામિ દેવાન્ દેવાનતીત્ય ન મેવને દેવમ્ ।

ન તદ્વત્તુ કરાંતિ વિધાનં તસ્મૈ ચત્તને નવોનમો મયમ્ ॥૧૦૧॥

હું દેવોને નમસ્કાર કરતો નથી, કારણ કે જે સર્વ દેવોને ઉત્કર્ષન કરીને રહ્યો છે, -જે સર્વ દેવોથી યેષ છે તે દેવોને સેવતો નથી તથા વિધિશક્યે પ્રતિષ્ઠાન કરતાં કમીં પણ કરતો નથી, માટે સર્વનો આત્મા તથા મહારવકૃપ ચિંતનમાં ચલવાનું હું, આશા ૧૦૧૫નેજ વારંવાર નમન કરું છું. ૧૫૩

અધિકારીને વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ.

इत्यात्मबोधलाभं मुहूर्मुद्गरनुचित्य मोदमानेन ।

प्रारब्धकर्मणोन्ते परं पदं प्राप्यते स्वर्कवल्यम् ॥ १५४ ॥

પૂર્વે વર્ણવેલા આત્મજ્ઞાનના લાભનો વારંવાર વિચાર કરીને
પરમ આનંદને પામશે. છવન્મુક્ત અધિકારી, પ્રારબ્ધ કર્મને
અંતે (શરીર પડ્યા પછી) નિરૂપમ વિદેહમુક્તિ પામશે. ૧૫૪
मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलमागरोत्तरणम् ।

स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकृतदक्षिणामूर्तिः ॥ १५५ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અધિકારને નાશ કરનાર તથા સંસારરૂપ તોફાની
મહાસાગરમાંથી તારનાર આ સ્વાત્મનિરૂપણ નામનું પ્રકરણ શ્રી
પરમ શિવે સ્વયં છે. અધિકારને શિવસ્વરૂપ કહે છે. એ ઉપ-
રથી આ સ્થળે ઉપાસ્ય કેવનો તથા ઉપાસકનો અભેદ સૂચ-
વ્ય છે. ૧૫૫

अज्ञानान्धविहन्ता विरचितविज्ञानपद्मनोद्धासः ।

मानसगगनतलं मे भामयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ १५६ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અધાપાનો નાશ કરવામાં સમર્થ, જ્ઞાનરૂપી કર્મ-
ળને પ્રપુલ્લિત કરનાર શ્રી વિષ્ણુસ્વરૂપ શ્રી સદગુરુ રૂપી સૂર્ય,
મારા હૃદયપ્રકાશને પ્રકાશિત કરે છે. ગુરુને વિષે ઉપરલાવના
કરવી, એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ છે. એમ આ સ્લોક
સૂચવે છે ૧૫૬

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-

कराचार्यावरचितं स्वात्मनिरूपणं समाप्तम् ।

॥ ૐ ॥

તત્ સત્ પરમાત્મને નમઃ

અથ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યકૃત.

આત્મવોધઃ

પ્રકરણ ૧ સુ — સત્ સ્વરૂપ નિરૂપણ.

તપોધિઃ ક્ષીણપાપાનાં જ્ઞાતાનાં વીતરાગિણામ્ ।

મુમુક્ષુણામપેક્ષોઽયમાન્મરોપો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

નિત્ય ૭ નંનિર્મિત ૪ x માયક્ષિત ૪ x ઉપાસના ૪ આદિ ૭મું
 રૂપ તપવટે જેમનાં શમદેવદિ અંત કરવાના મુળ રૂપ ૧૫
 બાદ ૫૨માં છે, જેજ કાલકૃતી જેઓ શાંત તથા સમરક્ષિત છે
 જેવા મુમુક્ષુઓએ (મોક્ષને માટે) હંચકા લાચક આ " આ-
 ત્મવોધ " નામનું પ્રકરણ કહીએ છીએ ૧

૭મુંદિ માધને. છતાં ડાગતી આવનારના

વોધોઽયમાયનેમ્યો દિ માક્ષાન્મોક્તકમાયનમ્ ।

પાકસ્ય વદિવજ્ઞાનં વિના મોક્ષો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૨ ॥

૭ ને ૭મું ન કરવાથી પ્રત્યક્ષ સાને તેમ ૭મું જેવા કે સન્ધ્યા-
 વનન આદિ ૪ પુત્ર જન્મદિ નિર્મિતને લકને અવરચના જાણેલવદિ
 ૭મું ૪ માત્ર પાપ નિરૂપિતના સ્વપનન અંદાશવદિ ૭મું ૪ સમુદ્ધ-
 વનન ૧૫૫.

અજ્ઞાનથી સંસારની સત્તા,

સંસારઃસ્વપ્નતુલ્યો હિ રાગદ્વેષાદિસંકુલઃ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ધાતિ પ્રવોધેઽસત્યવદ્ધવેત્ ॥ ૬ ॥

જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા છતાં પણ નિદ્રાના સમયમાં સત્ય જેવું
લાગે છે; પરંતુ જાગૃત અવસ્થામાં તે એમની મેળેજ ખોટું
થઈ જાય છે તેમ આ રાગ દ્વેષાદિ દોષોવડે ભરપૂર સંસાર
મિથ્યા છે, તથાપિ અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સત્ય સરખો લાગે
છે. ૬

જમનનું મિથ્યાપણું.

સાવરત્વ્યં જગદ્ધાતિ શુક્તિકારજતં યથા ।

યાવન્ જ્ઞાયતે બ્રહ્મ સર્વાધિષ્ઠાનમદ્રવ્યમ્ ॥ ૭ ॥

જ્યાંસૂધી છીવનો લીલા રંમનો પૂરૂં ભાગ તથા તેની ત્રિ-
કોણ આકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસૂધી તે રૂપનું જ લાગે
છે, તેમ નામ રૂપાત્મક સકલ પ્રપંચના અધિષ્ઠાન ભૂત અદ્વિતીય
શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ્યાંસૂધી સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાંસૂધી આ જ-
ગત્ સત્ય હોય તેવું લાગે છે. ૭

જમનની અસત્યતાનું દર્શન.

સમિદાત્મન્યનુમ્વૃતે નિલે વિણ્ણૌ મ્ફલિપતાઃ ।

વ્યક્તર્પો વિવિધાઃ સર્વા હાટકે કટકાદિઃત્ ॥ ૮ ॥

જેમ મુવળુંને વિષે કટક કુંડળ આદિ વિવિધ પ્રકારના માટે
કટકાપણા છે; કટક કુંડળ કથન માત્ર છે, વસ્તુના મુવળુંજ છે
તેમ સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ, ભાગ્યના મણિનાં સૂત્રની પેઠે
સર્વત્ર અનુરૂપ. ભૂત, અવિદ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે પ્રકારનાં

આપ રહિત (નાશ રહિત) તથા વ્યાપક પ્રકારને વિષે કેવ, મ-
નુષ્ય, પશુ, છીટ, આદિ વિવિધ વ્યક્તિઓ માયાવડે કલ્પાયલી
છે. તાત્પર્ય કલ્પિત સર્વ વસ્તુ પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી
કેવળ શુદ્ધ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ જ છે ૮

અથાકાશો દૃષીકેશો નાનોપાધિગતો વિભુઃ ।

તદ્દેદાદિષ્વદ્વાતિ તદ્દાશે સતિ કેવલઃ ॥ ૯ ॥

જેમ આકાશ એક છે તેમજ ઘટ મડ આદિ ઉપાધિને યોગે
તે ધત્તાકાશ મહાકાશ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જાણે છે તથા
ઘટમડ આદિ ઉપાધિનો નાશ થવાથી કેવળ શુદ્ધ મહાકાશ જ
જાણે છે એ જ પ્રમાણે મનસદ્વિત અગ્નિજ્વાર દીપ્તિયોગુ પ્રવલંક,
વ્યાપક, શુદ્ધ પ્રજ્ઞા અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ જાવને પામવાથી
સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. આત્મસાક્ષીસ્વરૂપે ઉપાધિનો નાશ
થવે અસંગ, શૂન્ય પ્રજ્ઞાચેતન્ય જ જાણે છે. ૯

તાત્પર્ય કે જેમ આકાશમાં ભેદ ન હોવા છતાં ઘટ આદિ ઉપા-
ધિને યોગે તેમાં ભેદ જણાય છે, તેમ શુદ્ધ પ્રજ્ઞામાં ભેદ નથી;
તથાપિ અંતઃકરણ દિ ઉપાધિના સંબંધરૂઢે ક્ષવ ઇંધર ભેદ પ્રતીત થાય
છે. ખરું જોતાં આત્મા અસંગ છે.

હું જાણજી છું, હું જાણવાથી છું, હું સંભારી છું, એવે પ્રકારે
પશુ આધનાદિ અનેક મનુષ્યજા આત્માની પ્રતીતિ થાય છે, ખારે તેને
તમે સંમરહિત કેમ કહો છો । તેના સમાધાનમાં કશું છે કે,

નાનોપાધિવશાદેવ જાતિરર્ણાશ્રયાદયઃ ।

આત્મન્યારોપિતાસ્થોયે રસવર્ણાદિયેદવન્ ॥ ૧૦ ॥

જેમ જળ સ્વભાવે શુદ્ધ તથા અમુર જ છે, પરંતુ તેમાં
મીઠું, લીંબુનો રસ તથા ચતો, પીળો, કાળો આદિ રંગો

મેગવવાળી તે આછું, ખાદું, સવું, પીણું, કણ એમ વિવિધ
રૂપે ભાસે છે. વસ્તુત્વે તે તો શુદ્ધ અને મધુર જ છે, તેમજ
આત્મા પણ અસગર છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત અને કથાપિતે
યોગે તેને વિશે બ્રાહ્મણત્વ આદિ ભાતિ. કેવલ આદિ નામ
તથા બ્રાહ્મણ્યોદિ બ્રાહ્મણ કેવળ ભાંતિસાનવડે આશયેત છે,
વસ્તુત્વ: તેને વિશે બે ભાસેછું કંઈ પણ નથી. ૧૦

સ્થૂળ ઉપાધિનિરખણ.

પંચીકૃતમહામૃતમંભવં કર્મસંગિતમ્ ।

ચીરં છાન્નદુઃરાનાં યોગાયતનમુચ્ચવે ॥ ૧૧ ॥

પંચીકૃત x પૂરું આદિ પચમકામુદિતે ઉત્પન્ન થયેલ
માત્રમ્ કર્મ સંગિત તથા આત્માને છુનકુ જ યોગચાણુ થયેલ
અ સ્થૂળ ચીર આત્માની મયમ ઉપાધિ છે ૧૧

સદમ ચીર ઉપાધિનિરખણ

વંશનાગવનોબુદ્ધિરસેન્દ્રિગમગરિતમ્ ।

મયંચીકૃતમૃતમયં શુદ્ધીર્ગ યોગમાયતનમ્ ॥ ૧૨ ॥

શુદ્ધ, અધન, સમાન, ઉદાન અને અપાત બે રૂપે વન
અ પંચીકૃતને વાદર કરેલ શુદ્ધીર્ગ યોગ ન વન નામ
તેનાં કરેલ જાને, અર્થે જા.ય. અન રીતે વન નામ
દિ રીતે વન નામ અન શુદ્ધીર્ગે એક બે વન નામ
કેવલ શુદ્ધીર્ગ રીતે અર્થે અન રીતે વન નામ
અન રીતે વન નામ અન રીતે વન નામ
અન રીતે વન નામ અન રીતે વન નામ
અન રીતે વન નામ અન રીતે વન નામ

મન એટલે અંતઃકરણની એકતા નિકટપણની વૃત્તિ; બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, ધ્યાન, તત્ત્વ, નેત્ર, ચિન્હા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, શ્રુતિ અને ઉપરથી એ ઈર્ષ્યો મળી રસ ઇન્દ્રિયો; એવી રીતે સત્ત્વર તત્ત્વયુક્ત અપંગીકૃત પંચમહાભૂતથી રચાયેલ મુખ દુઃખ ભોગના સાધનભૂત સૂક્ષ્મશરીર (સિંમશરીર) આત્માની બીજી ઉપાધિ છે. ૧૨

શરણશરીરરૂપ ઉપાધિનિરૂપણ.

અનાદિવિધાનિર્વાંચ્યા કારણોપાધિરુપ્યતે ।

ઉપાધિજિતવાદન્યમાત્માનમવપારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

અનાદિ, અનિર્વાંચનીય એટલે સત્ય અથવા અસત્ય નહીં, કહી શકાતી, સમદિ-અદિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ શરીરના શરણરૂપ અવિદ્યા, એ આત્માની ત્રીજી ઉપાધિ છે. એ ત્રણે ઉપાધિથી નુરો, તેમનો સાક્ષી હું, અસંગ-કૃતરૂપ-સત્-ચિત્ આનંદ બ્રહ્મરૂપ છું. એ મારે આત્માનો નિશ્ચય કરવા, એ જ આ રથને ત્રણ ઉપાધિના નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન છે, અ. ૧૩

શંકા—કપર કહેલી ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્મા સદા વિદ્યમાન હોય છે એવું તમારું કહેવું સંગત્ત્વ નથી. શરણ કે આત્મા અમનપદિ રૂપરૂપ છે, એ બુદ્ધિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. બુદ્ધિ—(સંજ્ઞા વગર પુરોહિતશબ્દ) તે આ પુરુષ અમરરૂપ છે. મર અમનપદિથી નુરો આત્મા નથી, રૂપ જ આત્મા છે. આના સમાધાનમાં હું છે કે,

પંચકોશાદિયોગેન તત્તન્મય इव स्थितः ।

યુદ્ધાત્મા નીલવસ્ત્રાદિયોગેન સ્ફટિકો યથા ॥ ૧૪ ॥

જેમ રક્ષાટિકમણિ શુદ્ધ સ્વચ્છ વર્ણનો છતાં પણ કાળા
વા પીળા વસ્ત્રની સમીપ મુકવાથી કાળો કે પીળો ભાસે છે;
તેમ અક્ષમયાદિ * કોષના યોગવડે અર્થાત્ તે તે કોષની સાથે
આત્માની ઐક્યરૂપતા જ્ઞાતિવડે પ્રતીત થવાથી તે, તે તે કોષ-
રૂપે સ્થિત યથા સરખો જણાય છે ૧૪

અત્તાનદયામાં કોષરૂપે પ્રતીત થતા આત્માનો, યુરુપ્રમાણથી
સૂક્ષ્મ ભાવને પામેલી બુદ્ધિવડે વિવેક કરવાથી તે કોષરૂપે ન પ્રતીત
થતાં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ વાર્તાને દર્શાવમદિત મહે છે.

वपुस्तुपादिभिः कोशैर्युक्तं युत्तयावयानतः ।

આત્માનમનરં શુદ્ધં વિચિત્ર્યાચંદુલં યથા ॥ ૧૫ ॥

શોખા સ્વરૂપે ધોળા તથા શુદ્ધ છે, તોપણ ફાતરાંવડે ઢંકા-
યલા દોરાથી ફાતરાંરૂપેજ ભાસેછે, પરંતુ તેમને જેમ ખાંડીને
ફાતરાંથી જુદા પાડેછે તેમજ પંચકોષની અંદર રહેતા શુદ્ધ
આત્માનો યુક્તિરૂપ વિચારવડે તે તે કોષથી વિવેક કરવો. એ
વિચારનું સ્વરૂપ-સ્વરૂપઅવસ્થામાં સ્મૃતિરહેલું જ્ઞાન નથી અને
આત્માનું જ્ઞાન છે, સપુત્રિમાં સ્મૃત તથા સૂક્ષ્મ જાને શરીરનું

* અક્ષમયાદિ ઉપજનુ, તેવડે જ બુદ્ધિ પામતું તથા અક્ષય
પૃથ્વીમાં અને અક્ષ પામતું સ્મૃત શરીર તે અક્ષમય કોષ પાંચ કોષ-
ત્રિયો તથા પાંચ પ્રજા મળી પ્રજામય કોષ. પાંચ કોષત્રિયો અને મન
મંદને અને મન કોષ પાંચ કોષત્રિયો અને બુદ્ધિ મળી વિગતમય
કોષ કરતું દર્શિરૂપ મળિત સન્ન પ્રધાન પ્રિય, મોડ અને પ્રયેદ એવી
ત્રણ પ્રિય-દિવ અર્થિત તે આનંદમય કોષ, એમ પાંચ કોષ છે.

જ્ઞાન નથી અને સુખરવરૂપ આત્માનું જ્ઞાન છે; જો સુખસિમા સુખનું જ્ઞાન ન હોય તો “હું મુખે મુતો” એવી ભાગીને રમુનિ થવી ન જોઈએ, માટે સુખસિમા સુખનું જ્ઞાન ॥ એ કાળે વિષયજન્ય સુખ તો નથી, પણ કેવળ આત્મરવરૂપજ સુખ રૂપે પ્રતીત થાય છે; તથા નિર્વિરૂપ સમાધિમાં અજ્ઞાનના આવ-રણ રહિત આત્મા બાસે છે તથા અજ્ઞાન એટલે કારણ શરીર બાંધતું નથી. એવી રીતે ત્રણ શરીર એક અવસ્થાને ઊઠી બીજી અવસ્થામાં બાંધતાં નથી, અને આત્મા તો સર્વ અવસ્થામાં બાસે છે, માટે આત્માને ત્રણ શરીરથી તથા ત્રણ અવસ્થાથી ભિન્ન સમજવો. રૂપજ શરીર અત્તમવકોષ છે, કારણ શરીર આનંદમય-કોષ છે તથા સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાન-મયકોષનો સમાવેશ થાય છે. માટે ત્રણ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરવાથી પાંચે કોષનો વિવેક સહજ થઈ જાય છે. ૧૫

આત્મા અગ્રરૂપ દેવથી સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે તેની સર્વ રચને પ્રતિનિ કેમ નથી થતી / તેના ઉત્તરમાં ૧૫ છે કે,

સદા સર્વગતોઽપ્યાત્મા ન સર્વશાવમાસતે ।

પુદ્ગલેવાવમામેન સ્વચ્છેપુ મતિર્ચિવદત્ ॥ ૧૬ ॥

જેમ ઘડો, બીજા, કાચ એ બધાં માટીનાં જ કાર્ય છે, તથાપિ ઘડા અથવા બીજામાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂચે પ્રકાશતો નથી. કારણ કે તેઓ મલિન દેવાથી પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય છે; માત્ર કાચ આદિ જ સ્વચ્છ દેવાથી તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમજ આત્મા એકે સદા સર્વત્ર વ્યાપક છે, તોપણ સામાન્ય મેલરહિત શુદ્ધ જુદામાં જ પ્રકાશે છે, મલિન ઉપાધિ તેનો પ્રકાશ જણાતો નથી. ૧૬

આત્મા દેહ ઇન્દ્રિયાદિ સંધાનમાં રહ્યા છતાં પણ તેથી તે કેવળ જુદો છે, એ વાતને દર્શાવે આપીને દેહ કરીએ

દેહેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિમકૃતિભ્યો ચિલક્ષણમ્ ।

તદ્વાત્તિસાક્ષિણં વિદ્યાદાત્માનં રાજવત્સદા ॥ ૧૭ ॥

જેમ રાજા પોતાની સભામાં બેઠેલા પુરુષને નો સાક્ષી તથા પ્રેરક હોઇને તેનાથી જુદો છે, તેમ આત્મા પણ શરીર ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ એ બધાથી વિહલ્ય છે; એટલે શરીર આદિ જડ દ્રવ્ય તથા પરિણામી છે અને આત્મા ચેતન, દ્રષ્ટા તથા અપરિણામી ॥ તથા દેહની બાજ્યાદિ અવસ્થાનો અને મન આદિ વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે, એમ નિશ્ચય કરવો. ૧૭

આત્માનું કેવળ સાક્ષીપણું તમે કહો છો તે સંભવનું નથી; કારણ કે આ દેહાદિ સંધાનમાં રહી જોવું, સાંભળવું ઇત્યાદિ સર્વં વ્યવહાર કરતો શું પ્રતીત થાય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

ઘ્યાપૃત્તેષ્વિન્દ્રિયેષ્વાત્મા ઘ્યાપારીવાવિવેકિનામ્ ।

દશ્યતેઽન્ત્રેષુ ધાવત્સુ ધાવન્નિવ યથા શશી ॥ ૧૮ ॥

વાયુના વેગવડે આકાશમાં વાહજાને દોડતાં જોઈ મૂર્ખ માણસ માને ॥ કે ચંદ્રમા દોડે છે, તે જ પ્રકારે શુક્રશાસ્ત્રના ઉપદેશ રહિત અરિવેદી પુરુષ, નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વ્યવહારને આત્માનેવિષય માને છે અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું આદિ સર્વં વ્યવહાર આત્મા જ કરતો હોય તેમ તેઓનું માનવું છે. ૧૮

ઇન્દ્રિયાદિને તમે વ્યાપારવાન કહો છો ત્યારે તો તેઓ પણ પોતા સંભવે છે અને જો તેને ચેતન્ય માનો તો તેઓને પણ

જરાવ આત્મા ખાનગી થઈ છે કારણ કે મન-વ વસ્તુ એ જ આત્મા છે. તેના સતરખાં કશું છે કે.

આત્મચૈવન્વમાશ્રિત્ય દેહોદ્રિયમનોષિયઃ ।

સ્વકીયાર્થેષુ વર્તન્તે સુર્યાલોકં યથા જનાઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ સજાજ જનો સૂર્યના પ્રકાશને આશ્રયે પોતપોતાના બ્યવહારો કરે છે તેમજ ચૈવન્વચરૂપ આત્માને આશ્રયે જ દેહ, ઈદ્રિયો, મન અને છુદ્ધિ. પોતપોતાનાં કાર્ય કરે છે. પોતે સ્વ-લંઘનજો કરી શક્તાં નથી, માટે તેઓ આત્મા નથી. ૧૯

આત્મા ચૈવન્વચ બલે દો, પરંતુ કું જન્મું છું, કું મરું છું, કું પાળા, કું યુવન, કું રૂઢ, કું કળો, કું બહેરો. એવા બ્યવહારો આત્માને વિષે પ્રતીત થવાથી તે જન્મ આદિ વિહારવાન બોલો થઈ છે, ને અવિહારી સંભવે નથી. આના સંબંધમાં કશું છે કે,

દેહોદ્રિયગુણાન્કર્માણ્યમલે સચ્ચિદાત્મનિ ।

અધ્વર્ણસ્યરિવેકેન ગગને નીલતાદિવદ ॥ ૨૦ ॥

જેમ મૂઢ પુરુષ, આકાશને વિષે કાળા ખીજા રંગોનો આ-રોપ કરે છે તેમ અવિવેકી જન, જાણ, યુવા આદિ દેહના ધર્મોને, અધ અધિર આદિ ઈદ્રિયના ધર્મોને તથા બોલવું, ચાલવું ઇ-આદિ ઈદ્રિયોનાં ધર્મોને, અજ્ઞાનરૂપ મેલરહિત સ્વચિત્ આનંદરૂપ આત્માને વિષે કેવળ પોતાની અજ્ઞાનતાવડે મિથ્યા આરોપે છે. વસ્તુતઃ આત્માવિષે દેહ ઈદ્રિયાદિના કોઈ ધર્મ નથી. ૨૦

આત્માને વિષે દેહ ઈદ્રિયાદિના ધર્મો કરી ન દોષ; પરંતુ કું કર્તા છું, બો, છું, સુખી છું, દુઃખી છું એમ તો આત્માને વિષે જણાય

મટે તે કર્તા બોક્તા હોવો જોઈએ અને વૈશિષ્ઠ્ય મનના અનુયાયી સોડો આત્માને કર્તા બોક્તા માને છે પણ ખરા આના સંબંધમાં કંઈ છે કે,

અજ્ઞાનાન્યનમોપાધેઃ કર્તૃત્વાદીનિ ચાત્મનિ ।

કલ્પ્યંતેઽયુગતે ચન્દ્ર ચલનાદિયર્થમસઃ ॥ ૨૧ ॥

જેમ મૂઠ પુરૂષ પાણીના હાલવારૂપ ધર્મને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પડછાવાને વિશે કરે છે, તેમ જ અજ્ઞાની જન પોતાનાં અજ્ઞાનને લીધે, કર્તાપણું, લોકતાપણું, સુખ, દુઃખ, આદિ મનરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્માને વિશે આશયે છે. ૨૧ હવે ગમ છઠ્ઠા આદિ અનંત કર્મના ધર્મો ફળ અજ્ઞાનારૂપિત જ છે, એ વર્ગના અન્ય ૪ અતિરેક મુક્તિ તરફ કહે છે.

રાગેષ્ટામુલ્લદુઃસ્વાદિ યુદ્ધૌ સર્વાં મવર્તતે ।

દુષ્ટૌ નાસ્તિ તથાચે તસ્માદ્દુદ્ધેન્સુ નાત્મનઃ ॥ ૨૨ ॥

જામતુ અવસ્થા તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિ છે તો ગમ, (વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ) ઇચ્છા (તેઓમાં સામાન્ય પ્રીતિ), સુખ, દુઃખ આદિ ધર્મો વર્તે છે અને સુપુત્રિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અજ્ઞાનમાં લથ થઈ ગયેો હોય છે તથી સમાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી, મટે સગ આદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે આત્માના નથી. જે આત્માના હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં માત્રુમ પડવા જોઈએ, કારણ કે ત્રણ અવસ્થામાં આત્મા છે જ. ૨૨

૪ જેવું દેવથી જેનું રોગ તે અન્ય, જેના ન હોવાથી જેનું ન રોગ તે અતિરેક. આ કારણે બુદ્ધિના દેવથી સમર્થિનું રોગ એ અને બુદ્ધિના ન રોગથી નર્હિનું ન રોગ તે અતિરેક.

આત્મે રમતિ આત્માનો સ્વભાવ નથી ત્યારે તે. ૨ નવ અર્થાત્
૨૧૨૫ પૃષ્ઠે છે આત્મા કલ્પમા કયુ છે ૩

મકાદ્યોર્જ્જ્વલ્ય તોયસ્ય ક્ષેત્રમર્થયોગોષ્ણતા ।

સ્વભાવઃ સધિદાનદનિત્યનિર્મલનામ્યનઃ ॥ ૨૩ ॥

જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતજપલ્લુ એ જળનો
સ્વભાવ ॥ તથા ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમ સત્,
ચિત્, આનંદ, નિત્ય, શુદ્ધપણું એ આત્માનો સ્વભાવ છે ૨૩
હું જાણું છું, હું સુખી છું, એ પ્રકારે અનુભવુ ધાવ ॥ માટે
આત્મતનનો તથા સુખનો આધાર દોષ એમ જણાય છે ત્યારે તમે
તેને નિર્વાહાર કેમ કરો છો? તેના ઉત્તરમાં કયુ છે ૩,

આત્મનઃ સધિદંશ્ચ મુદ્દેર્દશિરિતિ દ્વયમ્ ।

મંયોઽય વાદિવેકેન જાનામીતિ પ્રવર્તતે ॥ ૨૪ ॥

જેમ અગ્નિમાં તથાવેદો લે.દાનો ગોળો અને અગ્નિ બને એક
રૂપ થઈને રહેલ હોય ॥ તેમજ આત્માનો સત્ અંશ ચિત્ અંશ
તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ એ સર્વ પરસ્પર એકરૂપ થઈને રહેલ હોય
છે. તેથી તેમનાં કથાર્થ વિવેક ન થવાથી હું બાહ્યું છું, હું
સુખી છું, એ પ્રકારથી અહંકારવાળી વૃત્તિ ઉદય પામે છે.

આત્મનોં ત્રિક્રિયા નાસ્તિ મુદ્દેર્થોપો ન જાત્વિતિ ।

મીઠઃ સર્વમલં જ્ઞાત્વા કર્તા દ્રષ્ટિ મુદ્ધતિ ॥ ૨૫ ॥

આત્માને વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી માત્રુ કે
મૃતિ સ્મૃતિઓ તેને નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્વિકાર તથા
નિર્લેપ કહે છે તથા બુદ્ધિને વિષે જ્ઞાન કોઈ કાળે પણ નથી.
કારણ કે તે માયાનું કાલું હોવાથી જડ છે, તો પણ અંત ક્ષણ
ઉપાધિવાળા સ્ત્રવે અજ્ઞાનવડે ઉપાધિના ધર્મો પોતામાં અગીય
આંતિવડે હું કર્તા છું, દ્રષ્ટા છું, એમ ગ્રાહ પામે છે.

ભાગત્યાગ લક્ષણાવડે તણ, બને પડનો. એક લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ
બ્રહ્મ હું છું એ પ્રકારનો અપરોક્ષ નિઃશય કરવો, એનું નામ જ
તત્ત્વજ્ઞાન અને તે જ, મુક્તિનું સાધન છે. ૨૬

સ્થૂળ આદિ ઉપાધિ ત્યાગ કદી ન કરીએ, તોપણ દાનિ નથી. કારણ
કે ચૈતન્ય તો અસંગ છેજ, આના ઉત્તરમાં કશું ॥ ૩૬,

‘આવિષ્યંકં શરીરાદિ દૃશ્યં બુદ્ધદર્શનમ્ ।

‘एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ૩૦ ॥

હેહ ઇન્દ્રિય આદિ દૃશ્ય પદાર્થો અવિધાનાં કાર્ય છે તથા
પાણીના પરપોટાની પેઠે નાશવાન છે તથા તેથી ભિન્ન સ્વચિત્ત
આનંદસ્વરૂપ અવિદ્યારૂપ મળ શકિત જે બ્રહ્મ ॥ તેજ હું છું
એમ નિશ્ચય કરવો. આવી અપરોક્ષ દૃઢ નિઃશયથી જ જીવ કૃત-
કૃત્ય થાય છે. ૩૦

જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન દઢ થવા માટે તત્ત્વ જ્ઞાનના મનનો
પ્રકાર કહે છે.

બંનેનો પરસ્પર વિરોધ છે, માટે તે બંને વિરુદ્ધ અસનો ત્યાગ કરી
અવિરુદ્ધ દેવદત્ત પિંડમાં બને પડની લક્ષણા કરી. એ લક્ષણા જ ગત્યાગ
કહેવાય છે. તેમજ ‘તત્ત્વમસિ’ એ મદા વાક્યમાં ‘તત્’ પડનો વા-
ચ્ય અર્થ સર્વ શક્તિ, સર્વજ્ઞતા, આદિ ધર્મસંહિત ધર્મર છે તથા ‘સિ’
પડનો અસ્પર્શક્તિ અસ્પર્શતા આદિ ધર્મસંહિત જીવ એવો વાચ્ય અર્થ
છે. એ બંને અર્થની એકરૂપતા ન સંભવવાથી બંને પડોના વાચ્યઅ-
ર્થમાં વિરોધભરપે રહેલા સર્વ શક્તિ, અસ્પર્શક્તિ, સર્વજ્ઞતા, અસ્પર્-
શતા આદિ વિરુદ્ધ અસોના ત્યાગ કરી કેવળ ચૈતન્ય અંશમાંજ તત્ત્વજ્ઞ
અને તત્ત્વજ્ઞની લક્ષણા કરે છે. એ રીતે ભાગત્યાગ લક્ષણા મદા વાક્ય-
માં માનવાથી ઇષ્ટરૂપ તથા જીવના સ્વરૂપમાં વિરુદ્ધિ ત્યાગ કરી શીવ
રહેતો અવિરુદ્ધ બ્રહ્મત્વ જે ચૈતન્ય અક્ષ છે, તેની એકતા મદા વાક્ય
રે છે.

દેહાન્યત્વાદ્ય મે જન્મમરાકાર્યન્યાદયઃ ।

શબ્દાદિવિષયઃ મંગો નિરિન્દ્રિયનયા ન ચ ॥ ૩૧ ॥

જન્મ, જરા, દુર્બળપણું, મરણ ઇત્યાદિ ધર્મો રમ્યવશરીરના છે. હું રમ્યવશરીરથી ભિન્ન છું માટે જન્મઆદિ ધર્મો મારા નથી તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના ભોગરૂપ સંગ મારેવિષે નથી. કારણ કે હું ઇન્દ્રિયોર્હિત નુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સંજાએ સંયોગ અથવા વિયોગ થવાથી અને અલ્પગને લાભ વા દાનિ નથી ૩૧

આત્માનેવિષે મનના ધર્મોનો નિરેષ

અમનસ્ત્વાદ્ય મે દુઃસરાગદ્વેષમયાદયઃ ।

અમાણો હમનાઃ શુભ્ર દૃશ્યાદિદ્યુતિશાસનાદ ॥ ૩૨ ॥

દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, સંકલ્પ, વિકલ્પ, યોગ, પ્રીતિ, અપ, એ જાણા મનના ધર્મ છે, મારા નથી, કારણ કે હું તો અનરહિત છું. દ્યુતિ પણ કહે છે કે "આત્મા મન અને પ્રાણરહિત છે તથા નિર્મળ છે." માટે ઉપર કહેલા દુઃખ આદિ મનના ધર્મો, હુષા, તુષા પ્રાણના ધર્મો તથા મુહુર્તા આદિ અજ્ઞાનરૂપ મનના ધર્મો મારેવિષે ત્રણ કાળમાં છે જ નહિ, હું તો અસંમ દુઃસ્વપ્ન સ્વચ્છાનંદ પ્રદા છું.

જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે, માટે પ્રાણુઆદિની અનિત્યતા તેમની ઉત્પત્તિરહે જનાવે છે.

✠ એતસ્માડ્જાયન્તે માણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।

તં વાયુર્જ્યોતિરાપથ પૃથ્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૩૩ ॥

આ અસત્ જન્મ તથા દુઃખરૂપ સસાગથી વિપરીત સ્વચ્છ વાળા એટલે સત્ ચિત્ આનંદ પ્રદાથી ક્રિયાશક્તિવાળો મન.

✠ આ મેઠ મેઠ પ્રતિ સિવાત્ બીજા કેઈ પ્રતિષ્ઠા નથી

જ્ઞાનસક્રિતાવાળું મન, દશ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને ધારણ કરનારી પૃથ્વી, અનાદિ અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો નિર્વિકલ્પો નિરંજનઃ ।

નિર્વિકારો નિરાકારો નિત્યમુક્તોઽસ્મિ નિર્મલઃ ॥ ૩૪ ॥

સત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે અને શગ ઇચ્છાદિ બુદ્ધિના ગુણો છે. હું એ બધા ગુણરહિત છું; કારણ કે પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિ બંનેનો મારેલિયે અભાવ છે. ક્રિયા એ ટેક ઇન્દ્રિયાદિનો ધર્મ છે. હું ટેક ઇન્દ્રિયાદિરહિત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયા મારામાં નથી. હું નિત્ય એટલે સર્વ કાળમાં ચૈતન્યરૂપ છું. હું નિર્વિકલ્પ એટલે સંકલ્પ ચિંતન ધર્મવાળા મનરહિત છું. હું નિરંજન એટલે માયા તથા તેનાં કાર્યરૂપ મેલવિ નાનો છું. ૩૪

વિકારો બધા સિંમલરીરને આપણે રહેલા છે અને હું સિંમલરીર-રહિત હોવાથી કોઈ પણ વિકાર મારામાં નથી. અવયવી પદાર્થ આત્મ-સ્વાત્ હોય છે. હું આકાશની પેઠે નિરવયવ છું તેથી આત્મરહિત છું. હું બંધનરહિત હોવાથી નિત્યમુક્ત છું; અવિદ્યારૂપ મેલ મારા સ્વરૂપમાં નથી તથા હું સર્વજ્ઞ પૂર્ણ હોવાથી અયળ છું.

ગુરુ શિષ્યની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રશ્ન કર છે, ૧ હે શિષ્ય ! તું કહે છે તેવા તું છે પણ તું પરિચિત્ત છે. કારણ કે તું ટેકવાનો દેખાય છે. એ સાંભળી શિષ્ય પોતાના અનુભવ કહે છે.

અદ્વિત્યાશ્વત્મર્વંવહિરંતર્ગતોઽચ્યુતઃ ।

મદા સર્વભયઃ શુદ્ધો નિઃસંગો નિર્મલોઽવલઃ ॥ ૩૫ ॥

હું આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થમાં જહ્વાર તથા અતરં વ્યાપીને રહ્યો છું : -ચૂનતારદિત, સર્વત્ર, સમ, શુદ્ધ, સંગરહિત, નિર્મળ તથા અમળ છું. ૩૫

તત્ત્વ તથા તત્ત્વ અનંદચિત્તન

નિત્યશુદ્ધવિમુક્તૈકમત્વંદાનંદમદ્રવ્યમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં યત્ પરં પ્રજ્ઞાદયેવ મત્ ॥ ૩૬ ॥

નિત્ય એટલે જૂત, અવિધ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં જેના નિષેધ થતો નથી, જે અનિષ્ટા આદિ મિલ્લદિત છે, જે નિત્યમુક્ત છે, જે એક એટલે જેના જેવી કોઈ બીજી વસ્તુ નથી, જે અખંડ એટલે સર્વ દેશ, સર્વ કાળ અને સર્વ વસ્તુ જોમાં છે, જે સુખસ્વરૂપ છે તથા જે અદ્વય એટલે વિભાતીય ભેદ તથા સ્વમત ભેદરહિત છે, તે સત્યજ્ઞાન અને અનંત પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ હું છું : પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન માત્ર સ્વરૂપ નથી. ૩૬

एवं निरंतराभ्यस्ना प्रज्ञैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याभिसंपान् रोगानिह रमायनम् ॥ ૩૭ ॥

ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે ચિરકાળ અભ્યાસ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી = હું પ્રજ્ઞા છું " એવી ૨૬ વાસના, જેમ રસાયન રાજોને નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાથી થયેલા ચિત્તના વિરોધોને નાશ કરે છે. (હવે પ્રજ્ઞાની અને આત્માની એકતાનાં ચિંતન કરવાનાં સાધન કહે છે.) ૩૭

विबिक्तदेष्ट आसीनो विरामो विजितेन्द्रियः ।

भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्वधीः ॥ ૩૮ ॥

નિર્બળ સ્થાનમાં, સ્વરિત્તાસન, પદ્માસન આદિ કુમ્પૂરંક મધ્ય શરે તેજુ આસન કરી, વિષયોમાં હચ્છ.રહિત તથા ઉદ્ધિયે

નો નેલે જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજ્જતીય આદિ બેદરકિત તથા દેશ, કાળ તથા વસ્તુ પરિચેદ ગૂંચગ્રહનું પોતાથી ભિન્ન ન બાળીને ચિંતન કરવું અર્થાત્ તે પ્રહ્લ હુંજ છું, એવી ભાવના કરવી. ૩૯

આ દૃશ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન છતાં એકતાત્ત્વ ચિંતન કેમ બની શકે ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

આત્મન્યેવાશિલં દૃશ્યં મવિલાપ્ય ધિયા સુધીઃ ।

માવયેદેકમાત્માનં નિર્મલાકાશવત્સદા ॥ ૩૯ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરૂષે, સકળ દૃશ્ય પ્રપંચનો યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ x લયચિંતનને પ્રકારે, વિવેકવાળી શુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ એવા સદા એકરસ આત્માત્ત્વ ચિંતન કરવું. ૩૯

સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને વિવેક ક્વેરૂપે સમાધિમાં સ્થિતિ પામે છે. આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

નામવર્ણાદિકં સર્વં વિહાય પરમાર્થવિત્ ।

પરિપૂર્ણચિદાનન્દસ્વરૂપેનાવતિષ્ઠતે ॥ ૪૦ ॥

આત્માના વારતવ સ્વરૂપને બાળુનાર પુરૂષ, નામરૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચને મિથ્યા બાળી-તજી રદીને, પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહે છે. ૪૦

x લયચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વી એ જળનું કાર્ય છે; કાર્યને કારણમાં બેદ નથી માટે પૃથ્વી જળરૂપમ્ ■ એ પ્રમાણે ચિંતનવડે પૃથ્વીનો જળમાં લય કર્યો પછી જળના તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનો બ્રહ્માં લય કરવો.

સમાધિમાં પણ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ પ્રકારની ત્રિપુટી પ્રતીતિ થાય છે, માટે આત્મા એક જ એવી ભાવના કેમ સંભવે ? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

જ્ઞાતૃજ્ઞાનત્રેયભેદઃ પરાત્માનિ જ રિચતે ।

વિદાનંદૈકચ્ચત્ત્વાદીપ્યતે સ્વયમેવ હિ ॥ ૪૧ ॥

એ કે સ્વયંજ્ઞેય સમાધિમાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય કોણે કોણે પ્રતીતિ થાય છે; પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે ભેદ રહેતો નથી. તે કાળે તો સત્ ચિત્ આનંદ અખંડ આત્મા, જ પોતે પ્રગટે છે. ૪૧

(એ રીતે આત્માની એકતાના જ્ઞાનને માટે અત્તર્ભૂત ધ્યાનદિ કરનારને શું રજ થાય છે, તે જણાવે છે.)

પ્રવક્તાત્મારણ્યો ધ્યાનમયને સતતં કૃતે ।

હૃદિતારગતિર્હૃદ્યાત્મા મર્ત્યાજ્ઞાનેષ્વનં દદેત્ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વે જનાંશ પ્રમાણે અંતઃકરમુદ્ધૃષ્ટ નીચી અસાધી સાથે ધ્યાનરૂપ હૃદયની અસદ્વિવેકે ધર્મજ્ઞ નિરંતર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અખંડ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિરૂપ જ્ઞાતા, સર્વ અજ્ઞાનરૂપ કાંઈને બાળી નાંખે છે. ૪૨

(ક્રમશઃ જ્ઞેયનાત્મક વચાચ્છેદ અપરેશ્વરના વચાચ્છેદ આત્મા પોતે પ્રગટે છે, એ વાત હૃદયસંદિગ્ધ કરે છે.)

અહર્ગતેય ષોધનં પૂર્વમંતમને હૃતે ।

તત્ત્વ આદિર્મૈવેશ્વર્યાત્મા સ્વયમેવાનુભવિત્ ॥ ૪૩ ॥

જેમ પ્રાતઃકાળમાં અરુણોદય થવાથી તપઃ પ્રથમ અંધારા નાશ થયા પછી સૂર્યનારાયણ ઉદય પ.મે છે, તેમ જ હૃદય પ્રગટ

નો નેલો જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજાતીય આદિ બેદરકિત તથા દેશ, કાળ તથા વસ્તુ પરિચેદ મૂન્યમદ્યનું પોતાથી ભિન્ન નાણીને ચિંતન કરવું અર્થાત્ તે પ્રદ્ય હુંજ છું, એવી જાનના કરવી. ૩૮

આ દૃશ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન જનાં જોડનાનું ચિંતન કેમ બની શકે ? તેના ઉત્તરમાં કથું છે કે,

આત્મન્મેવાસ્થિલં દૃશ્યં પ્રવિલાપ્ય ધિવા સુધીઃ ।

માવપેદેકમાત્માનં નિર્મળાકાશવત્સદા ॥ ૩૯ ॥

શુદ્ધ અંતાકરણવાળા અધિકારી પુરૂષે, સકળ દૃશ્ય પ્રપંચનો યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ x લયચિંતનને પ્રકારે, વિવેકવાળી બુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ એવા સદા એકરસ આત્માનું ચિતન કરવું. ૩૯

સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને વિવેક કેવેરે સમાધિમાં રિપતિ પામે છે । આના ઉત્તરમાં કથું છે કે,

નામવર્ણાદિકં સર્વં વિહાય પરમાર્થવિત્ ।

પરિપૂર્ણચિદાનન્દસ્વરૂપેનાવત્તિષ્ઠતે ॥ ૪૦ ॥

આત્માના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણનાર પુરૂષ, નામરૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચને મિથ્યા જાણી-તજી કરીને, પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહે છે. ૪૦

x લયચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વી એ જળનું કામ છે; કાર્યને કારણમાં બેદ નથી માટે પૃથ્વી જળરૂપજ ■ એ પ્રમાણે ચિંતનનો પૃથ્વીનો જળમાં લય કર્યો પણ જળના તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો પ્રાણિમાં અને પ્રાણિનો અદ્યમાં લય કરવો.

એવા અપદેશ નિશ્ચયવટે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર દૂર થયા પણ
સૂર્યનારાયણની પેઠે આત્મા આપોઆપ પ્રકાશે છે. ૪૩

આ મા ને પે. ૧૧૧ ૨૪૩૫ દોષથી પ્રાપ્ત જ છે તેની જ્ઞાન
પ્રાપ્તિ ૧૫ મંત્રો નેના ક્રમમાં કર્યું છે કે,

પ્રકરણ ૨ જી.

અને નિરૂપણ.

આત્મા તુ મતત પ્રાપ્તોઽપ્યપાપ્યવદવિધયા ।

તદ્વાશેઽવામવદ્ગતિત્ત્વકઠાચરણં યયા ॥ ૪૪ ॥

એમ કહ્યું પુરુષ પોતાના કંઠમાં પહેરેલો મણિ વિહાર
જઈ તેને જ્ઞાનરૂપ શોધતો ફરતો હોતો, તેને કોઈ ભક્ત આવરે
કહ્યું કે, જ મણિને તુ ભૂવથી જોવાયલો સમજી શોધતો ફર
છે, તે તો તારા કંઠમાં જ છે; એમ કહી તેને તેના કંઠમાં આ
રણ કરેલો મણિ કેળાકી આપ્યો. ત્યારે તેને જ્ઞાતિથી અપ્રાપ્ત
આનંદના મણિની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમ જ આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી
જ્ઞાની અજ્ઞાની બનેને પ્રાપ્ત જ છે પરંતુ અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનને
લીધે પ્રાપ્ત હતા પણ અપ્રાપ્ત સરખો થઈ ગયેલો હોય છે.
ત્યારે તેનું સદ્ગુરુના ઉપદેશવટે અજ્ઞાન નાશ થામે છે ત્યારે
તેને આત્મા ને પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; કંઈ
અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી. ૪૪

જવત્મા તમા પરમાત્મા જન્મે પરસ્પર વિરદ સ્વભાવવાળા હો-
વાથી ૧ જન્મેની જોના ને તમે કહો છો તે કેમ મંત્રવે? આના
સમ જાનના ૩ છે કે,

અભેદાનેદ્રરૂપસ્ય તસ્યાનંદલવાશ્રિતાઃ ।

પ્રહ્યાતાસ્તારતમ્યેન ધર્વત્પાનેદ્રિનોઽગિલાઃ ॥ ૫૮ ॥

અભેદાનેદ્ર મધુદ્ર પ્રદાને લેશ માત્ર આનંદ પામીને
છઠ્ઠા આદિ સર્વ દેવો વધતા—એછા આનંદયુક્ત થયા છે;
અર્થાત્ પ્રદામાં પ્રદાનંદનો લેશ છે. તે કરતાં બુદ્ધરૂપિણાં
મોગદો આનંદ એછો, તેથી છંદ્રને એછો, એ પ્રમાણે પ્રદામાં
મનુષ્ય પધૈત સર્વમાં ઉત્તરોત્તર ન્યુન ન્યુન આનંદ છે. મર્વ
આનંદનો અંતર્ભાવ પ્રદાનંદમાં છે માટે સની પુરુષ વિદેહયુક્તિ
અવસ્થામાં પૂર્ણ પ્રદાનંદમાંજ રિયતિ પામે છે. ૫૮

તેના આનંદના ભેગને સર્વ અદ્યપિ દેવો સંભરે છે તે જાતે જા
છે ? મું તે બોધાંતરમાં છે ? આના ઉત્તરમાં ૫૯ છે કે,

તથુક્તમગિલં ચક્તુ દયવદારસ્તદન્યત્ ।

મદ્વ્યાગ્મીગત પ્રક્ષ રીરે મર્પિરિવાગિલે ॥ ૫૯ ॥

તે મનુ નિત તથા આનંદરૂપ પ્રદાવટે મુક્ત સર્વ પ્રદાવ
આદિ વસ્તુ આરિત જાનિ પ્રિયરૂપે પ્રકરે છે તથા સર્વ અંધાર
પણ તે પ્રદાવટે જ વિદ્ય થાય છે માટે જેમ દુષમાં સર્વે
દો વર્ણ છે તેમ પ્રદા વસ્તુ સર્વે અંધાર છે. ૫૯

તે પ્રમણે ભરેલ મદ્વ્યાગ્મીગત પ્રક્ષ વ્યાગ્મીગત તે અંધાર
દુષમાં મદ્વ્યાગ્મીગત વસ્તુ નથી નહીં વસ્તુ તેને કલે તથા તે મંત્ર
છે કે,

મનઃપ્રકૃત્યવદ્વ્યવર્તમાદીર્વદત્તમત્તમય ।

પ્રદાવગુણદર્શન્યં મદ્વદ્યોગદયારમેત્ ॥ ૬૦ ॥

તે વસ્તુ અદ્ય : મદ્વ્યાગ્મીગત તથા, વાગ્મીગત, દુષમાં
દુષમાં તથા તથા જે અંધાર હિત અંધાર મું તથા પ્રદા, પ્રદા

વર્ષ અને સંતા (નામ) રહિત છે. એમ નિશ્ચયપત્રે બળુ ૧૦

યદ્યાપિ ભાગતેઽકાંદિર્ધાર્થેષુ ન ભાસ્વતે ।

યેન સર્વવિદં ભાતિ તદ્દ્યોત્વવચારયંતુ ॥ ૬૧ ॥

જેના કપના પ્રકાશપત્રે સૂચ આદિ પ્રકાશે છે; પરંતુ જેના પ્રકાશપત્રે પ્રકાશ પામનારા સૂચ આદિવત્રે જે પ્રકાશ પામતું નથી, તથા જેવડે આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકાશે છે, તે પ્રકાશ એ એમ બળુ ૬૧

સ્વયમંતરેદિધ્યાપ્ય ભાસ્યસાવિર્લ જગત્ ।

મસ્ય પ્રકાશને વદિવનસાયસર્વિદ્યત્ ॥ ૬૨ ॥

જેમ અગ્નિમાં તપાવેલા ચોખામાં, અગ્નિ, બદાર તથા અંતર બ્યાપીને પ્રકાશે છે તેમજ પ્રકાશ, સંપૂર્ણ જગતની માંડે તથા બદાર બ્યાસ થઈને પોતે પ્રકાશે છે તથા તે જગતને પણ પ્રકાશિત કરે છે. ૬૨

તગદ્વિચ્છાનં મસ્ય મહાનોઽવ્યસ કિંચન ।

મત્સાન્વદ્ધાતિ ચેન્દિધ્વા યથા મરુમરિચિકા ॥ ૬૩ ॥

આ જગત્ જે અસત્. જડ તથા દુઃખરૂપ છે, તેથી પ્રકાશ વિલક્ષણ છે, એટલે સત્ ચિત્ત તથા આનંદ રરૂપ છે. માટે પ્રકાશથી બિન્ન કોઈપણ વસ્તુ નથી. જે પ્રકાશથી તિસ કોઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય તો તે મૂગજળની પેઠે મિથ્યા પ્રતિયાય છે. ૬૩

દદ્યમે શ્રૂયતે યદ્દદ્ધાનોઽવ્યસ તદ્દચેત્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનાય તદ્દસ્ય સચિદાનંદમદ્રયમ ॥ ૬૪ ॥

શિનુ' સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તકે અવળ કરે. ૫

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યોત્ત્વં યજ્ઞીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદામ્યપચિત્તયં જ્ઞાનં તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

“ તત્ત્વમસ્યા ” આદિ મહા વાક્યના અવળવડે મએકું જે
જ્ઞાતમા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્-
કે એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

જીવ હૃદયને અનેક રીતે રીતે

કંઠા ત્રીરઃ કઃ વાચ્યમા તાદામ્યં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યં વા કથં તત્ત્વ મતિવાદયેત્ ॥ ૭ ॥

શિષ્ય - જીવ કોણ ? તથા પરમાત્મા કોણ ? અર્થાત્ એ
કેનેન સ્વરૂપને હું જાણીશ નથી. એ અજ્ઞાન (નહીં જાણેલા)
જીવ તથા હૃદયને જે પરસ્પર વિરોધી છે તેમની એકરૂપતા
કેમ થઈ ? તથા એ અજ્ઞાન જીવ હૃદયને અનેક “ તત્ત્વમાત્ર ”
આદિ મહાવક્યો પશુ કેમ મતિપાત્ર કરે ? ૭

અથ ક્ષમઃ સમાધાને કોન્ઘો મીયમ્યદેવ હિ ।

ચમ્ત્વં વૃણામિ માં કોઈં તસ્મૈવામિ ન મંશયઃ ॥ ૮ ॥

નુ જાહે શિષ્ય તે પુરુષ પ્રાણીનું સમાધાન આપું છું
અન્ય વડી જીવ કોણ હે વડી તુંજ જીવ છે અર્થાત્ ઉદ્વિષ
વિરોધી આદિને સમી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પુરુ
કે “ હું કોણ છું ? ” તેને જવાબ એકેકેજ કે તુ અજ્ઞાન
જેમના જવાબ પશુ અગત્ય નથી ૮

ક્રિાનું સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તરહે અવલુ કરે. ૫

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યોત્થં યજ્ઞીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદાસ્મયચિત્તયં જ્ઞાનં તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

“ તત્ત્વમસિ ” આદિ મહા વાક્યના અવલુવડે યએલું જે ઉપારમા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્-
૧૨ એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

અવ હૃદયનો અભેદ કેમ રીતે ।

કો જીવઃ કઃ પરમાત્મા તાદાસ્મયં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યં વા કથં તત્ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૭ ॥

શિષ્ય.-અવ કોણ ? તથા પરમાત્મા કોણ ? અર્થાત્ એ
નેન સ્વરૂપને હું જાણતો નથી. એ અજ્ઞાન (નહીં જાણેલા)
અ તથા હૃદય જે પરસ્પર વિતરણ છે તેમની એકરૂપતા
મ કહે ? તથા એ અજ્ઞાન અવ હૃદયનો અભેદ “ તત્ત્વમસિ ”
આદિ મહાવાક્યો પણ કેમ પ્રતિપાદન કરે ? ૭

અત્ર શ્રુતઃ સમાધાનં કોન્યો જીવસ્યદેવ દિ ।

યન્નં વૃષ્ટાસિ માં કોઠં યર્મવાનિ ન મંગયઃ ॥ ૮ ॥

શુર-હે શિષ્ય ! તે પૂછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું
અન્ય વગી અવ કોણ કહેવ ? તુંજ અવ છે અર્થાત્ ઈદ્રિય
વિતરણ આદિનો સાક્ષી છે તેજ અવ છે. તું જેમને પૂછે
કે “ હું કોણ છું ? ” તેનો ઉત્તર એટલેજ કે તું અજ્ઞાન
એમાં જસ પણ મંડાય નથી ૮

મુક્તિનું સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તાડે અવજી કરે. ૫

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યોત્પંચ જ્ઞીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદાત્મ્યવિચયં જ્ઞાનં તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

“તત્ત્વમસ્યા” આદિ મહા વાક્યના અવજીવડે યએલું જે છાત્રાત્મા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્-કાર એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

જીવ જ્ઞાતો અભેદો જીવો રીતે ।

કો જીવઃ કઃ પરમાત્મા તાદાત્મ્યં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યં વા કથં તત્ત્વ મતિપાદયેત્ ॥ ૭ ॥

શિષ્ય.-જીવ કોણ ? તથા પરમાત્મા કોણ ? અર્થાત્ એ જાનેન સ્વરૂપને કું જાણુનો નથી એ અજ્ઞાન (નદી તાલેલા) જીવ તથા દેવતા જે પરમાત્મા વિષયજી છે તેમની એકરૂપતા કેમ થતે ? તથા એ અજ્ઞાન જીવ દેવતાને અભેદ ‘તત્ત્વમસ્યા’ આદિ મહાવાક્યો પશુ કેમ પ્રતિપાદન કરે ? ૭

અથ શ્રુત્વઃ સમાધાનં કોળ્યો જીવજ્ઞવંદર હિ ।

વચ્ચં વૃષ્ટામિ માં કોદં તર્કવાનિ ન મંગલઃ ॥ ૮ ॥

શ્રુત્વં-હે શિષ્ય ! તે પૂરેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું અથવા જો જીવ કોણ હોય ? તુજ જીવ છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વિષયજી આદિનો સાક્ષી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પૂછે કે “કું કોણ છું ?” તેને જવાબ નેહતેજ ક તુ જાણજી, જેનાં જ્ઞાન પણ મંગલ નથી ૮

પુરુ—જેમ ઘડાને દ્રશ્ય (જોવારૂ) ઘડાથી જુદો છે મા
જેમ તે કોઈ પણ પ્રકારે ઘડે નથી તેમજ હું (આત્મા) પણ
દેહનો દ્રશ્ય છું, માટે કોઈ પણ પ્રકારે હું ચરીર નથીજ, એવો
નિશ્ચય કરવો. ૧૫

ઇન્દ્રિયને આત્મા માનનારનું ખડન

एवमिन्द्रियदृष्टानाદमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।

मनोबुद्धिस्तथा माणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

“ મારી નજર મંદ છે ” “ મારી નજર સૂક્ષ્મ છે ” એ
પ્રકારે હું ઇન્દ્રિયોનો પણ દ્રશ્ય હોવાથી ઇન્દ્રિયો નથી તેમજ
સંસ્કૃતિવિગ્રહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ મન, નિઃસ્વચાત્મ જુદો, તથા “વા
સોન્યાસરૂપ માણુ, એ સર્વનો હું સાક્ષી છું માટે, હું મન,
જુદો તથા માણુરૂપ નથી, જેમ તે શિષ્ય! તું નિશ્ચય કર ૧૬

દેહન્દ્રિયને સમુદાય આત્મા

सांपातोऽपि तथा नाहमिति दृष्टवितक्षणम् ।

द्वष्टारमनुमानेन निपुणं मप्रधारय ॥ १७ ॥

જેમ હું દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, તેમ દેહ ઇન્દ્રિયના સમુદ
રૂપ પણ નથી. “ જેમ પથ જીવના સંધાગ (સમૂહ) રૂપ ઘડા
નો દ્રશ્ય ઘડાથી જુદો છે, તેમ એ દેહ ઇન્દ્રિય આદિના સંધા
ગનો દ્રશ્ય પણ તે સંધાગથી જુદો છે. ” એ પ્રકારના અનુમાન
વટે “ આત્મા, દેહ આદિ સમુદાય, કે જે દ્રશ્ય હો તેથી
આત્મેત વિજણુ છે. ” એવો વિવેકદાસી નિશ્ચય ૧૭

देहोद्दिपादयो भावा दानादिदृष्ट्याऽनिसमा ।

यस्य साभिध्यपात्रेण गोदमि यवधारय ॥ १८ ॥

જેમ દિવો ઘડાને પ્રકાશ કરનાર દોવાળી ઘડાળી જુદો છે તેમજ દેહને પ્રકાશ કરનાર દોવાળી દેહી બિન્ન હું ધ્યાન્ય સ્વરૂપ આત્મા ॥ ૨૩

પુત્રવિષાદયો મારા यस્ય રોગનવા પ્રિયાઃ ।

દ્રષ્ટા તર્વમિયતમઃ સોદમિત્યવધારય ॥ ૨૪ ॥

પુત્ર, ધન, આદિ પદાર્થો જે આત્માને અનુજા દોવાળી પ્રિય છે, તે આત્મા પુત્ર આદિ સર્વ પદાર્થ કરતાં અધિક પ્રિય છે. તે આત્મા હું છું એમ તું નિશ્ચય કર. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આત્મન કામાય સર્વં પ્રિય ભવતિ” (આત્માનું પ્રિય કરનાર દોવાળી સર્વ પદાર્થ પ્રિય છે.) ૨૪

ઉપર પ્રમણે આત્મા અનંતસ્વરૂપ છે એ વાત કહી, હવે આત્મા અત્યંત પ્રેમનો વિષય દોવાળી તે તણે કાળમા અનંતસ્વરૂપ છે, એ વાત કહે છે.

પરમેમાસ્પદતયા માનમૃવમહં સદા ।

ભૂવાસમિતિ યો દ્રષ્ટા સોદમિત્યવધારય ॥ ૨૫ ॥

“હું કંઈ દિવસ ન હતો એમ ન હતું, કિંતુ સદા મારું અવસ્થાન હોવું જોઈએ” એ પ્રમાણે અત્યંત પ્રીતિનો વિષય જે દેહ છે, તે હું છું એમ તું જાણ ૨૫

યઃ સાક્ષિ-લક્ષણોઽગોચસ્ત્વ વદાર્થઃ સ ઽચ્યતે ।

તા સત્ત્વમતિ ચોદત્વમવિકારિતયાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા “તત્ત્વમસિ” આદિ મહા વાક્ય વડે સાક્ષિસ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે તે “તત્ત્વમસિ” મહા વાક્યમાં હિદ્વા ત્વં યઃનો અર્થ છે એમ કહેવ.ય છે આત્માનું સાક્ષી-

અરે, આ બાઈનાં મિત્ર નથી, જે મનુષિનાં મારણપ
કરનારે તે જાણે છે, જેના રાજપણ, સુખપણ, સાંપા
જણ, પુત્ર પાત્ર વગર નથી તમારું જે રાજપણ, પરિચિત
કરનારે તે જાણે છે એ

$$= \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-t^2} dt = 1$$

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रः ॥ १०० ॥

स ७०६ इत्युक्तः नृपः नृपराजोऽपि मीमांस ॥ १ ॥

[illegible][illegible]

ਸੰਨ ੧੯੧੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ।

3. 研究人員中 哪一位 哪一 團體/個人 在 1980 年 11

1. 1990년대 초반, 서울 지하철 1호선 역에서 발생한 화재 사고 당시, 화재 발생 후 10분이 지나도 소화기를 꺼내지 않은 사람들이 많았다는 사실이 드러났다.

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

५०७। अथ यत्किंचिदुच्यते । तत्रैव ॥ ३० ॥

중간: 10월 20일 목요일 10월 21일 금요일 10월 22일 토요일 10월 23일 일요일

[illegible][illegible]

શ્રુતિશ્ચ આદિના અનેક દશાભેદે જના જનમને નજન માન
પ્રતિપાદન કયું છે તે બ્રહ્મ છે, એમ તુ નિર્મય ૩૨

યદાનેત્યં પ્રતિજ્ઞાય શ્રુતિસ્તર્મિદ્ધયે ઝગી ।

તત્કાર્પસ્વં મપેવસ્ય તદ્ભોત્યવધારય ॥ ૩૩ ॥

■ વ્યવેશ્યાદિતીયં બ્રહ્મ ' એ વાક્યનહે મા. ૧ જેના ૫૧ ૧
પણથી પ્રતિજ્ઞા કરાવે, એ જનતપણના સિદ્ધ ૫૨૫ ૩૨
તેણીએ સંપૂર્ણ વિષય તેજુ કાર્ય છે જન કયુ. તે બ્રહ્મ છે
એમ તુ નિર્મય ૩૩

વિમિત્તસ્યતવા વસુ વેદાંતેષુ મુમુક્ષુભિઃ ।

સમર્પ્યંતેઽતિષ્ઠત્તેન તદ્ભોત્યવધારય ॥ ૩૪ ॥

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ આર્યંતે (જેમી સર્વ માણીએ કે, પા
માય છે) ઇત્યાદિ વ્યકાતવાક્યોન વિષે, મુમુક્ષુ પુરુષો જેને
મહામયત્વનહે વિચારવાયોગ્ય કહેછ તે બ્રહ્મ છે એમ
તુ નિર્મય ૩૪

જીવામના મહેશ્વર નિયંત્રત્વં ચ તાન્ પ્રતિ ।

શ્રૂયંતે વસ્ય વેદેષુ તદ્ભોત્યવધારય ॥ ૩૫ ॥

જેનો જનતમા સ્વાત્મારૂપે મહેશ તમા સર્વ અપે. પા
નિયંતાપણું વેદમા કહેછ છે તે બ્રહ્મ છે એમ તુ નિર્મય ૩૫

૧ મીતીયલ (કાશુ કમળ) એ વા. ૫૧ ૧ " મીત " ૫૧ ૧
મના રમણીની જુદું પાઠનાર દોઢાવી " મીત " (કાશુ) એ ૧૨૧૮
(કમળ) ૧૫ વિતીય ॥ સાથે વિતીયનાપે જોડાય છે, તેમજ " ૩૨૧ " ૫૧
૫૧ ૫૧ " મીત " મુખને જન વગેરેથી જુદો પાડીને " નોવ " વિતી
યનુ સાથે સંબંધ પામેલો. આ પ્રકારના સંબંધને " વિશેષવર્તિતો રાગવર્તિતો "

આદિ પ્રમાણુવડે વિરોધ આવે તો, મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા અન્ય અર્થની જે પ્રતીતિ, તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે. ૪૭

ટીકા—કોઇ વાક્યમાં અમુક પદનો મુખ્ય અર્થ એટલે સખ્દ માંભળતાંજ તુરત પ્રતીત થતો અર્થ મહત્ત્વ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણુનો વિરોધ આવતો હોય તો મુખ્ય અર્થની સાથે હમેશાં મંબંધ રાખનારા અર્થની જે પદવડે પ્રતીતિ થવી, તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે. એ લક્ષણા “ જહતી, અજહતી તથા જહત્ અજહતી ” એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

ત્રગાયા ગોષ—(ગંગામાં નેસ) એ વાક્યમાં ગંગા સખ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ તટને પ્રવાહ સાથે નિત્ય જોડાયેલા કાંઠાને વિષે ગંગા-સખ્દનું પર્યાયું તે જહત્લક્ષણા, આ લક્ષણા, ગંગાપદમાં માનવાનું કારણ એ કે ગંગાપદને મુખ્ય અર્થ પ્રવાહને વિષે થોડા એટલે નેસની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણુવડે સંભવતા નથી.

“ એતો ધાવળિ ” (એવેત દેડે છે) એ વાક્યમાં એવતગુણનો મોડાઈ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરોધ છે. મોડે એવેત સખ્દની એવતગુણનું મોડાને વિષે જે પ્રતીતિ તે અજહત્લક્ષણા. કારણ કે મુખ્ય અર્થ એવતગુણનો ત્યજ ન થતા એવતગુણ સહિત અર્થ (મોડો) તો થાય છે.

સાવ દેવરણ (તે આ દેવરણ) એ વાક્યમાં ‘તાર’ પદનો મુખ્ય અર્થ જે ‘ તે દેસકાળ વિસિદ્ધ ’ (તે દેસ કાળમાં સ્થિત) તથા ‘ભવ’ પદનો મુખ્ય અર્થ જે આ દેસ કાળ વિસિદ્ધ (આ દેસ તુષા આ કાળમાં સ્થિત) એ બનેલી એકતા મ નરતી નથી. મોડે તે દેસ માત્ર તથા આ દેસ કાળ વિસિદ્ધપણને ત્યાગી, દેવણ દેવરણના મરીમાં જ નહીં પડી તથા, સંપદની પ્રતિ, તે જહત્ અજહત્ લક્ષણા પ્રેરતા છે. કારણ કે દેસ કાળરૂપ વિશિષ્ટ અર્થને ત્યાગ કરીને સ્થિતિ પદનો સ્થિતિ સખ્દ પ્રત્યે છે

તત્ત્વમસિની લક્ષણાનું ઉત્તર.

તત્ત્વમસ્વાદિવાચયેષુ લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

મોયમિત્યાદિવાચયસ્ય પદયોરિવ નાપરા ॥ ૪૮ ॥

તેમ “ મોયંદેવદત્ત ” એ વાક્યમાં સ પદનો મુખ્ય અર્થ “ તે દેશ કાળ વિશિષ્ઠ ” તથા અર્થ પદનો મુખ્ય અર્થ “ આ દેશ કાળ વિશિષ્ઠ ” એ બંનેની એકતા ન સંભવતાં તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટપણું તણને દેવદત્ત માત્રમાં સ તથા અર્થ પદ વતે છે તેમ “ તત્ત્વમસિ ” મહાવાક્યમાં પણ તત્ત્વ પદના તથા ત્વં પદના મુખ્ય અર્થને મહત્ત્વ કરવામાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે તત્ત્વ પદનો મુખ્ય અર્થ જે ઇશ્વર તે પરીદાશ તથા પૂજું છે તથા ત્વં પદનો અર્થ પ્રત્યક્ષ તથા પરિચિત્ત છે. પરીદાશ અને પૂજુંની, પ્રત્યક્ષ અને પરિચિત્તની સાથે એકતા સંભવી શકે નહીં, માટે તત્ત્વ પદના મુખ્યાર્થમાંથી પરીદાશપણા આદિનો તથા ત્વં પદના મુખ્ય અર્થમાંથી પરિચિત્તપણા આદિનો ત્યાગ કરીને બંને પદ, પૂજું આનંદ અખંડ યોધસ્વરૂપને વિષે પ્રવર્તે છે. આ લક્ષણને ત્યાગલક્ષણ અથવા અહ્વદ્વદ્વતી લક્ષણ કહે છે. ૪૮

અર્થ વ્રત્તેતિ વાચયાર્થયોધો વાચદ્વદ્વીભવેત્ ।

શમાદિસદિતસ્તાવદ્વ્યમેચ્છવૃણાદિકમ્ ॥ ૪૯ ॥

“ હું પ્રદા છું ” એ પ્રકારે ત્યાંસૂધી અક્ષયી અજિત અપરીક્ષિત (સાક્ષાત્કાર) અસંભવના તથા ચિપરીતભાવના દ્વર થઈને હૃદય, ત્યાંસૂધી શમદમ સાધનમાં નિરત રહી વારં-વાર શવજ, મનન તથા નિદ્યાસનનો અભ્યાસ કર્યો કરવો. વ્યારસ રૂપમાં પણ કદા છે કે વાચતિરસરુપદેશાત્ અર્થ-પ્રેત-

લોકાંત સ્થાન વિશે સુખેકરી જોસવું તથા પરમાત્માને વિશે ચિંતને સ્થિર કરવું. આ સર્વ જગતને દેવળ શ્રદ્ધામય જોવું તથા તેને મિથ્યારૂપે માનવું. પૂર્વના કર્મને લોગવીને ચિંતના બળપડે હવ કરવો તથા હવે પછી કર્મ બાધ કરે નહિ તેમ જતવું. આ પ્રમાણે પ્રારબ્ધને લોગવી પરશ્રદ્ધાનેવિશે સ્થિતિ કરવી. ૫

યઃશ્લોકપંચકમિદંપઠતેમનુષ્યઃ

સંચિંતયત્યનુદિનંસ્થિરતામુપેત્ય ।

તસ્યાશ્ચસંસૃતિદયાનલતીવ્રધોર

તાપઃપ્રજ્ઞાંતમુપયાનિષિતિપ્રસાદાત્ ૬

જે કોઈ આ પાંચ 'શ્લોકનું' પઠન કરે છે તથા કરેજા ચિંતને સ્થિર રાખી ચિંતન કરે છે તો શુદ્ધ ચેતન્ય અર્થાત્ પરશ્રદ્ધાની કૃપાપડે તેનાં સંસારરૂપી દાવાનજમાં રહેલ તીવ્રતર વ્યપનું શમન થાય છે. ૬

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं साधनपंचकं संपूर्णम् ।

ટીકા:—હું જો સ્વપ્નશાનરૂપ છે તો ઇન્દ્રિયોદ્ધાર બોલી કેવી રીતે થકે છે ! તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

નિમિત્તં મનશ્ચક્ષુરાદિમબુતૌ
નિરસ્તાવિલોપાધિરાકાશકલ્પઃ॥
રવિલોકચેષ્ટાનિમિત્તં યથાયઃ
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥ ૩ ॥

મનાદિ કહેતાં મન, યુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અંહકાર અને ચક્ષુ આદિ કહેતાં નેત્ર વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા હ-ક્તપાદાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો વગેરેની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ હું હું-હું મન આદિ સર્વ ઉપાધિથી રહિત આકાશસદૃશ હું. (છતાં એકા કેવી રીતે કહે હું, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જેવી રીતે સૂર્ય લોકોની એકાના કારણરૂપે છે તેમ હું હું. હું નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મારૂપે હું. ૩.

ટીકા:—શિષ્ય:—મન, ચક્ષુ આદિની પ્રવૃત્તિનું અધિકારન કોણ છે ? હું પોને જ કેમ વર્તેતો નથી ? નિત્ય ઉપલબ્ધિ કહેતા પ્રામ સ્વરૂપ જ્યારે હું હું તો પછી અવિજ્ઞતા કેવો ? શુર:—જે નિત્ય બોધસ્વરૂપ આત્માના આશ્વરૂપ મન આદિ પ્રવર્તે છે, તે નિત્ય આત્મા હું હું. શિષ્ય.—બોધ અર્થાત્ જ્ઞાન તો હૃદયથી ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આત્મા નિત્ય કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? જે ઉપનિષદો ॥ તેનો નાશ પછી બેધ પણ અનિત્ય છે જે આત્મા નિત્ય છે તો નિત્ય જિત્વની એકા કેવી રીતે મુકત છે ? પ્રત્યક્ષ રીતે જ વિરોધ છે. શુર:—ચૈતન્યનું નામ બોધ છે. આ ચૈતન્ય, માનસરૂપે જે છે, માનસરૂપે જે હૃદયે છે તથા ગેયરૂપે જે યદિ વિષય છે તથા નિમિત્તરૂપે છે. આ સારી સદૃશી બુદ્ધિ છે. જેમ પદો

બિનના એટલી જ રહેલી છે કે, એનનાનો સ્વભાવ અજ્ઞાનમાં છે જે આકાશમાં નથી. 'ઇન્દ્રિયો નક છે તથા આત્મા તેના ગાના સ્વરૂપ છે. આ નાન્યોઝ્ઞોઝ્ઞિ દ્રશ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. એકમેવાદિત્યે ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આત્મા એક તથા અદ્વિતિયરૂપ છે. સિધ્ધ પાછી થાંકા કરે છે કે, સુખ તથા દુઃખની અવસ્થાને લીધે આત્મા એક પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે જો સર્વ સરીરમાં એક જ આત્મા હોય તો એકના સુખદુઃખથી સર્વ કંઈ સુખી તથા દુઃખી થાય, એકના જાળવાથી સર્વ કંઈ જાળે, એકના જન્મવાથી સર્વ જન્મે તથા મરે, એકના બંધનથી સર્વનું બંધન થાય, એકની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ થાય. આ સર્વ કારણોને લીધે આત્મા એક નથી, પણ અનેક છે. આના ઉત્તરમાં યુર કહે છે:—

મુલાભાસકો દર્પણે દૃશ્યમાને

મુલત્વાતૃપ્ત્યક્ત્વેન નૈવાસિ વસ્તુ ॥

ચિદાભાસકો ધીપુ જીવોઽપિ તદ્વ-

ત્સનિર્યોપલઙ્ઘ્યસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥ ૧ ॥

જેમ મુખભાસ કહેતાં મુખની છાયા દર્પણમાં જોવાથી તે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. પણ પરમાર્થસ્વરૂપે મુખથી પૃથક્કરે કંઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી (ઉપાધિગત મલિન તથા અવેત આદિ ધર્મવડે જેમ મલિન ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે,), તેજ પ્રમણે મુખરૂપી જીવ ચૈતન્યની છાયા, બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતીત થાય છે આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૫

ટીકા:—ઉપાધિરૂપ મુખદુઃખ આદિ અંતઃકરણ બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે. પણ ખરું જોતાં તે મુખદુઃખ આદિ આત્મામાં અયુક્ત છે. આત્મામાં જોડન્યવસ્થા નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે એકમેવાદિત્યે દ્રશ્ય

લિખના એટલી જ રહેલી છે કે, ચેતનતાનો સ્વભાવ જ્યાંમાં છે તે આકાશમાં નથી. ' ઇન્દ્રિયો જડ છે તથા આત્મા તેના યાના સ્વરૂપ છે. આ નાન્યોપ્તોઽસ્તિ દ્રશ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. એકમેવાદિતેયં ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આત્મા એક તથા અદ્વિતિયરૂપ છે. શિષ્ય પાછી શંકા કરે છે કે, સુખ તથા દુઃખની અવસ્થાને લીધે આત્મા એક પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે જો સર્વ શરીરમાં એક જ આત્મા હોય તો એકના સુખદુઃખથી સર્વ કંઈ સુખી તથા દુઃખી થાય, એકના ભણવાથી સર્વ કંઈ ભણે, એકના જન્મવાથી સર્વ જન્મે તથા મરે, એકના બંધનથી સર્વનું બંધન થાય, એકની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ થાય. આ સર્વ કારણોને લીધે આત્મા એક નથી, પણ અનેક છે. આના ઉત્તરમાં ગુરુ કહે છે.—

મુલ્લામાસકો દર્પણે દ્રશ્યમાને

મુલ્લત્વાત્પૃથક્ત્વેન નૈવાસ્તિ વસ્તુ ॥

ચિદામાસકો ધીપુ જીવોઽપિ તદ્-

ત્સનિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥ ૧ ॥

જેમ મુખભાસ કહેતાં મુખની છાયા દર્પણમાં જોવાથી તે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. પણ પરમાર્થસ્વરૂપે મુખથી પૃથક્વડે કંઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી (ઉપાધિગત મલિન તથા સ્વેત આદિ ધર્મવડે જેમ મલિન ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે,), તેજ પ્રમદ્ને મુખરૂપી જીવ ચેતન્યની છાયા, બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતીત થાય ॥ આ નિત્ય તથા સ્વસ્વરૂપ આત્મા દુઃ પોતે છું. ૫

ટીકા:—ઉપાધિરૂપ સુખદુઃખ આદિ અંતઃકરણ બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે. પણ મારું જોના તે સુખદુઃખ આદિ આત્મામાં અવુજા છે. આત્મામાં એકત્વવશા નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કયું ॥ કે એકમેવાદિતેયં વક્ષ્ય

મેઘવટે જેની દૃષ્ટિ દંકાયત્રી છે એવો અત્યંત મૂઠ, વાદળાથી દંકાયતા સૂર્યને પ્રકાશથી સ્ફુલિત માને છે. તેમ મૂઠ દૃષ્ટિવાળાને અર્થાત્ અવિદ્યવૃત્ત અજ્ઞાની મનુષ્યને અગદ આત્મા બદ સરખો ભાસે છે. આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૨

સપસ્તેષુ વસ્તુષ્વનુસ્યૂતમેકં
સપસ્તાનિ વસ્તુનિ યન્ન સ્પૃશંતિ ॥
વિષદ્વત્સદા શુદ્ધમત્તસ્વરૂપં
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽમાત્મા ॥ ૧૩ ॥

સર્વ પ્રપંચ માત્રમાં એક અદ્વૈત આત્મા અનુસૂત (પરોવાયલો) છે. (જેમ પુષ્પ વગેરે માગાની ટોરીમાં પરોવાયલા હોય છે તેમ) છતાં તે સર્વ પ્રપંચમાં સ્પર્શ નથી, પણ ભૂરો છે તે આકાશની માફક શુદ્ધ. નિર્મળ, સમદેષાદિથી સ્ફુલિત તથા સ્વચ્છસ્વરૂપ છે. આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૩

વયાર્થા યથા ભેદતા સન્વર્ગીનાં
વર્ગાં ભેદતા બુદ્ધિભેદેષુ નેષયિ ॥
યથા વૈદિકાનાં જાતે વૈષ્ણવં
તથા વૈષ્ણવં તથાવીદ વિષ્ણો ॥ ૧૪ ॥

જેમ રશ્મિકાંદિ શુદ્ધ મનુષ્યને લાઠ, કાગળ, પીપ્પા અદિરત્ન, ઉપરથી અર્થાત્ વીજ બળા સમવાળી વસ્તુ યમીય રહેતી પ્રતીત થાય છે તથા જગત્માં પ્રતિનિધિત્વ કરતી જગત્ સંચય પ્રતીત થાય છે, તેમ હે વિષ્ણુ તમારો

જે દુઃ તે માફ શબ્દગણું પણ તેવા જ પ્રકારનું છે પરમાર્થ-
સ્વરૂપે આ શબ્દગણ નથી. ૧૪

યયા વેદદષ્ટયૈવ તે સૂતકાદિ
યયા મુદિસ્ત્પયતે સૂતકીતિ ॥
તયા વેદવેધં વિમુદ્ધાત્મતસ્વં
સ્વકીયં મુદીતં વિરાદઃ કુતસ્તે ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જેમ વેદદષ્ટિવડે તને સૂતકાદિ કર્મમાં વૃથા બુદ્ધિ
ઉત્પત્ત થાય છે કે દુ સૂતકી થું, તેમ મુદિ મુદ્ધ આત્મતત્વનો
ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશવડે તું આત્માને સાક્ષી પ્રકારે
અંગીકાર કરે તો પછી બીજો વાદવિવાદ કયાં રહેો ? ૧૫

ANGURAM ૧૦ BHAIRODAR
TARY

જગત્પત્ત મૈત્રીદાન યેઠિયા ।
જેન દયાળ્ય ।
વીજ્ઞાનં ૪, (રામનુજાના)

મેઘવડે જેની દૃષ્ટિ ઢંકાયલી છે એવો અત્યંત મૂઠ, વાહળાથી ઢંકાયલા સૂર્યને પ્રકાશથી રહિત માને છે. તેમ મૂઠ દૃષ્ટિવાળાને અર્થોત્ અવિધાવૃત્ત અજ્ઞાની મનુષ્યને અબદ્ધ આત્મા બદ્ધ સરખો લાગે છે. આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૨

સમસ્તેષુ વસ્તુષ્વનુસ્યૂતમેકં
સમસ્તાનિ વસ્તુનિ યન્ન સ્પૃશંતિ ॥
વિયદ્વત્સદા શુદ્ધમક્ષસ્વરૂપં
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥ ૧૩ ॥

સર્વ પ્રપંચ માત્રમાં એક એકલ આત્મા અનુસ્યૂત (પરોવાયલો) છે. (જેમ પુષ્પ વગેરે માળાની ઢોરીમાં પરોવાયલા હોય છે તેમ) છતાં તે સર્વ પ્રપંચમાં સ્પર્શ નથી, પણ જુદો છે. તે આકાશની માફક શુદ્ધ, નિર્મળ, રાગદ્વેષ-દિધી રહિત તથા સ્વચ્છસ્વરૂપ છે. આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૩

ઉપાર્થો યથા ભેદતા સન્મળીનાં
તથાં ભેદતા શુદ્ધિભેદેષુ તેઽપિ ॥
યથા પંદ્રિકાનાં જાળે ચંચલત્વં
તથા ચંચલત્વં તવાપીહ વિષ્ણો ॥ ૧૪ ॥

જેમ રૂટિકાદિ શુદ્ધ મણિને લાલ, કાળા, પીળા અદિરંગ, ઉપાધિ અર્થોત્ બીજા જુદા રંગવાળી વસ્તુ સમીપ રહેવાથી પ્રતીત થાય છે તથા જગમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમાં જગતનું ચંચળ પ્રતીત થાય છે, તેમ હે નિષ્કુ ! તમારાં

જે હું. તે માફ અથગત્વ પળ તેવા જ પ્રકારનું છે પરમાર્થ-
સ્વરૂપે આ અવગત્વ નથી ૧૪

યયા વેદદષ્ટ્યેવ તે શૂનકાદિ

યયા બુદ્ધિરુત્પયતે શૂનકીતિ ॥

તપા વેદવેધં વિશુદ્ધાત્મતત્ત્વં

સ્વકીયં શૂન્યં વિવાદઃ કુતસ્તે ॥ ૧૫ ॥

અર્થ.—જેમ વેદદષ્ટિએ તેને શૂનકાદિ ક્રમમાં વૃથા બુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થાય છે કે હું શૂનકી છું. તેમ શ્રુતિ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને
ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશએ તે આત્માને સાક્ષી પ્રકારે
અંગીકાર કરે તે પછી બીજો વાદવિવાદ કયાં રહેશે ? ૧૫

